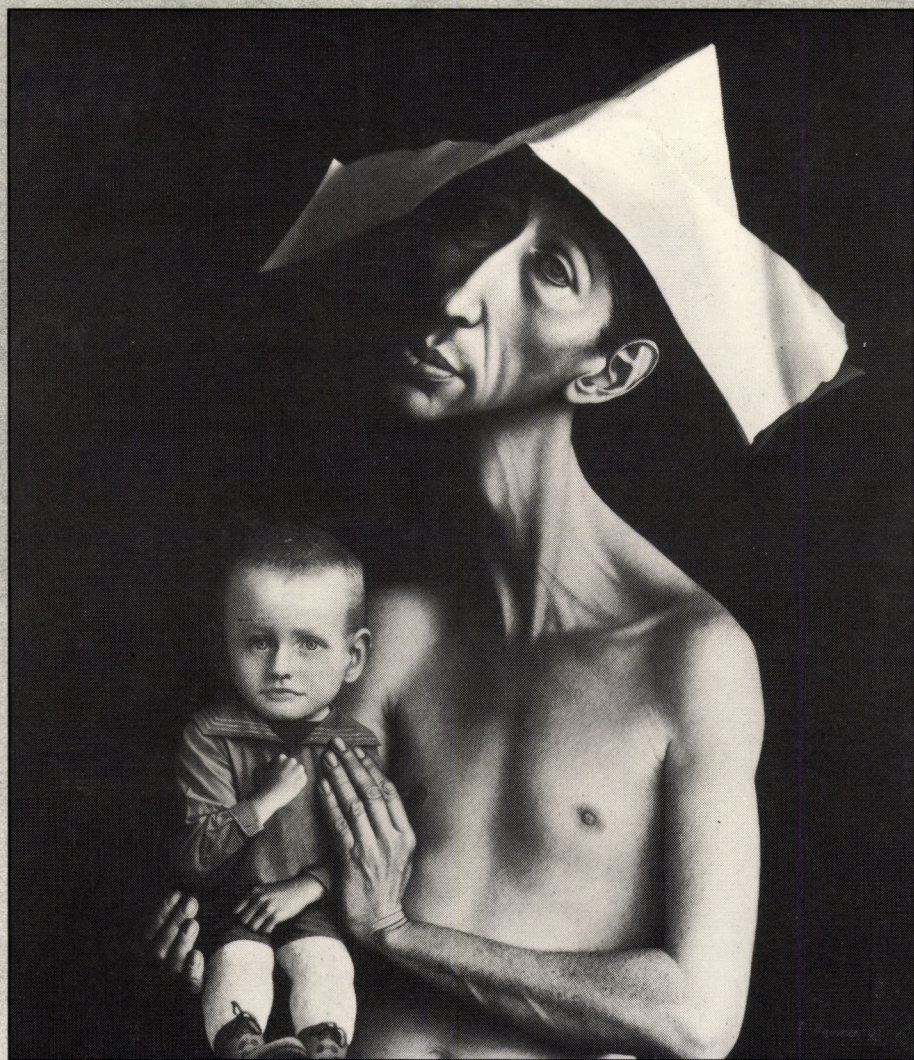

MAGYAR SZEMLE

NEMESKÜRTY ISTVÁN ANTALL JÓZSEF PARLAMENTI BESZÉDEI-
RŐL; JOHN GRAY: A SZOCIÁLIS PIACGAZDASÁG KILÁTÁSAI KE-
LET- ÉS KÖZÉP-EURÓPÁBAN; SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN A CI-
GÁNY-MAGYAR EGYÜTTÉLÉSRŐL; CLAYTON ESHLEMAN: BOB
DYLAN, FELLINI ÉS A MŰVÉSZET; MAÁR FERENC GÉZA: HON-
FOGLALÁSOK NYOMAI A MAGYAR HELYNEVEKBEN?; VITÁNYI
IVÁN: ÁLLANDÓSÁG ÉS VÁLTOZÁS — VÁLASZ A KÖRKÉRDÉSRE

SZERKESZTŐI ÜZENETEK:

1995. MÁRCIUS 2-ÁN, ÉLETÉNEK 92. ÉVÉBEN ELHUNYT ZÁDOR ANNA, a magyar művészettörténet-írás meghatározó egyénisége, a Magyar Szemle szerzője. Emlékét szeretettel megőrizzük.

ESÉLYEK C. ELŐADÁS-SOROZATUNK második előadására február 23-án került sor. KINDLER JÓZSEF és MELLÁR TAMÁS közgazdászok beszélgettek a fenntartható fejlődés problémájáról. A nagy érdeklődéssel kísért beszélgetést élénk vita követte. Kindler József vitaindítóját hamarosan közreadjuk lapunkban.

A KÖVETKEZŐ ESÉLYEK-RENDEZVÉNY szereplői NEMESKÜRTY ISTVÁN irodalomtörténész és CSURGAY ÁRPÁD mérnök-fizikus lesznek. Április 27-én 18 órakor a szokott helyszínen, a Nemzeti Kulturális Alapítvány Deák-termében (Budapest I., Szentháromság tér) a magyar oktatás múltjáról és jövőjéről tartanak eszmeceserét.

A FOLYÓIRAT MEGJELENÉSÉT A MAGYAR SZEMLE ALAPÍTVÁNY VALAMINT A BATTHYÁNY LAJOS ALAPÍTVÁNY TÁMOGATJA.

A Magyar Szemle Alapítvány igazgatósága:

ANTALL GYÖRGY ANDRÁS, DR. BALOGH JÁNOS, BOD PÉTER ÁKOS, CZAKÓ GÁBOR, GRANASZTÓI GYÖRGY (elnök), JESZENSZKY GÉZA, KODOLÁNYI GYULA, MAGYAR PÉTER, SZABADOS GYÖRGY

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: KODOLÁNYI GYULA

Szerkesztőbizottság: BORBÁNDI GYULA, CZAKÓ GÁBOR
CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ, KINDLER JÓZSEF, MELLÁR TAMÁS,
MOLNÁR GUSZTÁV, SZABADOS GYÖRGY, SZŐCS GÉZA,
DR. VARGA CSABA

Szerkesztőség: BANGA FERENC, IZINGER ANNA,
LOVAS LAJOS, MAGYAR BERTALAN, VÁCZI GÁBOR
Szerkesztőségi titkár: ARANY EMILIA

ÚJ FOLYAM IV. 4. SZÁM	BUDAPEST	1995. ÁPRILIS
VITÁNYI IVÁN	ÁLLANDÓSÁG ÉS VÁLTOZÁS	339
NEMESKÜRTY ISTVÁN	A FELELŐSSÉG SÚLYA (ANTALL JÓZSEF ORSZÁGGYŰLÉSI BESZÉDEI)	347
CLAYTON ESHLEMAN	A SZANDZSO-HÍD	353
JOHN GRAY	ÁTALAKULÓ POSZTKOMMUNISTA TÁRSADALMAK: A SZOCIÁLIS PIACGAZDASÁG KILÁTÁSAI	362
SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN	EGYÜTT ÉLNI – VÁLTOZÓ HŐFOKON (CIGÁNYOKRÓL, MAGYAROKRÓL EGY PÁLYÁZAT KAPCSÁN)	387
P. SZABÓ ERNŐ	EGY FEHÉR FOLT KISZÍNEZÉSE (OSZTRÁK MŰVÉSZET 1945-1960)	409
MAÁR FERENC GÉZA	A HONFOGLALÁS(OK) NYOMAI A MAGYAR HELYNEVEKBEN	417
ANKERL GÉZA	EURÓPA RÉSZEINEK KOHERENCIÁJA (A TÁVKÖZLÉSI PREFERENCIA-MUTATÓK)	428
PETHŐ TIBOR	ÚJ VILÁGREND A SZUPERSTRÁDÁN	439

SZÁMUNK SZERZŐI

ANKERL GÉZA (GUY ANKERL, 1933, Sopron): a cambridge-i MIT és a BME szociológiai professzora, az ENSZ genfi szervezeteinek szaktanácsadója. Magyarul, angolul, franciául és németül publikál szakkönyveket és cikkeket.

ESHLEMAN, CLAYTON (1935): neves amerikai költő, a hetvenes években a *Caterpillar* (New York), a nyolcvanas évek eleje óta pedig a *Sulfur* (Los Angeles, Ypsilanti) című, országos hírű művészeti folyóiratok szerkesztője. 1979-ben Nemzeti Könyvdíjat kapott CÉSAR VALLEJO poszthumusz verseinek angolra fordításáért. Fordított mai magyar költőket is. Itt közölt esszéje (*The Sanjo Bridge*) 1973-ban jelent meg.

GRAY, JOHN: az oxfordi Exeter College-ben tanult filozófiát, politológiát és közgazdaságtant, s szerzett Bachelor of Arts, Master of Arts és Doctor of Philosophy diplomát 1976-tól az oxfordi Jesus College tagja. Vendégprofesszorként működött a Harvard és a Yale egyetemen. A Social Market Foundation elnökségi tagja.

MAÁR FERENC GÉZA (1966, Budapest): 1990-ben végzett az ELTE földrajz-történelem szakán. Jelenleg a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár munkatársa.

NEMESKÜRTY ISTVÁN (1925, Budapest): filmtörténész, író, az irodalomtudományok kandidátusa, a MTA Színház- és Filmtudományi Bizottságának tagja. Az ELTE BTK-n szerzett magyar-olasz művelődéstörténelmi oklevelet. Tanár, a Magvető Kiadó szerkesztője, a MAFILM 4., majd a Budapest Filmstúdió vezetője. 1984.: a Magyar Filmintézet igazgatója; 1990 január-április: a Magyar Televízió elnöke. Számtalan irodalmi műve és szakpublikációja jelent meg. Balázs Béla-díj (1971), József Attila-díj (1979), SZOT-díj (1983), Bugát Pál-emlékérem (1987), Széchenyi-díj (1992).

SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN (1952, Budapest): művelődésszociológus, kisebbségkutató. Két évtizede foglalkozik a kisebbségek problémáival, viszonyaival. Jelenleg a Határon Túli Magyarok Hivatalának osztályvezetője. Több önálló kötete jelent meg, melyek a határon túli magyarokkal, illetve a Duna-völgyi népek interetnikus viszonyaival foglalkoznak.

PETHŐ TIBOR (1918, Budapest): az édesapja, PETHŐ SÁNDOR által alapított Magyar Nemzet szerkesztőbizottságának elnöke, lapunk külpolitikai szemleírója.

P. SZABÓ ERNŐ (1952, Budapest): újságíró, művészettörténész, az Új Magyarország kulturális rovatvezetője.

VITÁNYI IVÁN (1925, Debrecen): a szociológiai tudományok doktora, egyetemi tanár. Az ELTE BTK-n szerzett diplomát filozófia és esztétika szakon. Részt vesz az 1956-os forradalomban, emiatt egy ideig állásnélküli, majd újságíró. 1964-72: a *Valóság* szerkesztője. 1972-92: a Népművelési Intézet, majd a Közművelődési Központ igazgatója. 1992-től az MTA Szociológiai Intézet tudományos igazgatója. Több könyv és tanulmány szerzője. MSZMP-tag 1973-tól, 1987-89-ig az Új Márciusi Front titkára. 1989-től országgyűlési képviselő (MSZP).

E SZÁMUNK ILLUSZTRÁCIÓI P. Szabó Ernő *Egy fehér folt kiszínezése* c. cikkét kísérik A reprodukciókat a szerző készítette.

ÁLLANDÓSÁG ÉS VÁLTOZÁS
A Magyar Szemle körkérdése VII.

ÁLLANDÓSÁG ÉS VÁLTOZÁS

Megtisztel a *Magyar Szemle* felkérése, márcsak azért is, mert az eddig megjelent hozzászólásokból valóban érdekes körkép bontakozik ki. Megpróbálom tehát a magam véleményét is röviden elmondani.

AZ ÁLLANDÓSÁG ÉS A VÁLTOZÁS VALÓBAN ALAPKATEGÓRIÁK. Ha egy társadalomról, de továbbmegyek, ha bármiről meg akarjuk mondani, hogy micsoda, akkor voltaképpen azt kell meghatározunk, hogy mely elemei állandóak és mely elemei változhatnak meg anélkül, hogy maga az (általános rendszertani értelemben vett) rendszer megváltozna. FELIX KLEIN, majd ALBERT EINSTEIN éppen ezt emelték ki a geometria, illetve a fizika tárgyára vonatkozólag. Klein szerint a geometria, Einstein szerint a fizika azt kutatja, hogy mely geometriai alakzatok illetve mely fizikai jelenségek mely transzformációkra maradnak invariánsak. A *Magyar Szemle* ugyanezt kérdezi a társadalom rendszerére, illetve rendszereire vonatkozóan.

Nekünk most igazán elegendő tapasztalatunk van arról, hogy erre felelhessünk, vagy legalábbis elgondolkozzunk róla. Ha valakik, mi magyarok tanárok vagyunk a rendszerváltás tudományában: én magam hetet éltem meg belőlük, de vannak idősebb barátaim, akik már tíznél tartanak. Megéltük és tudjuk tehát, hogy a dolgok sohasem egyszerre változnak meg. Vannak jelenségek, amelyek nagy sisterséggel azonnal átalakulnak, de vannak, amelyek még az ézengés-földindulás közepette is változatlanul maradnak. (Sőt még bonyolultabbak is, amelyek iszonyúan sistersegnek, de maradnak, meg amelyek minden látványos jelzés nélkül, szinte észrevétel nélkül más alakot öltenek.)

Az egyszerre való sokféleségnek csak egyik szintje az, amelyet RALF DAHRENDORF említ. Szerinte valamely politikai rendszer átalakulásához elég hat hónap, a gazdasági rendszer transzformációjához azonban legalább hat év kell, míg végül a kultúra rendszerének újjáformálása hatvan év alatt, ha eredményes.

Dahrendorfnek tökéletesen igaza van ebben, hiszen magunk is tapasztaltuk (legfeljebb azért minden tovább tart egy kicsivel). Az új politikai struktúra nálunk is gyorsan kiépült: pártjaival, parlamenti rendszerével, szabad választásával, felelős kormányával, köztársasági elnökével, alkotmánybíróságával stb. Lehet, hogy még nem működik jól, de a szisztéma létrejött, olyannyira, hogy 1994-ben már az első „rotációs” kormányváltást is el tudta viselni. A gazdasági (és ha Dahrendorf külön vette volna: a politikától különválasztott gaz-

dasági) szféra átalakulása azonban nehezebb dió — a hat évet még nem értük el, de előreláthatóan ennyi sem lesz elég hozzá. És mennyi kell ahhoz, hogy az ország kulturális szerkezete is megújuljon? Meglehet, valóban két generáció, azaz hatvan év. (A pontos számok persze nem érdekesek, csak a nagyságrendek.)

Az „egyenlőtlen fejlődésnek” van azonban egy másik dimenziója is, a felszínnel szemben a mély. Az a politikai átalakulás ugyanis, amiről Dahrendorf beszél (ami hat hónap alatt végigvihető) az mégis csak felületi. Ennyi idő alatt létrejöhet egy új intézményrendszer, már működhet is, de még nem alakíthatja át az emberek mindennapi politikai-társadalmi viselkedését. És különben is, vajon a mi politikai átalakulásunk hat hónapig (vagy egy-két évig) tartott csupán? Semmiképpen, mert hozzá kell számítani mindazt az erőfeszítést, amit az emberek ebben az országban a demokráciáért tettek, évtizedek és évszázadok óta. A magyar társadalom, a maga erejéből, 1848-ban eljutott odáig, hogy a saját maga részére autentikusan az (akkori kor színvonalán álló) demokráciát válassza, és ugyanezt tette 1918-ban, 1945-ben, 1956-ban. Tette volna a közbeeső időben is, de annyira sem jutott hozzá; és nem rajta múlt, hogy egyszer sem sikerült, mindegyik alkalommal idegen hadseregek verték le. A köztes időben pedig „szellemileg”, azaz kulturálisan készült a feladatra, lásd kultúránk csúcsteljesítményeit és a civiltársadalom erőfeszítéseit egyaránt.

MIÉRT SIKERÜLT TEHÁT VISZONYLAG GYORSAN MEGTEREMTENI a demokrácia intézményrendszerét? Csakis azért, mert a rá vonatkozó akarat nem volt előzmények nélkül, hanem hosszú története van. És hogy mindennek ellenére ugyanakkor a társadalom sok struktúrája ellenállt az átalakulásnak, és a maga hagyományos magatartását konzerválta — annak oka ugyanez a történet.

A társadalomnak — benne a politikai, a civiltársadalmi, a gazdasági és a kulturális szférának egyaránt — tehát van egy felületi és egy mélyszerkezete. A kettő között bonyolult kölcsönös viszony van, amely megfeleléseket és ellentmondásokat egyaránt tartalmaz, és amely dinamikusan változik. A végső kereteket a mélyszerkezet szabja meg, és egyes időszakokban annak lassabb transzformációja okozza a legfőbb változásokat, de más időszakokban a felszíni struktúra válik az átalakulások mozgatójává.

Én magam éppen az elmúlt évtizedek változásainak buktatóin, a nekifutások és bukások összefüggésein éreztem és értettem meg a sokszor *latens* belső struktúra igazi erejét. Végiggondolva mindazt, ami velünk történt, úgy fogalmaztam meg magamnak is, hogy miközben hét látványos „rendszer-váltást” éltem meg, (minden esetben idegen hadsereg be- és kivonulásával egybekötve), azonközben valamilyen értelemben a „rendszer” mindvégig ugyanaz maradt. A HORTHY-„rendszer” és a KÁDÁR-„rendszer” különösképpen sok azonoságot mutatott, de ezen túlmenően sem a jobboldali, sem a baloldali diktatúra, sem a rövid kétéves majdnem-demokrácia (45-47) sem tudott ennek az alaprendszernek a legfőbb ismérveitől megsza-

badulni. (Ezek után nem csoda, hogy az 1990-re következő első négy év is sok szempontból csak új változatát mutatta fel ugyanannak. Az 1994-el kezdődő új ciklusról még nincs itt az ideje ítéletet, vagy akár csak véleményt mondani. Vannak jó és rossz jelek egyaránt.)

Ez az alaprendszer (vagy mélystruktúra) nem abban a fogalmi körben határozható meg, amivel a nyugat-európai országok politikai életét jellemezni szokták. A nyugati politológusok tiszta fogalmakban szeretnének gondolkodni: az autokrata és demokrata rendszerekben és különféle változataikban. Megtehetik, mert az ottani különböző politikai rendszereket hasonló mélytalaj táplálja, amelyet a kapitalista világgazdaság *autochton* és spontán, de mindenképpen szerves növekedése, a polgári-civil társadalom kibontakozása, erős középosztály kialakulása és az önerőből kivívott demokrácia jellemez.

ITT, EURÓPA KELETI FELÉN, az Elbától és a Lajtától, majd különösen a Kárpátoktól és a Pripjat-mocsártól keletre minden másképpen van. Ezt a másságot ragadta meg a gazdaságtörténeti és a gazdaságföldrajzi iskola, amely a kapitalista világgazdasági rendszeren belül a „centrumot”, a „félperifériát” és a „perifériát” különbözteti meg. De ugyanezt teszi a magyar történettudományi hagyomány is: mindenekelőtt HAJNAL ISTVÁN, akinél ugyanez a differencia az „intézményes” és „szokásszerű” társadalomszerveződésben jelenik meg. BIBÓ ISTVÁN és rajta keresztül SZÜCS JENŐ voltaképpen Hajnal koncepcióját fejlesztik tovább.

Szücs Jenő „három régiója” más néven a centrum-félperiféria-periféria régióival azonos, csak elsősorban történelmi dimenziókban. Ám micsoda dimenziók! — az ember szinte megrendül felismerve, hogy a centrum mai határa — az Elba és a Lajta — egykoron NAGY KÁROLY birodalmának határai voltak. Ez más távlatot ad napi küzdelmeinknek. Dahrendorf hat hónapra vagy akár hat évre szóló átalakulási programja *rapid* folyamatnak tűnik föl 1200 év hiábavaló küzdelmével szemben. Oly élesen látjuk, hogy a szubjektív szándék (akár egy nemzeté) milyen kevés a kegyetlenül felépült körülmények iszonyú nyomásával szemben. Az is egyértelmű Szücs Jenőnél, hogy ez a mi kelet-közép-európai szféránk köztes természetű a két markáns régió: Nyugat és Kelet között. Nem különbözik olyan már-már végzetesen Nyugattól, mint az orosz birodalom. Itt nálunk szinte mind megvannak a nyugati kezdemények, hogy aztán mind bele is fulladjanak a keleti viszonyok makacsul továbbélő lapjaiba. Mondhatjuk tehát, hogy ha Kelet-Európa történelme a maga szédítő arányaival, roppant nekifutásaival és vészterhes bukásaival együtt: tragikus, akkor Kelet-Közép-Európáé, ahol mindez kisebb arányokban, reményteljesebben, ám olykor mégis sikertelenül zajlott: a tetejébe még bosszantó is.

Azt mondhatjuk tehát, hogy ha a politikai rendszerek mélystruktúráját akarjuk felvázolni, akkor először is a nyugat-európai, a kelet-közép-európai és a kelet-európai modellt kell megkülönböztetnünk, hogy aztán arra rárajzolhassuk a demokrácia és autok-

rácia, a liberalizmus és despotizmus, a népképviselő és a rendi abszolútizmus ábráit.

A mi modellünket néhány valóban makacs vonás jellemzi. A teljesség igénye nélkül hadd soroljak fel néhányat:

1.

A CENTRUMBAN NAGYOBB a spontán és szerves folyamatok hatásfoka. Ott még a kapitalizmus is szinte magától alakult ki, még elnevezni is csak azután nevezték el, amiután már létrejött. Azt a szóképet, hogy valamilyen társadalmat „fel kell építeni”, csakis Keleten találhatták fel. (Korábban a szocializmussal kapcsolatban mondták, újabban némelyek — különösen szocialisták, akik megszokták ezt a szóhasználatot — a kapitalizmus építéséről beszélnek, ami nemcsak önmagában *contradictio*, hanem egyenesen nevetséges.) A keleti és kelet-közép térségben más az állam és általában az intézményesült társadalmi központ szerepe, mint a centrumban. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy az államnak ezt a megnövelt szerepét a szocializmusban találták volna fel. Ellenkezőleg: az elmaradott, periférikus helyzetben szükségképpen alakult ki, már a múlt században, és fennmaradt mind a konzervatív mind a forradalmi rendszerekben. A pártállami „szocializmus” csupán *ad absurdum* fejlesztette ezt az adottságot.

2.

A társadalom polgári átalakulása a centrum országokban széleskörű átrétegződéssel járt: csökkent a parasztság aránya, megnövekedett az ipari munkásoké és az értelmiségé, mindezek stabil törzséből széles és erős polgári középosztály jött létre. Keleten és kelet-középen mindez csak késleltetve következik be, a parasztság még nagyszámú, a munkásság kisebb (és kevesebb benne a szakmunkás), és főleg vékony, erőtlen, nem igazán polgári a középosztály. Igen megnövekszik viszont a társadalom peremére szoruló elszegényedő és lumpenizálódó rétegek aránya.

3.

A centrum országokban a hatalom korábbi formája megváltozott és egy viszonylag széles erőteret alakított ki, amely magában foglalja az ellenzéket és a civil társadalom jelentős, a „közpolitikában” tevékenykedő részét. A keleti és kelet-közép-európai társadalmak hatalmi bázisa azonban meglehetősen szűk maradt. Az „erőtér” vonalai még rövidek és csak egy, a nyugatinál kisebb, hitbizományos hatalmi elitet foglalnak magukba. Ilyen szempontból nem elsődleges kérdés, hogy ez az elit a „történelmi” uralkodó osztályból, a burzsoáziából vagy az állampárt nomenklatúrájából tevődik-e össze. A hitbizományos elit uralma jól összefér bizonyos demokratikus formákkal,

ha azok formák maradnak. Jó példa rá a Horthy-rendszer, amelyben alakilag többpárti parlamentarizmus volt, ám a választási rendszert úgy építették fel, hogy szavatolt legyen a mindenkori kormánypárt győzelme.

4.

A centrumban a hűbéries-rendies viszonyok inkább már csak a reprezentációt szolgálják (mint például Angliában), valódi tartalmuk, hatalmi szerepük kicsiny. A személyi kapcsolatok is piaci jellegűvé válnak, igaz, hogy ilyen módon is súlyos problémákat okoznak a társadalom demokratikus működésében (lásd a neokorporatív rendszerekről folytatott vitákat). Itt nálunk Keleten azonban az utórendies viszonyok klientális-hitbizományos-személyi függőségi rendszere behálózza az egész társadalmat. Már az is jellemző, hogy maga az utórendiség, a késő-feudalizmus is sajátos kelet-közép-európai jelenség. Amikor Nyugat éppen kilábolt a feudalizmusból, akkor a Kelet — mintegy tükörképszerűen — a refeudalizáció szakaszába érkezett (bizonyos erőtlen polgári vonásokkal). Ezek a viszonyok ma is át-meg áthálózák a társadalmat.

5.

A centrumban ezért a polgári fejlődés nemcsak a burzsoáziát hozta létre, hanem vele együtt a civil társadalmat is, — ahogy Bibó István jellemzi — a „szabadság kis köreit”. Keleten a civil társadalom nem tudott kifejlődni. Itt, kelet-középen létrejött ugyan, de nem tudott megerősödni.

6.

A centrumban ezért valóban szabadabbá váltak a piaci viszonyok, a vállalkozás, a munka. A kelet- és kelet-közép-európai periférián, fél-periférián viszont mindezek csak félszabadságot értek el, viszonyaikba szüntelen beleavatkozott az állam, a hivatal, a hatalmi tényezők. És ez ismét csak nem csupán a pártállami diktatúrát jellemzi, így volt azelőtt is. Az állam és az üzlet között persze mindkét régióban van összefonódás. Csakhogy amíg Nyugaton ez iránya szerint azt jelenti, hogy a gazdaságban sikeres felső tízezer befolyást gyakorol az államra, addig Keleten a hatalom (többnyire feudális eredetű) tényezői terjesztik ki befolyásukat az üzletre. Természetesen az előbbi sem ideális állapot — mégis funkcionálisan más, mint az előző.

7.

A kultúra a centrum országokban többrétegű, szerves építmény. Felső rétegét az autonóm vagy magaskultúra képezi. Ez a kultúra legértékesebb része, az emberiség kreatív előrehaladásának letéteménye-

se, de mindenütt a társadalomnak csak viszonylag kis része birtokolja. Fontos hozzátenni, hogy a mi régióinkban ez az arány nem számottevően kisebb, mint akár a legfejlettebb országokban. Utána következik a középső kulturális réteg, amelybe a munkát, a mindennapi életben való eligazodást szolgáló kultúra, a közismeretek, a civil társadalom kultúrája és bizonyos középszintű művészeti tevékenység tartozik. Ez a fajta kultúra a centrum országokban sokkal szélesebb körre terjed ki (mert szélesebb a középosztály) és funkcionális szerepe is erősebb: voltaképpen a szellemi közegéjszék, a működés-képes társaslélektani atmoszférát tartja fenn a lakosság zömében. Éppen ezért alapvetően fontos, hogy ez a középszintű kultúra a mi régióinkban sokkal rosszabb „hadállásokkal” rendelkezik, sőt a korábbi rendszerek erőfeszítései után ma válságos helyzetben van. Léteznek ezek után a közép-kultúrának egy alsó szintje is, amely a társadalom peremére rekedt rétegek törmelék-kultúráját foglalja magában. Ez az eddigiekből következően nálunk sokkal elterjedtebb és nagyobb társadalmi akadályt képez (minden kibontakozás egyik fő korlátját), mint a nálunk szerencsésebb országokban.

ADOLGOKNAK ERRÓL A MÉLYEBB RENDSZERÉRŐL azt mondtam, hogy makacs. Amint kialakul, úgy beleissza magát a társadalom szövetébe, hogy nagyon nehéz onnan kivetni. Nehéz? Néha úgy látszik, szinte lehetetlen. Legalábbis Kelet- és Kelet-Közép-Európában eddig egyetlen nemzetnek, országnak sem sikerült, az Odera-Lajta határ megingathatatlan maradt. Igaz, a nyugati régió, pontosabban észak-nyugat és dél-nyugat valamivel szerencsésebb volt, a centrum-országok határvonala az elmúlt évtizedekben az ő irányukban kiterjedőben volt. Előbb Svédország és Dánia került be a „magba”, majd északon még Norvégia, Finnország, délen pedig Spanyolország (Portugália nem) és Észak-Olaszország (megosztva ezzel az országot, amelyben Dél-Olaszország nagyon is a periférián maradt). És végül bekerül közvetlen nyugati szomszédunk, Ausztria is. A történelmi kérdés most számunkra az, hogy vajon Magyarországnak sikerül-e elérnie azt a célt, amelyért végül évszázadok óta küzd, hogy betagozódjék a saját fogalmai szerint teljes Európába, vagy pedig marad (hosszú időre véglegesen) a félperiférián, „dél-amerikai” helyzetben.

Jól tudom persze, hogy ezzel sem oldódik-oldódna meg automatikusan minden. Egyrészt távol álljon tőlem, hogy a Centrum-Nyugatot, („Euro-Amerikát”, az atlantikumot) idealizáljam. A centrum rendszere korántsem tökéletes — gazdasági, politikai, társadalmi, kulturális és pszichoszociális problémák egész sokaságával küzd. Jövője előtt több alternatíva nyílik, amelyek közt súlyos döntésekkel kell választani. Mégis ez a legfejlettebb társadalmi-gazdasági-politikai-kulturális rendszer, amelyet az emberiség eddig meg tudott valósítani. Ha bele tudunk tagolódni, akkor vehetünk részt a további döntésekben. Akkor tudjuk benne megtalálni a saját helyünket.

A probléma számomra az elmúlt években, amióta az úgynevezett rendszerváltás realitássá vált, éppen az volt, hogy vajon megállunk-e

a felületi struktúra kicserélésénél, vagy eléri-e a folyamat a mélyszerkezetet?

ITT AZ IDEJE, hogy a *Magyar Szemle* felkérésének megfelelően a dolog szubjektív részéről is szóljak. Engem magamat egész életemben a társadalom mélystruktúrái érdekeltek. Lehet, hogy nem mindig voltam ennek (érdeklődésem *differentia specificá*-jának) teljes tudatában, dehát NÉMETH LÁSZLÓ is azt írta, hogy erre az ember csak bizonyos kor fölött jön rá, akkor tudja igazán értelmezni, hogy mit miért csinál úgy, ahogy csinálja. Most már tudom, például, hogy kora ifjúságom eleven politikai irányultsága után ezért „menekültem” fokozatosan a kultúrszociológiába. Ott ugyanis az adott körülmények között is olyan dolgokkal foglalkozhattam, amelyek a számomra legfontosabb problémákat érintették.

Az elmúlt öt évben talán lehetőségem lett volna arra, hogy bekerüljek a napi politikusok közé. Nem is kellett külön elhatározás ahhoz, hogy ne tegyem, érdeklődésemnek most elmondott fő iránya nem tette számomra vonzóvá. Változatlanul a nagy kérdés érdekelt: mennyire tudjuk kihasználni a nagy történelmi lehetőséget. Ezt akartam, és amennyi időm van még, ezt akarom megfigyelni és erőm szerint ebben akarok részt venni.

Ma is úgy látom, hogy erre a nagy lépésre (nem szívesen mondanék ugrást), most nagyobb a lehetőség, mint történelmünkben bármikor azelőtt. De most sincs rá bizonyosság, sőt egyre világosabban tudjuk-látjuk az előtte tornyosuló akadályokat.

Hogy valóban meg tudjuk tenni ezt a további sorsunk számára döntő lépést, egyaránt szükség van a kormány céltudatos politikájára és nagy társadalmi összefogásra. Az 1990 utáni első kormány egyiket sem tudta megvalósítani. A másodikról még korai ítélni. A helyzet nem egyértelmű.

Mindenesetre: a lehetőség még fennáll. Az én életemben lezajlott hét rendszerváltozás után szeretném végre megélni a nyolcadikat, azaz inkább (magasabb szinten) az igazit, az elsőt. Ami magát a struktúrát változtatja meg és kiemeli Magyarországot a régió ezeréves szorításából.

VITÁNYI IVÁN

OSKAR KOKOSCHKA: THEODOR KÖRNER OSZTRÁK ÁLLAMELNÖK (1949; RÉSZLET)

A FELELŐSSÉG SÚLYA

Antall József országgyűlési beszédei

„Nem titkolom, kétségek gyötörnek; nem titkolom, a felelősség súlya olyan mértékben nehezedik rám, hogy minden akaraterőmre és hitemre szükségem van a helytálláshoz”

— mondotta ANTALL JÓZSEF, néhány perccel kormányának bemutatása és eskütétele után, 1990. május huszonharmadikán.

Ekkor már túljutott az első keserű tapasztalatokon; kormányprogramját, mint maga mondotta ott a parlamentben,

„vitriolos megfogalmazásokkal, olyan megjegyzésekkel is fogadták, amelyek... felháborodást váltottak ki.”

Mert hiszen

„éreznünk kell azt, hogy nem mindenki kívánja sikereinket.”

Ennek ellenére megköszönte a bírálatokat, sőt támadásokat, mint a demokratikus közélet bizonyosságait.

„Ez a legnagyobb történelmi tett, hogy ezt a programot most nem fejbólintással, nem dicsérő szavakkal fogadták.”

MOST, HOGY A NAGYON HOSSZÚ IDŐ UTÁN ELSŐ szabadon választott magyar kormány tevékenysége az idei májusi választások óta mintha a történelem előtti idők távolába tűnt volna, különösen feltűnő a miniszterelnök választékos beszédstílusa, DEÁK FERENC, EÖTVÖS JÓZSEF és más hajdanvolt államférfiak gyakori idézése, az ellenzék nem ritkán goromba megnyilvánulásaira adott *gentlemanlike* válaszai. Akkor nem tűnt fel annyira, mint most, e képviselőházi beszédek olvasatakor, hogy 1990 májusában nem csupán pártok, nem csupán koalíció és ellenzéke között tátongott szakadék, hanem nemzedékek között is. Úgy tűnik: az elmúlt rendszer közgazdasági és jogi egyetemlein a hatvanas években kiképzett, különféle tudományos intézetekben szervezkedő, a gyakorlati államigazgatást nem ismerő ifjak csoportja, mely csoport nagy nekiszánással készült a hatalom átvételére, másféle politikai erőkkkel nem is számolva, felháborodott azon a sértésen, hogy mégse ők győztek a választásokon, „nekik nem ezt ígérték”, és most el kell viselniük egy minduntalan a történelem tanulságaira hivatkozó, a magyar jövőt a magyar múltira építeni szándékozó idősebb gentleman uralmát.

Feltűnő, hogy az egyik ilyen, 1967-es diplomájú közgazdász-képviselő már 1990. június 26-án azt kérte számon a miniszterelnök-

től: hogyan merészelt németországi hivatalos útján az országgyűlés engedélye nélkül nyilatkozni? Egy másik ifjú jogász, szintén intézeti kutató, kioktatta a miniszterelnököt, hogy bezzeg ROOSEVELT a harmincas években mennyivel hatékonyabban működött ott az Amerikai Egyesült Államokban, mi több, ma Brazíliában(!) „a kormány létrejöttének másnapján törvények és programok sokaságát terjesztette elő az új brazil elnök.” (Visszatérünk a törvények sokaságát követelő elméletre.) Ugyanez, az adott valóságtól elképesztően elszakadt képviselő szeptemberben így jajdult fel:

„A szabadnak remélt sajtó újra függetlenségéért tanúskodik”

— s tette ezt akkortájt, midőn a televízió elnöke nem engedélyezte a miniszterelnök beszédének közvetítését...

A kötet olvastán (is) nyilvánvaló, hogy az ellenzék az első pillanattól fogva semmi másra nem törekedett, mint a kormány lejáratására és megbuktatására. (Lásd: taxisblokád.)

„Mi készítette Önt arra, hogy visszatérjen a pártállami felfogáshoz?”

— kérdezte a miniszterelnöktől, ripők nyegleséggel egy ellenzéki képviselő, azzal vádolva őt, hogy „kézi vezérléssel” felügyeli a hang- és képsugárzó intézményeket.

Külön nyelvészeti tanulmányt érdemelne, hogy milyen körmondfont ügyességre vall bizonyos értelmetlen szófordulatok fenyegető-vádoló használatát; ezek gyakorisága oda vezet, hogy mindenki hajlamos kárhözatosnak tartani mindent, ami ügyes demagógok szerint „kézi vezérlésű”; senkinek sem jut eszébe, hogy a festő kézzel fest, a kertész kézzel palántáz, a mérnök kézzel rajzol-tervez, nem is szólva arról, hogy éppenséggel a mindenáron való gépies vezérlés tekinthető elítélendőnek egy állam irányításában. Vagy talán azt jelentené ez a kifejezés, hogy valaki személyesen irányít? Hát hogyan irányítson?

ORSZÁGGYŰLÉSI BESZÉDEINEK E GYŰJTEMÉNYE ARRÁ UTAL, hogy Antall József az első pillanattól kezdve átlátta kormányzásának reménytelenségét. Bizonygatni kényszerült, hogy erkölcsstelennek tartja az ellenzék ama lépését, melynek során külföldi döntőbírákat kértek fel annak eldöntésére: vajon van-e sajtószabadság hazánkban? (1990. július 30.) Oly gyakran, oly szívós következetességgel tartották napirenden a sajtószabadság ügyét, hogy erről óhatatlanul az a kutya jut eszünkbe, amely fenyegető morgással riasztja el a féltett csontjához közeledőket... Azt is folytonosan bizonygatnia kellett a kormányfőnek, hogy tevékenysége „nem úri arrogancia” (1992. 9. 16. 291. lap), bár mi tagadás, ő kétségkívül holmi múzeumi főigazgató... (382. lap). A képviselőház ellenzéki szónokai ravasz tudatossággal túlozták el Antall József fellépéséből, megjelenéséből, választékos modorából, távolságtartásából fakadó „úri arroganciáját”, ügyesen számítva a néptömegek plebejusi érzelmeire, akik, mint tapasztalhatjuk, szívesen megbocsátanak annak, aki „a mi kutyánk kölyke” — a kommunisták kedvenc szavajárása szerint.

KÖZBEN PEDIG ANTALL JÓZSEF HIÁBA HANGOZTATTA: „nem az előző rendszer ostromozása a feladatom” (1992. 9. 16. 215. lap), sőt, bemutatkozásakor első dolga volt köszönetet mondani az előző kormánynak! (A jelenlegi miniszterelnök nem vádolható hasonló „úri” gesztusokkal.)

Mindez persze, bármennyire sajnálatos is, a miniszterelnök működésének, és ezen belül jelen kötetben közreadott országgyűlési beszédeinek érzelmi-hangulati felszíne csupán.

Lássuk most, négy esztendő távlatából, bemutatkozó beszédek programját.

„Mindaz, ami érték, megőrizzük és ami lehetőség a jövőben, azt elérjük.”

Antall József négy alapelv köré csoportosította programját. E négy elven belül: meghirdette a sajtó és a kultúra teljeskörű szabadságát, mely csak akkor korlátozandó, ha mások szabadságát vagy jogait sérti.

„Nem szabad megengedni, hogy a nemzeti médiumokat valamely párt, művészeti irányzat vagy üzleti érdekcsoport sajátítsa ki.”

Ígérte a vállalkozási szabadságot és egy szociális piacgazdaság kibontakoztatását. Ígérte, hogy a kormány törődni fog a határokon túli magyarsággal.

Néhány szándék teljesületlen maradt:

- nem sikerült elérni, hogy „az egészségügy nagyobb arányban részesedjék a nemzet által megtermelt javakból”, sőt, egészségügyi helyzetünk tovább romlott;
- nem rendeződött megnyugtatóan az iskolaügy;
- jámbor óhaj maradt, hogy „a művészeti tevékenységet nem szabad kiszolgáltatni a piaci viszonyoknak... a művészeteket állami támogatásban is kell részesíteni.”
- rendezetlen a mezőgazdaság helyzete;
- nem alakították át a szovjet mintájú tudományos minősítést, és ez az érthetetlen mulasztás, pontosabban megalukuvás a felsőoktatás válságának elmélyüléséhez vezetett.

Különösen sajnálatos, hogy nem sikerült megállítani a külföldi eladósodás folyamatát, és még nagyobb baj, hogy nem történt meg „a külföldről felvett adósság elköltése hiteles történetének és helyzetének feltárása.”

Világos persze, hogy mindez távlati program, megvalósítása négy kurta év során lehetetlen; 1990 májusában inkább a kormányfői szándékot és elhatározást jelezte a beszéd.

Mégis, ha tényleg közhírré tétetik a külföldi adósságügy immár misztikus ködbe vesző históriája, valamint ha a mezőgazdaság ügyében is történik valami lényeges — talán kedvezőbben ítélte volna meg a kormány a társadalom 1994 májusában.

Társadalom. Szembe kell végre néznünk azzal, hogy a magyar társadalom ölbetett kézzel nézi, mi történik körülötte. Elvárja, hogy gondoskodjanak róla. Az ország mintha labdarúgó-pálya lelátójáról nézné kormány és ellenzéke mérkőzését, hol együttérzéssel, hol pedig kárörvendve hallgatva a közvetítések magyarázóinak szavait, megfellebbezhetetlennek tűnő ítéleteit.

Mi magunk, a magunk erejéből alig teszünk valamit. Egy újjászületni vágyó országot nem csak a megválasztott képviselőház és az általa delegált megbízott kormány kell, hogy építsen; a társadalomnak is tennie kell valamit, cselekedni a program érdekében (ha azzal egyetért). Elfogadjuk, hogy a kormányok dolga: rólunk gondoskodni. Ezért annak a csapatnak a totószelvényét töltjük ki a választásokon, amelyik többet (nagyobb nyereséget) ígér. A társadalom e közönye történelmi távlatú; lényege, hogy az állam vezetői nehezen szabadulnak meg az államközpontúság téveszméjétől, attól, hogy az élet minden részletét az államnak kell aprólékosan szabályoznia. Ebből ered a parlamentnek, mint törvénygyárnak az értelmezése, mellyel az ellenzék is egyetért — lásd az említett képviselői felszólalást, amikor pár heti működés után a brazilai paradicsomi állapotok mutatkoztak jó példának. A nagy titokra, hogy tudniillik hagyni kéne az embereket termelni, dolgozni, gyarapodni a maguk esze szerint (nem a másét elragadó bűnözéssel!) — és azután józan mértékkel adóztatni őket, utoljára a kiegyezés utáni kormányok jöttek rá, aztán mindez feledésbe merült. Alapproblémánk tehát az államközpontúság, az etatizmus, SZEKFI GYULA szerint

„az államhatalom addig példátlan kiterjesztése, gyámkodása, mely az emberi jogok védelméből indulva ki csaknem a másik végletbe jutott, az emberi önállóság és egyéniség minden kis megmozdulására lecsapva... A francia forradalom az ő mindent felforgató és mindenütt újat hozó rendelkezéseinek tömegével ugyanoly korlátlanul, s a történetileg kifejtett valóságtól függetlenül szabályozta az emberi élet minden területét, akárcsak a felvilágosodott abszolútizmus.”
(*Magyar Történet* IV. 323., 1935)

EZ A KIIRTHATATLANUL BELÉNK RÖGZÖDÖTT, már-már lét-értelmezés a miniszterelnök országgyűlési beszédeiben, az őt bíráló vagy támadó felszólalásokra adott válaszaiban is érződik. Antall József, akinek természetesen újjá kellett szerveznie az államelméletet és ezt meg is tette, állandó védekezésre kényszerült, amikor csaknem minden, az országban tapasztalható jelenségért őt tették felelőssé, mintegy belekényszerítve őt az etatista kormányzati gyakorlatba. A liberális ellenzék a sajtószabadság jelszavának lobogtatásával kelti azt a látszatot, mintha a szabad vélemény ügyét képviselné (holott saját nézeteinek egyeduralmára tör, lásd az iménti Szekfü-ídezetet), viszont ügyet se vet a ténylegesen szabad kezdeményezéseket megfojtó, diktatórikus adórendszerre, sőt újabban — immár kormányként — annak elkötelezett híve. Antall minduntalan hangsúlyozza, hogy

„a tények alakulása nem írható csak úgy egyszerűen a magyar kormány számlájára.”

„Arról is sokszor esik szó, hogy a központi igazgatás növekszik, és hogy a központosításra milyen nagy pénzeket költünk. (Pedig) Nyugat-Európa technikailag jól felszerelt és racionalizált munkarendben dolgozó minisztériumaiban nagyobb létszámban dolgoznak.”

ALÉNYEG VALÓBAN NEM A MINISZTERIUMI LÉTSZÁM, hanem a társadalom kezdeményező készsége. Ennek hiánya okozza, hogy változatlanul mindent az „állambácsitól” (milyen jellegzetes pártállami kifejezés) várunk. Ezzel szemben végre kell hajtani

„az egész magyar államigazgatás racionalizálását, kiterjedve az önkormányzatokra is, függetlenül attól, hogy hol, melyik párt képviselői jelentkeztek.” (287. lap)

Antall József tehát látta az etatizmus veszélyét, s ebben azonos nézeteket vallott TELEKI PÁLLAL:

„Mi mindent az államtól várunk. Alig van ipari tevékenység állami szubvenció nélkül, nincs tudományos fejlődés állami szervezés nélkül, egyleteinknek túlnyomó része állami támogatásból él, és alig van tevékenység, amelyben az állam ne igyekeznék gyámkodni. Ha nem teszünk valamit ellene, a társadalom teljes elsorvadásához vezet.” (*Merjünk magyarok lenni*, 55. lap)

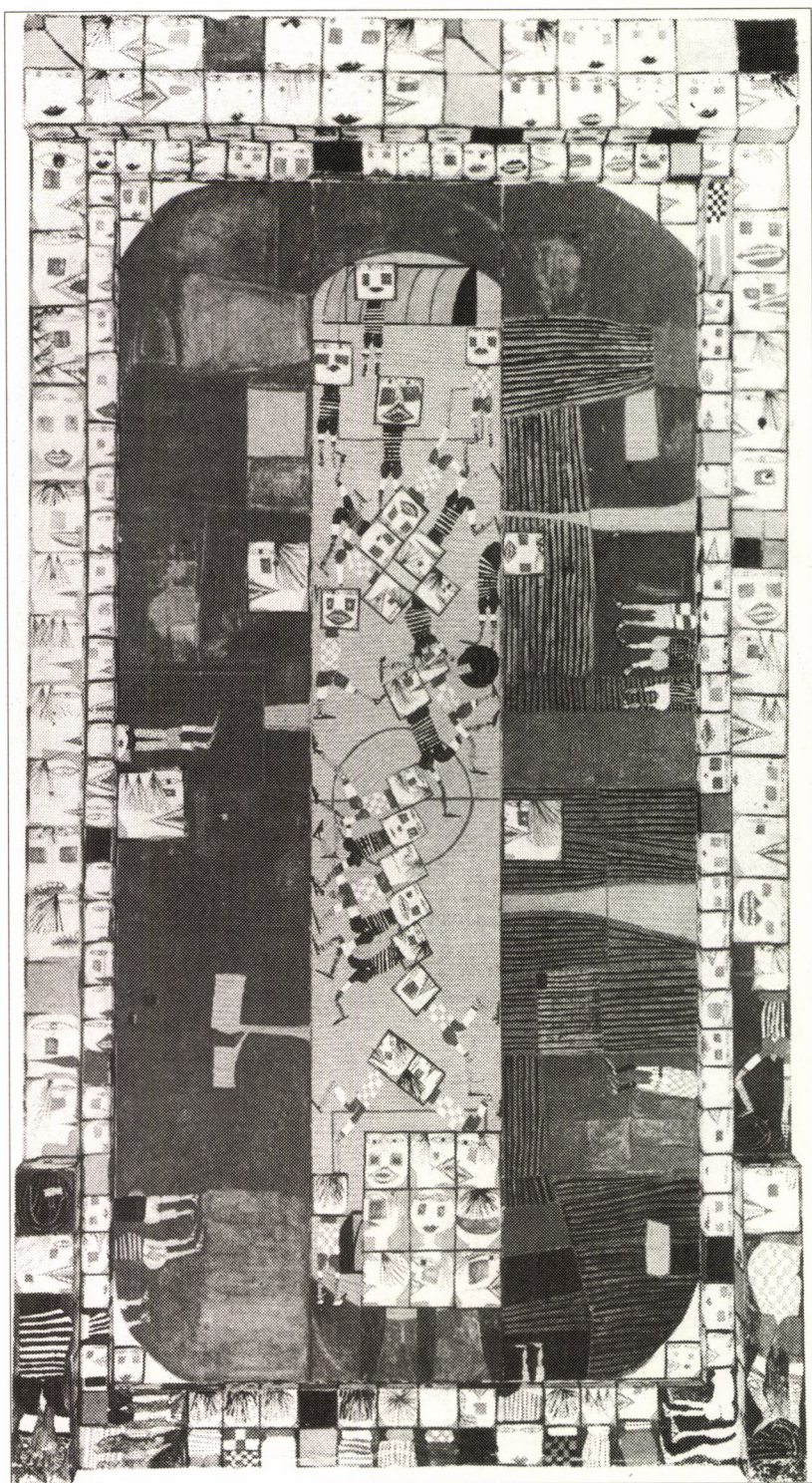
E kötet miniszterelnöki parlamenti beszédei bizonyítják, milyen agyályos gonddal igyekezett Antall József a magyar társadalmat felnőttként kezelni, s azt is, hogy mennyire tragikus magányban végezte országépítő munkáját, miközben emberfeletti önuralommal küzdött a halálos betegséggel.

1993. május tizenegyedikén mondotta:

„Ebben a hazában, hosszú története során, néhányszor elhangzott a hazafiatlanság vádja olyanokkal szemben, akiknek később egészen más emléket állítottak. Ha a magyar országgyűlés és szerény személyem is így fog járni a hazafiatlanság vádjával szemben, akkor nyugodtan fogok a túlvilágra költözni.”

Antall József országgyűlési beszédeinek ez a kötete bizonyosság marad az utókor számára: hazánk egy jelentős államférfi személyében kezdte meg elnyomatás utáni életét. Önmagát tiszteli meg az ország, ha megbecsüli miniszterelnökének emlékét.

NEMESKÜRTY ISTVÁN

FRIEDRICH HUNDERTWASSER: AZ ÉVSZÁZAD HATALMA (1955)

A SZANDZSO-HÍD

V ALAMIKOR EGY ÉVVEL EZELŐTT, a Californiai Művészetek Intézetében egy csoport diáknak tartottam előadást THEODORE ENSLIN költészetéről, egy héttel a költő tervezett felolvasóestje előtt. Feltételezhettem, hogy senki nem ismerte Enslint vagy a verseit, ezért előbb beszéltem az életéről, majd felolvastam a *New Sharon's Prospect* című ciklust. Egy óra után megálltam, s megkérdeztem, kinek van kérdése vagy megjegyzése. Körülbelül 25 diák ült szétszórta a teremben. Egy 19-20 éves fiú, aki a közelemben ült, végig nagy figyelemmel hallgatott. Amikor a kérdések idejéhez értünk, rögtön feltette a kezét, s ezt kérdezte: „mi a véleménye BOB DYLANRÓL?”

Udvariasan válaszoltam: elmondtam, hogy Dylan nem költő, hanem szórakoztató, s hogy a kérdés nem illik ide, mert semmi köze Enslinhez. A diák ekkor megkérdezte, hogy szerintem Dylan miért nem költő. Mert amit ír, nem költészet, mondtam. Közel voltam ahhoz, hogy a szemtelenségre is reagáljak, de nem tettem — azt gondoltam, ez elriasztaná azokat, akiket Enslin érdekel, de aztán, mialatt a válaszomat mondtam, rájöttem, hogy a többieket is sokkal jobban leköti a kettőnk huzavonája Dylanról, mint maga a felolvasás. Amikor azt mondtam, hogy Dylan nem költő, mert nem költészetet ír, nagy csend lett. Más kérdés? Itt valaki megkérdezte, hány órakor kezdődik Enslin felolvasása. Aztán mindenki szedelőzködni kezdett.

Forrt bennem a méreg. Miért nem kértem ki magamnak? Hogy hogy merészeltek ilyen kérdést feltenni, hogyan mertek egy rocksztárról kérdezni, amikor én egy költőről beszélek nektek egy órán keresztül? Ott ültök, hallgatjátok Enslin verseit, egy olyan költőt, akinek valódi mondanivalója van az életről, s erre más nem jut eszetekbe, mint Dylan, aki klisékben beszél, közhelyeket ír, aki semmit nem tud mondani, de pénzt csinál belőle, aki a költők ellensége! Hiszen azért léteznek költők, mert az emberekben él a vágy, hogy az életet ne lehessen állandóan félreérteni és meghamisítani. Enslinről beszélek nektek, mert azt akarom, hogy kaptatok valamit, és ti erre a képembe toljátok saját felszínességeteket.

Ahogy forrt bennem a méreg, úgy próbáltam megfejteni, hogy miért is tette fel a diák a kérdést. Először is piszkálni akart, rendben. Nem a válasz érdekelte, csak sokkolni akart; látni akarta, tud-e hülyét csinálni belőlem, az előadóból, s nem érdekelte, hogy én tanár vagyok vagy költő vagy bármi. A kérdésével azt mondta, hogy azután, hogy én beszélhettem arról, amiről akartam, ő arról fog kérdezni — amiről ő akar hallani. Ha én nagy guru volnék, az más volna — ha kapná tőlem a rizsát az üdvözülésről vagy az alfa fázis-

ról (egyszóval, ha valami olyant tudnék neki nyújtani, amit erőfeszítés nélkül megkaphatna), vagy ha én valamilyen nagy sztár volnék a szemében — ha szórakoztatnám vagy az üdvözüléshez segíteném — vagy ha mindkettő volnék, afféle előadó-üdvözítő, akkor megbocsátaná nekem, amiért életkorom szerint az apjával és a többi tanárral kerülök egy kategóriába — mindazokkal, akik együttesen azt a képet adják a számára, amelyet most bennem megcélzott.

Én csak azt tudom, hogy milyen kontextusban tette fel a kérdést — semmit nem tudok az indítékairól, csak azt tudom, hogy bennem mi játszódott le a kérdés után.

Nem akarom, hogy Dylanre kelljen gondolnom. Dylant kilenc évvel ezelőtt hallottam utoljára — lemezeiről, GARY SNYDER kyotói otthonában, Japánban —, és öt perc alatt pontosan felmértem a lényegét, mennyit értek a szavai. Mégis, a diák kérdését nehezen tudtam megemészteni. Pontosán tudom, miért voltam olyan komoly és udvarias a teremben: majdnem elviselhetetlen volt számomra a kérdés és mindaz, amit előhozott a lelkemben azután, hogy minden erőmet beleadva beszéltem nekik művészetéről — és ekkor ők Dylant vágták hozzám. Tulajdonképpen ez a lényeg. Enslin költészetéről beszéltem, nem a sajátomról, már eleve egy másik emberrel kapcsolatos érzéseimet kellett megfogalmaznom. De mert végig az előadásomban Enslinnel azonosultam, a feltett kérdésre azonnal érzelmekkel reagáltam.

A legszörnyűbb az, ha a közönség nem reagál. Mindent beleadsz az előadásba, felolvasod a saját írásaidat vagy egy másik költőét, s kiderül: senki nem ért semmit. Érzed, hogy a közönség csak a testedhez tud viszonyulni, azt tudja csak szeretni vagy nem szeretni. Ezt minden művész tudja, s általában igyekszünk is védekezni. Műszáj ezt tennünk, különben saját lényünkkel kerülnénk szembe. A Dylanról kérdező mindenütt ott van.

MOST, HOGY KIADTAM A MÉRGEMET, a diák lelkiállapotáról akarok szólni. Szeretném komolyan venni a kérdést, s arról gondolkozni, ami mögötte van. Azután megpróbálkozom meghatározni a művészet és a szórakoztatás közötti különbséget, s ennek segítségével felidézem saját életemnek azt a szakaszát, amikor a művészetemmel saját identitásomon dolgoztam. Amit leírok, azt annak szánom, aki tudja, ki költő és ki nem — nem annak, aki egy *dylan* szerint állítja be a vízmértéket. Dylan nem azért fontos a számodra, amit írt vagy énekelt, hanem mert az *image*-át magadba szívta és azonosulsz vele. Dylan nem követel tőled semmiféle erőfeszítést: nem követeli meg, hogy cselekedj, hogy életet teremts a képzeletedből. Úgy öltözöl, mint ő, úgy is nézel ki, és amikor hallgatod, azt hiszed, érzel valamit. Csak mesél arról, hogy dolgok történnek — szerelem, háború, rombolás stb. —, te azonosulsz ezzel a szentimentális lötytel, s azt hiszed, hogy élsz. Bob Dylan — ahogyan ő a képzeletedben létezik — tulajdonképpen több dolog keveréke: benne vagy te magad, a póz, a zene és a divat is ebben a sztár *image*-ban.

De semmit nem nyersz a magad számára, ha nem dolgozol meg érte, s végül is nem éled meg azt, amit jelent a számodra.

AZT AKAROD HINNI, HOGY MIND EGYENLŐEK VAGYUNK. Megértem, hogy miért gondolkodsz így, s bizonyos mértékig rokonszenvezek is veled, csak hát ez hazugság. Akkor kezdesz reménykedni ebben az egyenlősdiben, amikor apáddal és anyáddal kerülsz szembe, majd a tanáraidal, s végül az egyetemi tanáraidal — az emberek hosszú sorával, akik erősebbek nálad, akik megaláznak s megbüntetnek, amiért ők az erősebbek, s ez az erő — ahogyan felnősz — tekintéllyé alakul. Akkor kezded megérteni, hogy Professor Senkinek gőze nincs arról amiről beszél; egyszerre rájössz, hogy te is tudsz annyit, amennyit ő, sőt: többet is érzel nála, mégis, te ülsz előtte a padban, és meg kell tanulnod azt, amit ő mond, hogy átmehezz az ő vizsgáján! Ezek a viszonyulások dolgoznak benned, amikor találkozunk; én általában nem közvetlenül szembesülök mindezzel, hanem csak mint a személyiséged részével. Rám nézel — 37 éves vagyok, kb, mint az apád vagy a tanárod. Egy hanyag mozdulattal beledobsz abba a súlyos zsákba, amelyben számodra ők vannak. Így gondolkodsz: „mind diákok és tanárok vagyunk, mindenki tanul a másiktól. Mindenki művész, aki valamivel foglalkozik. Én most festéssel és asztrológiával foglalkozom — te költészettel” (és természetesen magadban irtó dühös vagy — egy pillanatra sem hiszel teljes valóddal a festészetedben vagy az asztrológiádban, s valójában egyáltalán nem hiszed, hogy mind egyenlők vagyunk — s mivel saját magaddal nem vagy tisztában, valójában te magad vagy az egyetlen a világon, aki számít rád).

De nézzük csak az egyenlősdit; veszel valamit, amivel „foglalkoztál”, azaz: kacérkodtál, de esetleg tényleg komolyan foglalkoztál, talán egy évig, s azt próbálsz egyenlőségbe hozni azzal, ami nekem 15 évig napi munkám volt, s ami — akár tetszik, akár nem — meghatároz engem egy életre — de megsértődsz, amikor ezt kimondom. Fel kell hívnom a figyelmedet arra, hogy csak azért, mert apád vagy tanárod cserben hagyott, ez nem jelenti azt, hogy az életben mindenki más is ezt teszi, s már önmagában ez a tény is azt bizonyítja, hogy nem vagyunk mind egyenlők (de belátom, ahhoz, hogy ezt elhidd, találkoznod kell olyan valakivel, aki nem csap be, vagy olyan valamivel, ami nem okoz csalódást. Vannak emberek, akik egyszerűen többet tesznek másoknál, többet tudnak, *többek* — vannak emberek, akik valóban képesek a tudatukat tágítani (s hatalmukat nem csak arra a hazugságra építik, hogy erre képesek), akik az életből TÖBBET látnak, mint mások.

Úgy érzem, leginkább éppen a művészet, az alkotás jelzi azt, ha valaki a tudatát MÁR TÁGÍTOTTA ahhoz képest, amivel indult. A művészet egyik definíciója ez lehetne: megörökíteni mindazt, amit láttunk. Amikor Enslin magát költőnek mondja, ill. annak, aki verseket ír, azzal szembesít bennünket, amit az életben ő látott. Nem egy látással, hanem az ő látásával, az ő víziójával. Ezért van az, hogy először nehéz megérteni azt, hogy amit ő ír (szemben Dylannel),

hiszen azt Enslin egyéni különbözősége határozza meg, az ő másságát hordozza. *Enslin művészete az Ő különbözőségének tárháza.* Majd a jövő, ahogy mondják, eldönti — éppen e különbözőség alapján fognak dönteni, azaz úgy fogják elfogadni mindazt, elgondolkozni mindarról, amit Enslin adni tudott, s nem aszerint, hogy hogyan volt képes összegyűrni azt, amit mások gondoltak, tettek, mondtak, adtak. És ennek a „különözőségnek” semmi köze nincs ahhoz, hogy milyen külön ember volt, hogy mennyire ütött el a többiektől; nem: különbözősége lényege az, hogy mennyire tudott megmutatkozni ez a Theodore Enslin nevű ember, hogy mennyire tudta az életet magán átengedni — szabadon engedni az életet, az ő saját életét, s ebben az aktusban egy lehetőséget felszabadítani, egy lelket, egy szellemet felnyitni ahhoz képest, amilyen az élet Enslin szavainak olvasása előtt volt.

És természetesen azt érezned kell, hogy annak érdekében, hogy valamire reagálj, elő kell jönnie ennek a potenciálisan erős és lebegő valaminek, ami te vagy, hátat kell fordítani a kényelemnek és megelégedettségnek, azzal a tudni akarással, amely a tanulást nem afféle iskolás dolognak tekinti, hanem az élet egyetlen folyamatos értelmének. Ezt kell tenned, mert *én ezt mondom neked.* Nem másért! Dylan ezt soha nem fogja megkövetelni tőled. Amit ő mond, azt olyan egyszerű megérteni, mint a televíziót.

MIVEL DYLANNEL EGYENLŐNEK ÉRZED MAGAD (persze Enslin-nel is), titkon úgy érzed, hogy csak valami nagy szerencse miatt futott így be — s ha már egyenlők vagytok, a te arcod éppúgy lehetne a lemezborítón, mint az övé. Amikor meséltem rólad ROBERT KELLYNEK, Kelly vigyorogva, de komolyan azt mondta, hogy a legsikeresebb album az volna, amelyiknek a borítója tükör. Hogyne, az énekeseket és a zenekarokat meg tudod különböztetni egymástól, hiszen van ízlésed és stílusod. De ízlés és stílus nem fúrja a lényegbe a gyökereit, ezek lebegő, úszó dolgok, amelyekbe fuldoklók próbálkoznak kapaszkodni. Azok az emberek, akik Dylant futtatják, tudják, hogy kapálódzol, s hogy a közeledbe kell esnie annak, amit dobnak neked. Ez pedig a klisé, olyan szó vagy mondat, amit már sokszor hallottál, és amire pozitívan tudsz reagálni, amivel te (megint csak) azonosulni tudsz. Dylan kliséi egy árnyalatnyit retusáltak, éppen csak annyira, hogy megborzongj, amikor hallod őket.

Mondtam már, hogy azért tudsz azonosulni Dylannel, mert könnyű. Kelly tükörképét folytatva, Dylan maga a tükörrel teliaggatott ház: benne egymásba olvadnak az emberek, egymás visszatükrözései, felszínes harag-szikrák és ugyanolyan felszínes paradicsomi kéjek nyilainak kereszttüze.

A művész, ezzel szemben, már megformálta önmagát, s ezért amit eléd rak, az nem a teste, hanem a munkája. Mert van identitása, a személyes kép nem érdekli — azzal nem tudná megfelelően közvetíteni annak az erejét és mértékét, amit felfedezett. Ha hallanád, ahogyan Enslin felolvassa a verseit, azt tapasztalnád, hogy

ővele nem izgalmas azonosulni. Lehet, hogy régi ruhákban jár, mint te, hogy szakálla van stb., de a személyes képében van valami taszító — és nem azért, mert nem olyan élő és izgalmas — abszolút él — hanem azért, mert a költészetébe sűrítette mindazt, amit veled meg akar osztani. A személyiségében semmi olyan nincs, ami helyettesíthetné a látását. De a látás is a személyiség része. Így az általa teremtett személy hitelesebb, mint a szemünkkel látható „valódi” Enslin.

Mindez a lényegi kérdéshez vezet: hol végződik a szórakoztatás és hol kezdődik a művészet? Vagy fordítva: hol végződik a művészet és hol kezdődik a szórakoztatás? Van-e egyáltalán valami, amiről azt mondhatom: ettől lett művészet! Vagy, hogyha egy kicsit tovább ment volna, művészet lehetett volna, s nem csak a szórakoztatás magas formája.

FELLINI AZ EGYIK LEGJOBB PÉLDÁJA ANNAK, hogy milyen nehezen lehet elválasztani a művészetet a szórakozástól. Technikájában nem tudom Fellinit megítélni — de a filmjei jelentéséről erős érzelmeim vannak. A *8 és 1/2* erre a legjobb példa; ötször láttam, minden alkalommal lekötött, s azóta gondolkozom rajta, hogy 1965-ben először láttam. Hát nem elgendő ok mindez ahhoz, hogy művészetnek nevezzük? Úgy tűnik, elegendő, bár nagy szórakoztatókra is soká emlékezem, ami azért azt jelenti, hogy önamagában az a tény, hogy egy mű és az általa szerzett élvezet megmarad az emlékezetemben, nem szükséges kritériuma a megélt művészetnek. A *8 és 1/2*-ben Fellini az alkotói folyamattal foglalkozik; a főszereplő Guido, a rendező karrierjének egy fontos pontján vagyunk; magánéletét a szeretője és felesége között éli, de igazán egyiküket sem szereti; idegösszeroppanást kap, s meglehetősen bizonytalan, hogy az életben produkál-e még bármi értékeset, akár csak saját maga számára. Mint költő, nagyjából Guidóval azonos helyzetben vagyok — művészetet kell csinálnom saját élményeimből; Guidóhoz hasonlóan kínoztam a gondolat, hogy az élet mikor alakul művészetté, s mikor pusztán személyes konfúzió és szenvedés, amely nem inspirál és nem szolgálja a magam vagy mások megújulását. Nem akarom elmesélni az egész film sztoriját és nem akarom elemezni a *8 és 1/2*-t, hogy a végén kimondjam, művészet-e vagy sem. A filmmel kapcsolatban az nyugtalanít, hogy Fellini nem ad igazi megoldást Guido számára. Guido meg sem próbálja a dolgokat tisztázni a feleségével vagy a szeretőjével, meg sem próbál tisztességesen bánni vagy szakítani a feleségével (de a szeretőjével sem); dilettánsok és hülyék veszik körül, végül is nekikezd egy filmnek, amelyről előre tudja, hogy rossz lesz. Több tekintetben impotensnek tűnik; mégis szeretetre méltó, szinte bájos, és ügyesen egyensúlyoz a sajátmaga okozta bajok között. Nemcsak az egyensúlyát nem veszti el, de jókedvét sem — ő Fellini legkomolyabb bohóca, talán a lényege mindannak, amit Fellini magáról gondol. Az a legbosszantóbb pillanat a filmben, amikor annak vége felé Guido arra kéri a feleségét, hogy fogadja el őt olyanoknak, amilyenek. Teszi ezt azután, hogy pokollá tette az életét, aszexuális lényként kezelte, nyíltan megcsalta, hogy fantáziájában takarító-

nőnek képzelte el, aki a táncparkettet súrolja, amíg ő mint egy király ül vágya asszonyaival — mindezek után ügyesen és meghatóan azt mondja neki „Fogadj el olyanak, amilyen vagyok!“. Mintha a nehézségek abból származtak volna, hogy az asszony nem fogadta el őt! Guido mindaz, ami ellen az asszony az egész film alatt lázadt. S egy pillanatra valami misztikus szépség keríti hatalmába, oh! a férfi szembesül önmagával, végre elfogadja önmagát — de várjunk csak; valójában mi is az, amivel szembesül? Hiszen még csak nem is látja létezése problémáját, nemhogy kiutat találna szexualitása és művészetének zsákutcáiból. Elbukott! És ez az ember odafordul ahhoz, akit — saját magán kívül — a leginkább becsapott, azzal: „Fogadj el olyanak, amilyen vagyok!“ Valami nagyon lényegi ágál bennem, amikor ezeket a szavakat hallom; gyűlölöm Guidót, hogy nem küzdött meg, és gyűlölöm, amiért nem próbált valóban kapcsolatot teremteni a másikkal — itt nem akarok morális preferenciákat megfogalmazni feleség vagy szerető vagy egy barát mellett, csak érzem ennek a Guidónak a felszínességét, és a lelkemben tudom, hogy a művészet soha sem felszínes. Tudom, hogy csak a saját életem szolgálhat kritériumul, ezt elfogadom, a művészet számomra kell hogy igaz legyen, különben nem hívhatom művészetnek. Ha pedig igaz, akkor az élet misztériumának felkutatásában nem hamisíthatja meg azt, amit az életről én tudok!

Elfogadok olyan műveket is, amelyek tudatunk határait nem törik át; de művészetnek csak akkor nevezhetem, ha az a mű minden erejével megismerni akar, ha e küzdelem feszültségében hőt bocsát ki, amely — ha nem is segít a megvilágosodáshoz — erős vágy forrósága, és csakis ez újíthatja meg az én vágyamat arra, hogy az életemből többet akarjak. Valami átalakult, és ez a valami több, mint a győzelem vagy a veszteség.

Most gondolkozzunk a *8 és 1/2* problematikáján: azon célon, melyet a film kitűz, hogy Guido impotenciájára olyan megoldást adjon, amely mások számára reveláció lehet.

Ez nem jelenti azt, hogy Guidóból akár jó, akár rossz ember válik. Nem jelenti azt, hogy a néző érzelmei megérintésének vagy kielégítésének a művészet kritériumai között a helye.

ENGEM TEHÁT BIZONYOS ÉRTELEMBEN AZ SEM ÉRDEKEL, hogy Guido megöli-e a feleségét vagy a szeretőjét vagy önmagát. Nincsen semmiféle tervem a számára. Nincs semmilyen narratív megoldásom a számára, hogy úgy mondjam. De Guido meg kell hogy érintsen engem, Fellininek éreztetnie kell velem, milyen GUIDONAK LENNI. A film pedig azt mondja, hogy Guidónak lenni azt jelenti, hogy az ember egy ősi és nagy helyzet potenciális csapdájában van. Ezért amikor Guido azt mondja, „Fogadj el olyanak, amilyen vagyok“, az egész összeomlik. Már nem érdekel sem Guido, sem a felesége.

És ez az, amiből tudom, hogy valami nem művészet, hanem szórakoztatás: olyan borzasztóan egyik szereplő sem érdekel.

Itt fontos azt megérteni, hogy ezen az sem változtat, ha a művész impotens vagy a mű tézise félelmetesen igaz. Mert egy gondolat igaz vagy hamis volta nem tesz valamit művészetté, ill. nem fosztja meg művészségétől.

Ez az igazság. De az igazságon belül van még egy másik igazság is. El kell ismernem egy mű szabadságát ahhoz, hogy megoldást keressen az általam elképzeltéken túl is, ugyanakkor nekem magamnak is, mint közönségnek, tudatában kell lennem annak, hogy ítéletek sokaságának vagyok a hordozója, aki tanúként saját felmentését keresi. Ezt a dilemmát a morális választás csak a felszínen oldhatja fel; így pl. hogy Fellini *8 és 1/2*-je azért nem volna művészetnek tekinthető, mert a nőket nem felvilágosult módon kezeli — vagy, hogy én mint férfi azért ne tartanám művészetnek, mert egy férfit impotensként ábrázol. Ebben az esetben azért nem tekinteném művészetnek, mert számomra nem elfogadható a döntése — az a döntés, mely egyébként minden Fellini-filmben ott van.

Érdemes azt a dilemmát részletesen is elemezni itt — egyrészt, hogy lássuk, milyen mérhetetlenül szubjektív ítéleten alapul a „valódi művészet”, másrészt azért, hogy képet alkothassunk arról, mennyire meghatározza a művészettel ill. a szórakoztatással kapcsolatos elvárásainkat az a mód, ahogyan saját életünket megéljük, ahogyan saját életünket megértjük, ill. hogy mennyit kívánunk az életünkéből kihozni.

BIZONYOS ÉRTELEMBEN a művészet csak a művészek számára létezik. Ez azt jelenti, hogy a művészet által alkotó életet élhetsz, azaz a művészet miatt leszel művész — vagy leszel örökre kizárva a művészetből. Ebben az esetben a művészet valóban akadémikus téma a számodra, ha valamilyen oknál fogva soha nem léphetsz be a művészet zárt világába, kis szabadkőműves páholyába.

De a *l'art pour l'art*-nak van egy másik jelentése is. Amikor a művészet meg akarja változtatni a világot. A művészet ki akar szabadulni a világ feltételezett korlátai közül. Ez nem egy társadalmi alapállás — a művész, mint koldus vagy bohém vagy *beatnik* csak rongyos emlékeztetője annak, amivel minden képzeletének számolnia kell — hogy az ember saját állapotának koldusa, bohéme, *beatnike*.

Kyotóban, a Szandzso-hídon állok, 1963-ban, s figyelem azt az embert, aki alattam 10 méterrel a folyóparton guberál, szemét és konzervdobozok között. Reménytelen. Ott állok, és azon gondokozom, milyen verset írok. A guberáló ember fontosabb a számomra, mint az a jól öltözött férfi, aki mellettem megy el a hídon. A szemétben turkáló a valódibb. De miért, miért, kérdezem. Mi vonz ide engem, aki verset akarok írni? Ilyen szerencsétlen lennék: azért érdekel a csavagó, mert sajnálom magamat? Ha otthon lennék, s írnék, és tetszene is az, amit írok, erről az emberről megfeledkeznék?

A hídon állva több dologra jöttem rá. Először is, hogy állnom kell rajta. Hogy többször vissza kellene jönnöm, hogy megértsem, számomra mit jelent. Amikor először álltam rajta, egy mexikói cigarettát szívtam, amelyet egy amerikai barátomtól kaptam. Ahogy szív-

tam a cigarettámat, elvágyódtam onnan — szerettem volna a folyó sodrásában leereszkeszni, Kyoto déli, szegény negyedén túl alámerülni Mexikó emlékébe, amelyet oly gazdagnak (érzékinek) és romantikusnak éreztem akkor. Semmi művészt nem találtam az ott álldogálásban, de még a Delicado cigaretta-emlékek füstölésében sem. Ha elegendőnek éreztem volna a déli kunyhók felé kanyargó és a ködbe tűnő folyót, vagy azt, ahogyan én ott álltam a Delicadót szívva, akkor bizonyosan halott lettem volna — halott alkotói potenciálomban.

De a férfi lent én magam voltam — az arcát nem láttam; öreg japán katonai kabát és lábszárvédő volt rajta — én sem találtam semmit! Én reménytelenül ő is voltam meg nem is, ugyanolyan reménytelenül. A semmi szikrája voltam a hídon, még a koldust sem ismertem fel; magamat ott éreztem saját magam észlelése és a másik kép között, amit magam alatt s tőlem messzebb láttam, az életerő voltam, amelyet ezek a terek alkotnak. Azt, hogy Clayton Eshleman voltam, mindenki, aki elment mellettem a hídon, mondhatta volna a saját nevében; úgyhogy nem volt identitásom. Mégis, ebben az identitás-nélküliségben egyre csak nem magamat találtam, azt a másik embert láttam, ahányszor a híd közepére jöttem dohányozni.

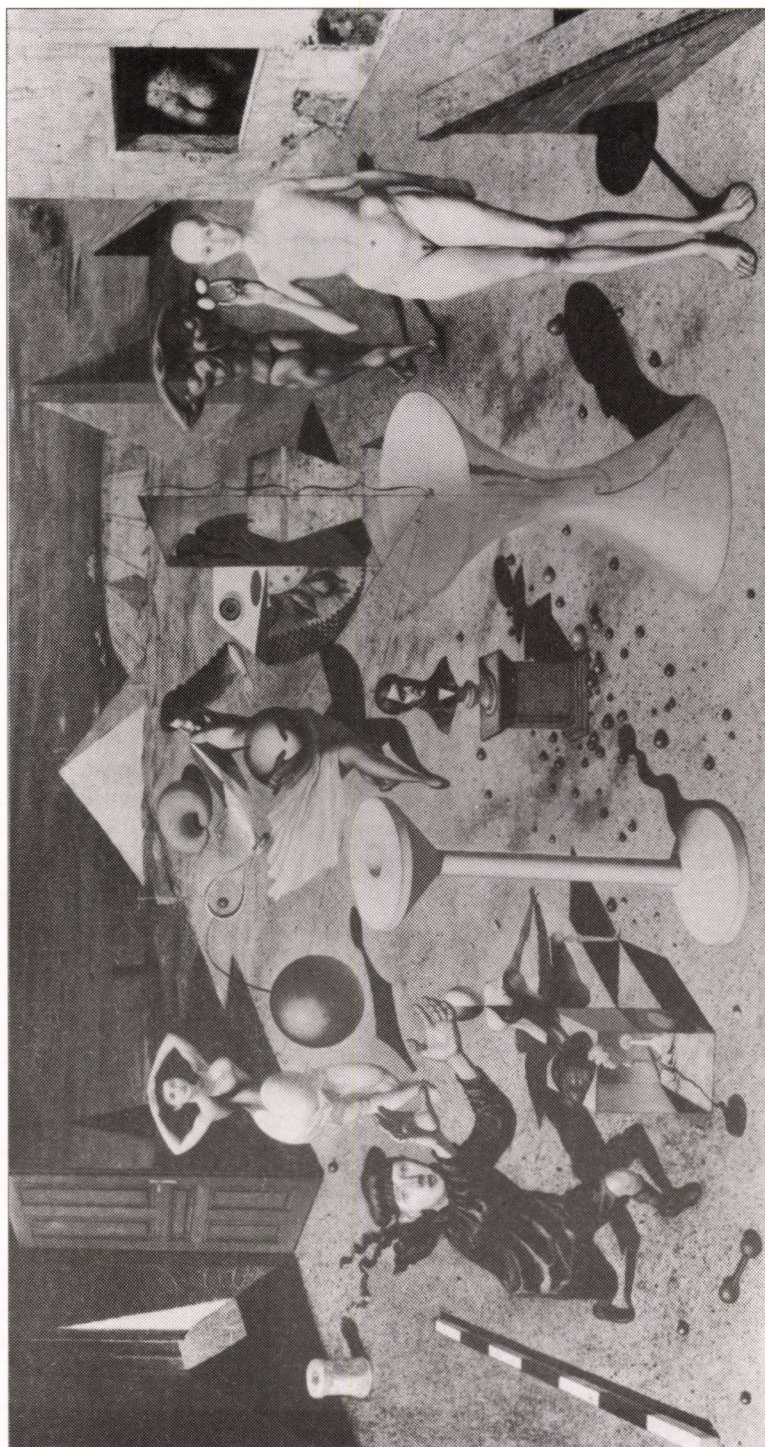
TÖBB SÉTÁVAL KÉSŐBB, egy nedves szürke délután, talán egy hónappal azután, hogy először álltam meg a hídon, újra láttam azt az embert, amint a szemetet piszkálja, botjára szúrja a konzerveket és a papírdobozokat, és egyenként segíti őket a vállára dobott khaki zsákba.

Most éppen úgy nem tudom megmagyarázni, hogy ez a látvány mit indított el bennem, mint ahogyan ott és akkor sem egészen értettem. Elmondhatnám, hogy akkor már egy hónapja nem szeretkeztem, elmondhatnám, hogy költőnek tekintettem magam, de a hídon állva pontosan tudtam, hogy verseimmel nem tudtam ezt alátámasztani. Száz más dolgot is mondhatnék, mely igaz volt azokban a percekben a hídon, de még a számomra sem jelentettek sokat addig, míg ki nem bogoztam őket — és ha több dolognak volt is értelme, az engem nem erősített meg, ezt tudtam. Tudtam, hogy mit jelent az, hogy minden erőmmel Mexikóba vágytam, és tudtam, hogy ez nem erősít meg semmit...

Elindultam és kis kerülővel hazafelé kezdtem sétálni. Nem tudtam, miért. Kerestem a kapcsolatot, az összefüggést az életemben az *ez* és az *az* között. De a művészet nemcsak ez a kapcsolat volt — a kapcsolatnak jelentenie kellett valamit. Nekem jelentenem kellett valamit a kapcsolaton keresztül. Amikor a Szandzsoszangendo Szentélyhez értem, esni kezdett, a kapu eresze alá álltam, meleg volt ott, s ahogy álltam, egy pillanatra szinte boldogan, újra magamon kívül kezdtem keresni, kitekinteni — egy alacsony szögesdrót kerítésen belül álltam, beléptem bizonyos korlátok mögé, így keletkezett számomra a szögesdrót, „áthurkolt karók közé léptem”, ahogy egy sor mondja. Ez vers. És hirtelen rámtámad a felismerés, a feleségem hiányáé, őhöz szó-lhatok — már ott állt. Aztán jött a felismerés: érted ölni tudnék.

CLAYTON ESHLEMAN

Fordította: BOLLOBÁS ENIKŐ

RUDOLF HAUSNER: A LEFELÉ IRÁNYULÓ LÁTÁS FÓRUMA (1949)

ÁTALAKULÓ POSZTKOMMUNISTA TÁRSADALMAK: A SZOCIÁLIS PIACGAZDASÁG KILÁTÁSAI*

1. A JELENLEGI HELYZET

A NYUGATI KÖZVÉLEMÉNY-FORMÁLÓK ÉS POLITIKUSOK gyakorlatilag egyöntetűen úgy képzelik el a posztkommunista államok átalakulását, hogy azok átveszik a nyugati modelleket, és integrálódnak a Nyugat hatalmán és intézményein alapuló, egységes nemzetközi rendszerbe. Ez a csaknem mindenütt elfogadott elképzelés azonban anakronisztikus és téves feltételezéseken alapul. Abból indul ki, hogy a nyugati vezetés alatt álló intézményrendszer, amely a II. világháború után biztosította a világékét és ösztönözte a világkereskedelmet, alapjában véve változatlan formában, sőt talán még meg is erősödve túl tudja élni a Szovjetunió összeomlása által világszerte keltett megrázkódtatásokat; csak az a kérdés, hogyan sikerül felvenni a posztkommunista államokat ezekbe az intézményekbe. Ez a feltételezés figyelmen kívül hagyja, hogy a fenti intézmények mennyire függték a hidegháború stratégiai környezetétől, és a háború után kialakult rendszer felbomlásával párhuzamosan — a szemünk láttára — maguk is felbomlóban vannak. A GATT és az Európai Közösség egyaránt a háború utáni rendezés terméke volt, amely Németország és Európa megosztottságán, valamint a nyugati kereskedelem és biztonságpolitika amerikai hegemoniáján alapult. Mindig is ostobaság volt azt képzelni, hogy sértetlenül átvészselhetik Németország egyesítését s — a szovjet fenyegetés megszűntével — Amerika lemondását a globális vezető szerepről. Végül is az történt, hogy a német egyesítés okozta megrázkódtatás következtében zátonyra futott az európai monetáris és politikai unió föderalista terve. Bármilyen formát is ölt az újonnan létrehozott Európai Unió, nem valószínű, hogy egy szövetségi szuperállammá alakul át; az viszont könnyen elképzelhető, hogy a német egyesítés, amely levétette a szövetségi Európa tervét a történelem napirendjéről, ismét szembesít bennünket Közép-Európa — eredendően törekeny — erőegyensú-

* A tanulmány eredetileg a Social Market Foundation kiadásában jelent meg 1994-ben

lyának valamennyi klasszikus dilemmájával. Figyelembe véve az Európai Unió nemzetállamai között az elmúlt évtizedekben kibontakozott sokoldalú együttműködést, nem alaptalan a remény, hogy sikerül feloldani ezeket a dilemmákat, ha már a nemzetek feletti európai állam délibábja végleg szerte is foszlott. Ugyanakkor az Egyesült Államok meggyengült stratégiai elkötelezettsége Európa iránt csökkentette a GATT sikerrel befejezett Uruguayi Fordulójának jelentőségét. Az 1993 decemberében tető alá hozott záróokmány sokkal kevesebbet tartalmazott, mint amit korábban elképzelték, a GATT helyébe lépő Kereskedelmi Világszervezet (WTO) jellege és jogköre pedig homályos és bizonytalan maradt. A GATT záróokmányt még ratifikálnia kell az amerikai Kongresszusnak is. Bár erre valószínűleg sor kerül, mégsem vehető biztosra, ha figyelembe vesszük, hogy a Kongresszus korábban már ratifikálta a NAFTA-t (amely gyakorlatilag egy regionális kereskedelmi tömböt hozott létre). Végül is a GATT záróokmányának egyáltalán nem sikerült szertefosztatnia a regionális tömbökből álló világ kilátását. Általában véve sem az EK-t, sem a GATT-ot nem követte semmiféle olyan utódszervezet, amely megtestesítette volna alapítóinak internacionalista terveit. Ami a jövőben játszandó szerepét illeti, még a NATO is megbénult. Ezt a még korántsem megoldott kérdést tovább bonyolítja, hogy a NATO rendkívül határozatlan magatartást tanúsít és hatástalannak bizonyulnak intézkedései az egykori Jugoszlávia területén folyó kilátástalan háborúval kapcsolatban.

A HIDEGHÁBORÚ BEFEJEZŐDÉSÉNEK STRATÉGIAI KÖVETKEZMÉNYE az lett, hogy visszatért az 1914 előtti világ. A különbség csak annyi, hogy amíg 1914 előtt volt egy állam, Nagy-Britannia, amely hegemon szerepet játszott a Földön, addig az Egyesült Államok visszatérése a XIX. századi politikához és gondolkodásmódhoz azt eredményezi, hogy hegemon állam nélkül marad a világ. Az 1914 előtti világhoz való visszatérés stratégiai kilátására utaltam, amikor 1989 decemberében azt írtam: „A totalitarizmus utóhatása nem valamiféle globális megnyugvás lesz, ahogy azt a liberális demokrácia győzelmét ünneplő amerikai teoretikusok elképzelik. Ellenkezőleg, a totalitarizmus vége a világ legnagyobb részén valószínűleg azt eredményezi majd, hogy hagyományos formájában születik újjá a történelem: nem a marxizmus és az amerikai liberalizmus hallucinációs elméletei által kiagyalt történelem, hanem a tekintélyuralmi rendszerek, nagyhatalmi vetélkedések, titkos diplomáciai lépések, irredenta követelések, nemzetiségi viszályok és vallási konfliktusok történelme.”

Az elmúlt időszak fejleményei azt eredményezték, hogy az 1989-90-es események nyomán kezdetben felmerült lehetőség — az, hogy a szovjet kommunizmus világtörténelmi jelentőségű összeomlása után a nyugati intézmények változatlan formában működhetnek, sőt meg is erősödhetnek — délibábnak bizonyult. A Szovjetunió szétesése valójában a háború utáni világrend és a nyugati nagyhatalmak hazai intézményeinek fokozatos és még a jövőben is folytatódó

felbomlásához vezetett. Ma már nincsen semmiféle olyan stabil nyugati intézményrendszer, amelybe a posztkommunista államok integrálódni tudnának. A fenyegető valóság ennek pont az ellenkezője: a posztszovjet világban eluralkodó gazdasági és katonai káosz magával ránthatja a Nyugatot is.

A háború utáni világrendet megtestesítő nyugati nemzetközi intézmények széthullása, tehetetlenné válása és megbénulása párhuzamosan megy végbe a nyugati nagyhatalmak háború után kialakult belső politikai berendezkedésének felbomlásával. Jelenleg ez a folyamat országonként jelentős eltéréseket mutat: azokban az országokban, ahol a háború utáni politikai rendezésre erősen hatottak a külső, geostratégiai tényezők (például Olaszország és Japán), az átalakulás gyors, mélyreható és visszafordíthatatlan, míg máshol, például Nagy-Britanniában, ahol a háború után kialakult politikai rendszer elsősorban hazai talajban gyökerezett, ez a folyamat még csak a kezdeti szakaszban tart. Mindenesetre a nyugati nemzetközi intézmények válsága egybeesik a fejlett ipari társadalmak piaci intézményeinek jellegével és korlátaival kapcsolatos különböző nyugati modellek megrendülésével. A demokratikus szavazótábor minden nyugati társadalomban, még az amerikaiiban is elidegenedik a politikai elitől.

AZ 1945 UTÁN KIALAKULT, jól ismert politikai tájékozási pontok eltűnése következtében a posztkommunista társadalmakkal kapcsolatos nyugati elméletek és politikák nem tudnak mihez igazodni. Amennyiben létezik még valamilyen következetes nyugati politika, az csak egy olyan kulturálisan vagy elméletileg elmaradott formában nyilvánulhat meg, amely már csak egy visszavonhatatlanul eltűnt történelmi környezetben érthető meg. Ennek az elméleti tévedésnek természetesen megvannak a gyakorlati következményei is: ha a Nyugat azt ígéri, hogy néhány évnyi fájdalom sokkterápia után a posztkommunista államok gyorsan integrálódhatnak a stabil nyugati gazdasági rendszerbe, ezzel csak azt érik el, hogy a kelet-európai államok, elsősorban Oroszország, végleg kiábrándulnak belőle, hiszen a napnál is világosabb, hogy a nyugati államok maguk is súlyos zavarokkal küszködnek, s nem tudják betartani az ilyen ígéreteket. VLAGYIMIR ZSIRINOVSZKIJ radikális nacionalista vagy újfasiszta Liberális Demokrata Pártjának sikere az 1993. decemberi oroszországi választásokon baljós előjele annak, hogy milyen politikai forgószelot kavarhat az, ha a Nyugat a posztkommunista államok neoliberais politikáját támogatja. A neoliberalizmus védelmezőinek többsége nyilvánvalóan elsiklik afelett, hogy e politika hatalmas társadalmi költségei milyen nyugatellenes érzelmekeket gerjesztenek, különösen Oroszországban.

Mindez roppant nagy politikai kockázattal jár. Ha azt várjuk el Oroszországtól, hogy zökkenőmentesen és békésen vegyen át valamilyen nyugati modellt, eláruljuk döbbenetes történelmi tudatlanságunkat. Ennek ellenére mostanáig mindenféle nyugati politika ilyen elvárásokon alapult, amit csak felerősített a neoliberálisok által felvázolt, történelmi vakságról árulkodó perspektíva.

EZ A POLITIKA NEMCSAK ELMÉLETI SZEMPONTBÓL VÉDHETELLEN, hanem hallatlanul könnyelmű és veszélyes is. Amint azt Jugoszlávia példája is igazolja, ahol a nyugati politika — a diplomaták és a nemzetközi szervezetek bürokratáinak körében elég elterjedt módon — összekeverte a megszokottságot a stabilitással, és kiállt egy olyan *status quo* mellett, amelynek az alapjai már réges rég szétporladtak, a posztkommunista államok irányában folytatott nyugati politika oly mértékben tehetetlennek bizonyul és szándékai-val ellentétes hatást vált ki, amennyire az időközben ingataggá vált és keletkezésük helyén is szétesőben levő nyugati modellek átültetését szorgalmazza. A legsúlyosabb koncepcionális és módszertani hibát pedig akkor követik el a nyugati politikusok, ha arra ösztönzik a posztkommunista államokat, hogy kövessenek valamilyen kitüntetett nyugati példát — a háború utáni Németországot, a nyolcvanas évek közepének Bolíviáét, vagy ad absurdum a thatcheri és reagani neoliberalizmus rövid és kudarccal végződött korszakának angol-szász kapitalizmusáét. Ez a politika feltételezi, hogy a posztkommunista országok nyugati mintára fejleszthetik piaci intézményeiket, figyelmen kívül hagyja viszont a kiindulópontot, a tervgazdálkodás anyagi és kulturális összetevőkből álló örökségét, amelyről egyetlen nyugati piacgazdaság sem szerzett közvetlen tapasztalatokat, s amely valóban egyedülálló volt az emberiség történelmében. Ugyanezt az elméleti hibát követik akkor is, ha a posztkommunista átalakítást valamilyen olyan stabilizációs és privatizációs politika alkalmazásával kívánják megvalósítani, amely néhány nyugati piacgazdaságban, például Bolíviában működőképesnek bizonyult. Ezek az országok azonban már rendelkeztek a piacgazdaság teljes jogi infrastruktúrájával és intézményrendszerével, és gazdaságuk döntő hányada már korábban is magánkézben volt. Ha ezt a politikát egy posztkommunista gazdaságban akarják megvalósítani, akkor nemcsak a központi tervgazdálkodás pusztító örökségével kell szembenézni, hanem az esetek többségében a jogi és intézményi feltételek teljes hiányával is. Ez a politika kudarcra van ítélve, és politikai felforduláshoz vezet.

Tanulmányom egyik központi gondolata az, hogy a posztkommunista országok többségének történelmi körülményei nem teszik sem lehetővé, sem kívánatosná a piacgazdasági intézmények nyugati modelljeinek átültetését. A posztkommunista államok már a minta vagy modell pusztá gondolatát is erős gyanakvással fogadják, vagy azzal kellene fogadniuk. Vissza kellene utasítaniuk, hiszen az figyelmen kívül hagyja a kommunista intézmények szörnyű és a történelemben példa nélkül álló közös örökségét, s nem veszi tekintetbe, hogy milyen rendkívül változatos kulturális és politikai tradíciókhoz térnek most vissza a posztkommunista államok népei. A kulturális tradíciók elsődleges szerepe a politikában olyan igazság, amelyet mindazok elfelejtenek vagy elhallgatnak, akik szerint van olyan nyugati minta, amelyet a posztkommunista államok követhetnek. Ahhoz azonban, hogy részletesebben és módszeresebben kifejt-

sük a szociális piacgazdaság megkülönböztető jegyeit, először meg kell vizsgálnunk a posztkommunista gazdaságok számára javasolt fontosabb nyugati mintákat, beleértve a tekintélyuralmon alapuló chilei példát, majd meg kell értenünk, hogy miért nem alkalmazhatók ezek a modellek a posztkommunista államok többségében. Meg kell vizsgálnunk a gazdasági fejlődés nem nyugati modelljeit is, különösen a japánt és a kínait, amelyek minden lényeges szempontból sikeresebbnek bizonyultak, mint a nyugatiak. Végig kell gondolnunk, hogy a piacgazdasági intézmények jellege és kilátásai terén mit tanulhatnak tőlük a posztkommunista államok, elsősorban Oroszország, Közép-Ázsia és az egykori Szovjetunió egyéb területei, s mindez milyen hatással lehet a szociális piacgazdaság perspektívájára.

2. NYUGATI MODELLEK AZ ÁTALAKULÓ POSZTKOMMUNISTA GAZDASÁGOK SZÁMÁRA

Az angolszász minta

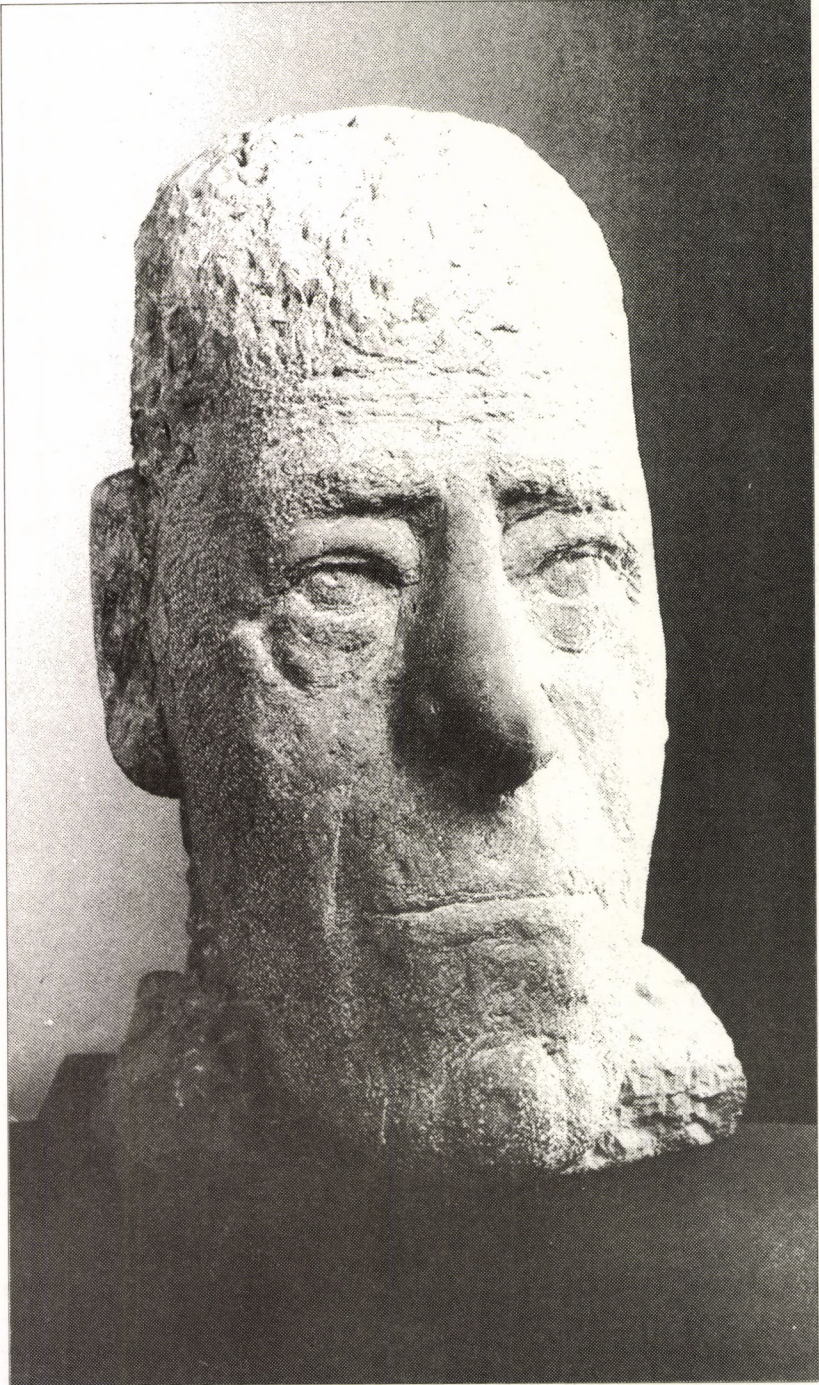
A POSZTKOMMUNISTA ÁLLAMOK ELÉ ÁLLÍTOTT piacgazdasági minták közül természetesen az angolszász minta — vagy ahogy FUKUYAMA ártatlan elfogultsággal megjegyzi, a „demokratikus kapitalizmus” — a legfontosabb. Mostani célunkat szem előtt tartva tekintsünk el az angol és az amerikai piacgazdasági intézmények között kétségtelenül meglevő jelentős különbségektől, s ehelyett összpontosítsunk arra, hogy miért nem exportálható egyik modell sem a posztkommunista országokba. Először is megjegyzendő, hogy az angol piacgazdaság intézményei egy igen hosszú, spontán evolúciós folyamat során jöttek létre, amelyben központi szerepet játszott a szokásjog. Ebben a korszakban — a polgárháború zaklatott időszakát kivéve — Angliát oly mértékű politikai stabilitás jellemezte, amely ismeretlen volt az európai kontinensen. Az angol gyakorlat páratlan a maga nemében, nem szolgálhat mintául a piaci intézmények fejlődésére, mivel a megvalósítását lehetővé tevő körülmények egyedülálló kombinációja, például az ősi individualizmus és a parlamentáris abszolutizmus, sehol másutt nem jött létre. Az, hogy egyes térségekben, például Észak-Amerikában és Ausztrál-Ázsiában mégis angol mintára hozták létre a piacgazdaság intézményeit, többé-kevésbé az angol kulturális tradíciók és a joggyakorlat exportjának volt köszönhető. Ott, ahová nem sikerült átültetni ezt a jogi és kulturális „mátrixot”, például Indiában, nem tudtak gyökeret verni az angol típusú piaci intézmények.

Az első ok, ami miatt a posztkommunista országok piaci intézményei nem ugyanolyanok lesznek, mint az angolszász kapitalizmuséi, az, hogy ezek az országok nem engedhetik meg maguknak az évszázados jogi evolúció luxusát, és nem élvezhetik az e téren oly szerencsés angolok nagyfokú és csaknem megszakítás nélküli politikai stabilitását. További ok, hogy Anglián kívül egyetlen ország kulturális és jogi hagyományai sem alapulnak a szokásjogon; ahol ezek a hagyományok többé-kevésbé átvészelték a kommunista korszakot,

például Csehországban, a német jogrendszer az irányadó. Ott, ahol a hazai jogi hagyományokat félresöpörte a kommunista rendszer, például Romániában, csak arra van lehetőség, hogy megpróbáljanak valamilyen külföldi jogrendszert hozzáilleszteni a legitimitásukat valamennyire is megőrző intézményekhez — Romániában valószínűleg csak a királyság számít ilyennek. Ha így cselekszenek, nem tévednek teljesen járatlan terepre. A XVIII. század elején a skótok kevesebb mint egy emberöltő alatt vezettek be egy teljesen új, római-holland alapokon nyugvó törvénykönyvet. A változást egy maroknyi jogász kezdeményezte JAMES DALRYMPLE-nek, Stair első vicomtéjának ösztönzésére. A modern Törökország akkor jött létre, amikor KEMÁL ATATÜRK rendeletére elfogadtak egy külföldi törvénykönyvet. A Meidzsi-kori Japán a német joggyakorlat néhány fontos elemét vette át, s a példákat még tovább sorolhatnánk. Ezekben az esetekben a piaci intézmények és a civil társadalom jogi keretei nem spontán módon, hosszú evolúciós folyamat során alakultak ki, hanem a kedvező körülményeket kihasználó, gyors és radikális kezdeményezések révén. A legtöbb posztszovjet állam csak az utóbbi utat követheti annak minden bizonytalanságával együtt; a kényelmes ütemet lehetővé tevő és szerencsés történelmi körülmények által meghatározott angol út járhatatlan számukra.

HA FIGYELEMBE VESZIK, hogy az angolszász kapitalizmus milyen teljesítményt nyújtott az elmúlt időszakban, nem is lesz számukra olyan ígéretes ez az út. Nem mutatja meg, hogyan lehet elkerülni az átalakulási folyamattal együtt járó tömeges munkanélküliséget, vagy hogyan lehet megbirkózni vele, hiszen a Nagy-Britanniában, de még az Egyesült Államokban végrehajtott, sokkal kisebb léptékű gazdasági szerkezet-átalakítási programok is csak kisebb fellendülést eredményeztek, de hosszú távon nem nagyon befolyásolták a munkanélküliséget. A THATCHER- és REAGAN-korszakban megvalósított privatizációs és piacosítási politikák az összehasonlíthatatlanul kedvezőbb körülmények ellenére sem tudták elérni beavalt céljukat, az állam gazdasági tevékenységének radikális korlátozását, amely az adók és a központi kiadások csökkenésében nyilvánult volna meg. A neoliberais ideológiára támaszkodó politika egy évtizede alatt azonban a költségvetési kiadások és az adók részese-dése a nemzeti jövedelemből mindkét országban gyakorlatilag változatlan maradt, s a neoliberais politika megjósolható összeomlása után jelenleg gyorsan növekszik.

Az, hogy a neoliberais politika kudarcot vallott Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban vagy a demokratikus politikai verseny nyomására felhagytak vele, szolgáljon figyelmeztetésül mindenki számára, aki Thatcher és Reagan hibás politikáját mintául véve kívánja átalakítani a posztkommunista országokat, s próbálja megvalósítani a piaci liberalizmus politikai áldozatokkal járó, utópisztikus modelljét, amely végső soron a szándékolttal ellentétes hatást vált ki. A posztkommunista világban, ahol látják az angolszász kapitalizmus gyors hanyatlását, és csak kevesen akarnak bármi fon-

ALFRED HRDLICKA: OSKAR KOKOSCHKA (1959)

tosat is tanulni tőle, ez a figyelmeztetés talán feleslegesnek is tűnik; sajnos annál időszerűbb azoknak a nyugati tanácsadóknak a számára, akik a piaci reformjával nemrég kudarcot vallott angolszász modell idealizált változatára alapozzák politikai receptjeiket, és a nyugati országokban mutatott siralmas teljesítménye ellenére továbbra is rabjai a megtevesztően egyszerű liberális piaci ideológiának. Kár lenne, ha a posztkommunista országok (ahol összehasonlíthatatlanul nagyobbak a politikai tétek és a reformokkal járó emberi áldozatok, mint bármely nyugati államban), olyan ideológiák laboratóriumává válnának, amelyek a megvalósításukhoz sokkal kedvezőbb körülményeket biztosító nyugati társadalmakban már bizonyították tisztító hatásukat.

A svéd modell

A SVÉD MODELLT GYORSABBAN ÁTTEKINTHETJÜK. Érdeemes felidézni, hogy három vagy négy évvel ezelőtt nem csak GORBACSOV és tanácsadói körében, hanem Nyugaton is divatos volt a vélemény, miszerint a szovjet világ piaci intézményeinek kiépítésére a svéd modell kínálja a legjobb nyugati mintát. A svéd modell átvétele azonban legalább három ok miatt abszurd elképzelés volt. Először is lebecsülte a szovjet intézmények ingatagságát, s bízott azok megreformálhatóságában, miközben Nyugaton csaknem mindenki egyetértett abban, hogy ez csak egy hiú ábránd. A svéd minta vonzereje azon a szovjet nomenklatura által terjesztett és a nyugati közvélemény, köztük neves szovjetológusok által is kritikátlanul elfogadott illúzió alapult, hogy a szovjet világ válsága nem végleges és a peresztrojka reformista programja révén leküzdhető. Az az elképzelés is ellenállhatatlanul csábítónak tűnt a szovjet elit és a nyugati közvélemény-formálók számára, hogy a Szovjetunió számára létezik egy sajátos fejlődési pálya, egy, a kapitalizmus és a szocializmus közé eső „harmadik út”. Ez a vonzerő azonban csakhamar megszűnt, amikor 1991-ben mind politikailag, mind gazdaságilag összeomlott a svéd modell, gyors ütemben szakítottak politikájával, és lebontották intézményeit. Ma már nem létezik olyan svéd modell, amelyet a szovjet utódállamok követni tudnának — ez a második oka annak, hogy alkalmatlan a posztkommunista fejlődés útjának meghatározására.

A harmadik ok, ami miatt a svéd modell gyakorlatilag egyáltalán nem alkalmazható a posztkommunista államokban, Svédország fejlődésének eltérő történelmi körülményeiben keresendő. A gazdasági fejlődés kezdeti, sorsdöntő korszakában Svédország már rendelkezett a korlátozott választójog és a liberális kormányzat intézményeivel, amelyek sehol sem találhatók meg a posztszovjet világban. Megvoltak azok a jogintézmények is, például a vagyonjog és a kötelmi jog, amelyeket a szovjet világban módszeresen felszámoltak. Ezenkívül Svédország több mint egy évszázados előnyre tett szert a tőkefelhalmozás folyamatában, amelyet nem szakított meg

két pusztító világháború. A svéd kísérlet sikerei, például az aktív foglalkoztatás-politika, olyan feltételek között születtek meg, melyek hiányoznak a posztkommunista államokban. Ilyen feltétel volt például az ország kulturális téren rendkívül homogén lakossága, a svéddek erős törvénytisztelete és hagyományosan korrupciómentes közélet. Mivel végül még Svédország, a világ egyik leggazdagabb állama sem tudta tovább finanszírozni méltán híres jóléti intézményeit, azok elérhetetlenek a posztkommunista államok számára, melyek közül még a legszerencsésebbek sem juthatnak el a nyugati életszínvonalra egy emberöltőn belül. Rideg tény, hogy a szociáldemokrácia svéd modellje nem jelenthet kiindulópontot a posztkommunista társadalmak számára, annál is kevésbé, mivel Nyugat-Európa nagy részén leszálló ágba került. A hagyományos értelemben vett szociáldemokrácia valószínűleg mindenütt lekerült a történelem és a politika napirendjéről, még Nyugat-Európában is, ahol — talán az egy Spanyolország kivételével — a mérsékelt szocialista pártok komoly hanyatlásnak indultak, s a szociáldemokrácia történelmi intézményei és elvei mindenütt veszélybe kerültek.

A német modell

A NYUGATI PIACGAZDASÁGOK KÖZÜL messze a német modell intézményei gyakorolják a legnagyobb hatást a posztkommunista államokra. Ebben nincs semmi meglepő, hiszen a kelet-európaiak többségének jogi és kulturális hagyományai német eredetűek, s a Kelet-Európában és Oroszországban befektetett külföldi tőke is nagyrészt Németországból származik. Ha az újraegyesítés traumáját kiheverő Németország kelet-európai nagyhatalommá válik, senki sem lesz meglepve a térségben. Az utóbbi időben felmerült nehézségei ellenére Németország gazdasági fejlődését még mindig a háború utáni időszak igazi sikertörténeteként tartják számon. A normális gazdasági és politikai élet áhított mintáit Németország szolgáltatja a posztkommunista országok számára, nem pedig az angolszász államok. A posztkommunista környezetben sokak számára a német gazdasági csoda jóval követhetőbbnek tűnik, mint bármely más nyugati minta. Németország egy totalitárius politikai rendszer és szigorúan központosított gazdaság romjain épült újjá. A folyamat, melyet a szövetséges megszálló hatalmak tanácsai és kívánságai ellenére kezdeményezett az ordoliberalizmus és a katolikus társadalmi teológia német hagyományainak hatása alatt álló ERHARD, viszonylag gyorsan, alig néhány év leforgása alatt drámai mértékű dereguláció és lázas törvénykezés révén ment végbe. Ahogy a csoda egyik atyja maga is megjegyezte: „A gazdasági rendszert tudatosan kellett kialakítanunk.” A világos felismerés, hogy a piaci intézményeket egy széles körű törvénykezési program keretében kell helyreállítani, sokkal inkább összhangban van a posztkommunista államok szükségleteivel és viszonyaival, mint az angolszász gyakorlat bármely eleme. A fenti okok miatt tagadhatatlan, hogy az összes nyugati minta kö-

zül messze a német modell talált a legnagyobb visszhangra a posztkommunista világban.

A svéd modellhez hasonlóan azonban a háború utáni német fejlődés egyedi vonásai sem teszik lehetővé, hogy bármely posztkommunista ország kövesse a német példát. Először is a náci rendszer szovjet mértékkel mérve csak rövid ideig állt fenn, s ennek megfelelően nem is tudott olyan erős totalitárius uralmat kiépíteni. Lényeges különbség, hogy Németországban a polgári társadalom és a piaci intézmények jogi infrastruktúrája csak súlyos károkat szenvedett, a szovjet tömb legtöbb államában viszont teljesen megsemmisült.

VAN MÉG EGY DÖNTŐ JELENTŐSÉGŰ KÖRÜLMÉNY, amely megakadályozza a német modell bármiféle átültetését a posztkommunista országok gyakorlatába. A háború utáni német gazdasági csoda ugyanis, egy jellegét tekintve teljesen sajátos s máshol megismételhetetlen, ad hoc politikai rendezés talaján ment végbe, amely ma már Németországban is egyre inkább múlttá válik. A piaci intézmények német vagy rajnai modellje, amely a háború befejeződésétől az újraegyesítésig terjedő időszakban alakult ki, nem egy következetes elmélet alkalmazásának köszönhető megszületését, hanem inkább egy véletlen politikai kompromisszumnak, amely a különböző elméleti irányzatok, elsősorban az euckeni vagy frankfurti ordoliberalis iskola és a katolikus társadalmi teológia között jött létre. A modell tükrözte a háború utáni Németország fontosabb érdekcsoportjai, köztük az újjáalakult szakszervezetek által elfogadott politikai kiegyezést is. (A német szakszervezeti mozgalom háború utáni újjászületésének körülményei gyökeresen eltértek a posztkommunista országok gyakorlatától, ahol — különösen Lengyelországban — a régi kommunista szakszervezeteknek anélkül sikerült megújulniuk, hogy radikális változásokat hajtottak volna végre a vezetésükben vagy szervezeti rendszerükben.) Más szóval, a modell azokban a formákban tükrözte vagy testesítette meg a nácizmus előtti Németország legbefolyásosabb gazdasági és társadalmi eszméinek hagyományait, amelyekben azok túléltek a nemzetiszocialista korszakot, s kifejezte az összes fontosabb nyugat-németországi érdekcsoport között kialakult valódi nemzeti egyetértést. Ez a konszenzus tette lehetővé, hogy a német munkások és munkaadók angolszász körülmények között elképzelhetetlen mértékben együtt tudtak működni egymással, és a korporatista intézmények a gazdasági növekedés hajtóerejévé váltak, nem pedig a kerékkötőjévé, mint a hetvenes évek Nagy-Britanniájában. Az újraegyesítés okozta sokk — legalábbis belátható időre — megrendítette ezt a mélyen gyökerező nemzeti egyetértést, ezért szükségessé vált, hogy az elkövetkező néhány évben átdolgozzák a rajnai modellt, s létrehozzanak egy újabb politikai megegyezést.

Ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy lebecsülnénk Németország háború utáni teljesítményét. Ellenkezőleg: az ordoliberalizmus német kísérlete sokkal sikeresebb volt, mint az angolszász gazdasági liberalizmus bármely kísérlete az elmúlt időszakban. A lényeg azonban az, hogy az a politikai rendszer, amelyen a németek

teljesítménye alapult, egyedi történelmi jelenség volt: a német egyesítés következtében mára már összeomlott, vagy legalábbis meggyengült, s megújításra szorul.

TANULMÁNYUNK CÉLKITŰZÉSE SZEMPONTJÁBÓL AZ A LÉNYEG, hogy — Csehország esetleges és részleges kivételével — egyetlen posztkommunista állam sem ért el olyan szintű társadalmi egyetértést, és nem rendelkezik olyan erőforrás-tartalékokkal, amelyek a belátható jövőn belül lehetővé tennék számára a rajnai modell átvételét. A posztkommunista társadalmak érdekcsoportjai közt nem alakult ki az az egyetértés, amely elősegítette a német korporatizmus kifejlődését. Hiányoznak az anyagi feltételek a német korporatizmus politikai stabilitását biztosító jóléti intézmények megteremtéséhez is. Amint azt később látni fogjuk, ez nem cáfolja azt, hogy a német ordoliberalizmuson is alapuló szociális piacgazdaság perspektívája kínálja a legjobb kiindulópontot az átalakulófélben levő posztkommunista államok számára, hiszen ez a perspektíva, bármennyire is sokat köszönhet a német modellnek, nem azonosítható sem vele, sem bármely más modellel. Nem jelenti azt sem, hogy nincs értelme Kelet-Európába exportálni a német modellt, amely — e tekintetben a többi nyugati modellhez hasonlóan — történelmileg megismételhetetlen körülmények között jött létre, s ma már magában Németországban sem létezik. Talán valóban nem túl nagy túlzás azt állítani, hogy a német modell manapság olyan metamorfózison megy keresztül, amely bizonyos vonásait tekintve párhuzamos néhány posztkommunista állam átalakulási folyamatával.

Egy tekintélyuralmon alapuló nyugati modell: Chile

A posztkommunista országokban hatalmas felfordulást okozó piacgazdasági reformok összehangolása a demokratikus intézményekkel olyan nehézségekkel jár, hogy egyesek — elsősorban Lengyelországban és Oroszországban — vonzónak találják a tekintélyuralom politikai keretei közt létrehozandó piacgazdasági intézmények alternatíváját.

Aligha kétséges, hogy PINOCHET Chiléjének modellje továbbra is csábítólag hat néhány posztkommunista ország, különösen Oroszország politikai elitjére, ahol a tekintélyuralom visszaállítására a legnagyobb esély mutatkozik. Kevés okunk van azonban azt feltételezni, hogy a chilei modell sikeresebben ültethető át, mondjuk Oroszországba, mint a demokratikus körülmények között működő piacgazdasági intézmények nyugati modelljei. Az az elképzelés, hogy létezik egy exportálható chilei modell valószínűleg a chilei gyakorlat félreértelmzéséből származik. Vitatható a nyugati neoliberaisok és baloldaliak álláspontja, miszerint a Pinochet-diktatúra történelmi szerepe a piaci intézmények bármiféle chilei modelljének megteremtésében nyilvánult meg. Inkább az volt a célja, hogy megőrizze az ország politikai hagyományait, melyek fennmaradását az ALLENDE-rezsim fenyegette. Döntő fontosságú, hogy Chile igen fejlett polgári társadalommal rendelkezett, piacgazdaságának intézmé-

nyei megfelelő jogi háttérre támaszkodtak, és demokratikus politikai hagyományai régebbi keletűek voltak, mint számos európai országé. Pinochet diktatúrájának ezért nem a piaci intézmények vagy a polgári társadalom létrehozása volt a célja, hiszen azok már léteztek Chilében; inkább azt akarta megakadályozni, hogy az Allende-rezsim destabilizálja őket. A chilei események fenti értelmezését támasztja alá az is, hogy Pinochet után az ország visszatért az Allende előtti korszak politikai hagyományaihoz. Ez a folyamat akkor vált végérvényesen nyilvánvalóvá, amikor 1993 decemberében a balközéphez tartozó EDUARDO FREIT választották elnökké.

Ez az értelmezés érzékelteti azokat az alapvető okokat is, melyek miatt egyetlen posztkommunista állam, még Oroszország sem követheti a chilei utat. Oroszország nem rendelkezik sem a piacgazdaság jogi infrastruktúrájával, sem polgári hagyományokkal. Teljesen valószínűtlen, hogy mindezt pont egy katonai diktatúra tudná megteremteni. Egy ilyen rezsimre ugyanis nem az a könnyen elvégezhető teendő várna, hogy állítsa helyre a rövid időre megszakadt hagyományokat, hanem az a heroikus feladat, hogy olyan intézményeket támasszon fel vagy hozzon létre, melyeket nemzedékekkel korábban pusztítottak el, s melyekre már senki sem emlékszik. Ma már igen valószínűtlen, hogy Oroszország fegyveres erői hosszú távon fenn tudnának tartani egy szilárd katonai diktatúrát, főleg nem egy olyan ambiciózus rezsimet, amely létre akarná hozni ezeket az intézményeket. Az orosz hadsereg demoralizálódott, darabokra szakadt, nem rendelkezik egységes irányítással, s minden erejét arra összpontosítja, hogy közvetlen szomszédságában gátat vessen az erőszaknak.

Nem nyugati modellek: a japán minta

MIVEL A FENTI OKOK MIATT még a tekintélyuralmon alapuló nyugati modellek is csak az anarchiát tudják megakadályozni az átalakulás során legnagyobb nehézségekkel szembekeverülő államokban, de nem kínálnak számukra megfelelő kilátásokat, természetes, hogy a posztkommunista országok (elsősorban Oroszország) politikai elitjének a gazdasági fejlődés keleti, nem pedig nyugati modelljeit kellett volna tanulmányoznia. Oroszország kommunizmus előtti történelme és jelenlegi viszonyai szempontjából különösen a háború utáni Japán gazdasági növekedésének példája számíthat érdeklődésre, hiszen a japán gazdaság háború utáni demilitarizálása kísértetiesen hasonlít a jelenlegi orosz kormány hatalmas feladatára, a hadiipari-stratégiai szektor polgári termelésre történő átállítására. Japánban ez a folyamat a gazdaság valamennyi kulcsfontosságú ágazatában a kormány aktív részvételével ment végbe, ami inkább a cári Oroszország gyakorlatára emlékeztetett, nem pedig valamiféle laissez-faire politikára. Végül pedig a háború utáni Japán részben egy olyan politika révén érte el látványos gazdasági sikereit, amely nem nyitott a világpiacon felé. Ez a körülmény

különösen Oroszország és a többi posztszovjet állam számára figyelemre méltó: ezeket az országokat ugyanis a nyugati szakértők és intézmények arra ösztökélik, hogy vezessék be a szabadkereskedelmet, holott semmi valós esélyük sincs arra, hogy versenyképesek legyenek a világpiacon. A japán minta valóban jóval közelebb áll Oroszország történelmi múltjához és mai körülményeihez, mint bármely nyugati, sőt egyéb nem nyugati modell, például a kínai; az orosz, a közép-ázsiai és talán a volt szovjet tömb más területein élő politikusok is bölcsen teszik, ha a lehető legalaposabban tanulmányozzák ezt a modellt. Ugyanakkor vannak olyan lényeges különbségek is, amelyek határt szabnak a japán tapasztalatok átvételének.

SOSEM SZABAD ELFELEJTENÜNK, hogy Japán iparosításának és gazdasági fejlődésének sorsdöntő korszaka nem a háború utáni időszak volt, hanem a 19. sz. második felében elkezdődött Meidzsi-restauráció. Japán a legtöbb nyugati államnál korábban építette ki gyáripárát, s létrehozott egy olyan hajóhadat, amely 1905-ben Csuzimánál elpusztította az orosz flottát. Látványos eredményeit két olyan tényezőnek köszönhetette, mellyel a többi ázsiai nép nem rendelkezett: egyrészt sértetlenül megőrizte társadalmi berendezkedését, és sohasem szállták meg vagy gyarmatosították a nyugati hatalmak, másrészt olyan körültekintő és céltudatos elit vezette, amely létrehozta a maga rendkívül hatékony és jól felkészült szakemberekből álló közigazgatását. A 19. század többi ázsiai hatalmával, például Indiával ellentétben, valamint a mai Oroszországtól eltérően Japánnak nemcsak társadalmi berendezkedését és elitjét sikerült sértetlenül és életképes formában megőriznie, hanem kulturális és etnikai téren is annyira homogén államnak bizonyult, hogy hosszú időn keresztül rendíthetetlenül kitarthatott nemzeti politikája mellett. Japánnal ellentétben a mai orosz állam etnikai és kulturális szempontból rendkívül heterogén, a szovjethatalom évtizedeiben teljesen elpusztult korábbi társadalmi struktúrája, és semmi jel sem mutat arra, hogy rendelkezne tisztességes és hozzáértő közigazgatási szakemberekkel, vagy akárcsak egy következetes uralkodó elittel. Oroszország nem követheti a japán fejlődés útját, mert hiányoznak a siker feltételei. Mint ahogy azt Németország esetében is említettük, ez nem jelenti a japán vívmányok, például a nyugati országokhoz képest példátlanul magas foglalkoztatottsági arány lebecsülését. Nem jelenti azt sem, hogy figyelmen kívül hagyjuk e vívmányok legfontosabb sajátos feltételét, a gazdasági tevékenységek rendkívül sikeres kormányzati összehangolását, mely rávilágít a legtöbb nyugati gazdasági elmélet és politikai elemzés kulturális szűklátókörűségére. Részben pont az egyedi vívmányok megőrzése érdekében kell az új japán kormányoknak kapásból visszautasítania (s így is fog tenni) az amerikaiak által sugallt szerkezet-átalakítási programot, amely gyakorlatilag a japán gazdaság amerikanizálását jelentené. Japánnak főleg a nyugati, és elsősorban az amerikai foglalkoztatás-politika átvételét kell mereven elutasítania, hiszen az élesen szemben áll az or-

szág hagyományaival, például az „életre szóló állások” gyakorlatával és a közösségi harmóniára való törekvéssel. Ez nem jelenti azt, hogy a japán modell jelenlegi formáját könnyebben meg lehetne újítani, mint a németet. Inkább úgy fogalmaznánk, hogy a japán modell valószínű és kívánatos jövője egy olyan evolúció, melyben megőrzik az ország legjellegzetesebb és legjelentősebb vívmányait. Semmi kétség sem fér ahhoz, hogy Oroszországban érdemes alaposan tanulmányozni a japán modellt. Az is tagadhatatlan azonban, hogy Oroszországban hiányoznak az egyedülálló japán gazdasági sikerek megismétléséhez szükséges feltételek. Hasonló okok — elsősorban a hozzáértő és megvesztegethetetlen közigazgatási tisztviselők hiánya — miatt nem követhető Oroszország számára a dirigista piaci fejlődés dél-koreai modellje sem.

A kínai modell

KÉT SZEMPONTBÓL SOKAN ÚGY VÉLIK, hogy legkönnyebben a kínai modellt lehetne orosz viszonyok közé átültetni. Kínában egyrészt még a politikai reformok előtt, azaz tekintélyuralmi keretek között fogadtak el és hajtottak végre elég sikeres gazdasági reformokat, másrészt a mezőgazdasági politika reformja megelőzte az iparét. Ahogy azt mondani szokás, Kínában a peresztrojka megelőzte a glasznosztjot, s a gazdasági szerkezetváltás első, sorsdöntő szakaszára a mezőgazdaságban, nem pedig az iparban került sor. Bármennyire is igazak lehetnek ezek a megfigyelések, nem bizonyítják, hogy Oroszország valaha is elérhette volna a kínai eredményeket. Gonduljunk csak Kína sikeres agrárpolitikájára, amely elsősorban azon alapult, hogy a szovjet rezsimtől eltérően, a kínai kommunistáknak nem sikerült végrehajtaniuk a parasztszaládok felbomlasztásának és kulturális hagyományaik felszámolásának bolsevik programját. Kétséges, hogy Oroszország valaha is kezdeményezhett volna valamilyen kínai típusú mezőgazdasági reformpolitikát, hiszen az orosz agrárproletárok nem rendelkeznek sem a parasztnak hozzáértésével, sem az ambícióival; többségük nem akar vagy nem képes földtulajdont szerezni, nem akarja vagy nem tudja a saját földjét megművelni, és vállalkozói tevékenysége csak arra korlátozódik, hogy kihasználja a közös gazdaságok mellett adódó lehetőségeket, például megművelje az orosz élelmiszertermelés több mint felét adó háztáji parcellákat. Ha Oroszország kínai típusú agrárreformokat vezetett volna be, az eredmények minden bizonnyal teljesen eltértek volna a kínaiaktól: ide vezetett az, hogy a bolsevikok gyökerestül kiirtották a paraszti kultúra hagyományait. Egy óvatosabb agrárreform hozott volna és még ma is hozhatna bizonyos eredményeket, de ezek elmaradnának a kínai sikerektől, és nem javítanának sokat a piaci reformok oroszországi kilátásain.

A kínaiak sikerét más szempontból is meg lehet közelíteni. Kína részben annak köszönheti az elmúlt években elért gazdasági vívmányait, hogy nem fogadta meg a nyugati tanácsokat és nem

vette át a nyugati mintákat. Kínában anélkül hozzák létre a piacgazdaság intézményeit, hogy ehhez megteremtenék a megfelelő polgári társadalmi környezetet. A piac intézményeit nem valamilyen polgári rend, hanem a hobbesi béke keretei között alakítják ki. Ha valamilyen modellt mégis szem előtt tartanak, akkor az nem egy nyugati, hanem egy nyugatellenes modell, Szingapúr, melynek dirigista piaci intézményei politikai és kulturális tekintélyuralmi viszonyokkal párosulnak. Japánhoz, Dél-Koreához és Tajvanhoz hasonlóan Szingapúr politikai elitje is bölcsen elutasította a korlátlan szabadkereskedelem nyugati receptjét — e téren a kínai elit sem maradt le a többi ázsiai állam mögött. A társadalmi béke és politikai stabilitás körülményei közt elért páratlan gazdasági növekedés szingapúri modellje azért is tarthat különös érdeklődésre számot a kínaiak között, mivel Szingapúr, Japántól eltérően, de Kínához hasonlóan etnikai szempontból heterogén állam. Ezenkívül Kína és Szingapúr — ezúttal Japánnal egyetemben — közös, konfuciánus eredetű kulturális hagyományokkal rendelkezik, ami kedvez mind a politikai stabilitás erősödésének, mind a piaci intézmények fejlődésének. Ennek megfelelően a tekintélyuralmi modellen alapuló piaci intézmények fejlesztésében Kína számára felmérhetetlen előnyt jelent, hogy erős (konfuciánus eredetű) hagyományokkal rendelkezik, melyek támogatják mind a politikai hatalmat, mind a piaci intézményeket. Talán ez a legfőbb magyarázata a kínai gazdasági reform átütő sikerének, s annak, hogy miért nehéz a kínai utat máshol, s főleg Oroszországban követni.

OROSZORSZÁGNAK NINCSENEK ILYEN KULTURÁLIS HAGYOMÁNYAI (az ortodox tradíciók gyengék és kompromittálódtak), s az oroszok nem tartják vonzóknak a piacgazdaságot. Ha az ország visszatérne belülről gyökerező kulturális hagyományaihoz, ami az orosz neofasiszta csoportok 1993. decemberi választási sikere után reális lehetőséggé vált, nem a piaci reformok kapnának újabb lökést, hanem a rezsím megingott legitimitása állna helyre. Az orosz vallási és kulturális hagyományok néhány alapvető jellegzetessége miatt egy ilyen nativista lépés nemhogy nem segítené elő az orosz piaci intézmények fejlődését, hanem valószínűleg hátráltatná is azt. Akár tetszik, akár nem, az oroszországi piacgazdaság jövője nem a nativisták, hanem a „nyugatosítók” kezében van. A kínai forgatókönyv, amely a népben gyökerező kulturális hagyományokat egyidejűleg használja fel a politikai hatalom és a piaci reformok erősítésére, nem alkalmazható Oroszországban: bár az ortodoxia kulturális hagyományai a hatalom erősítését szolgálják, határozottan szemben állnak a kereskedelmi civilizációval. Ebből következik, hogy a legfontosabb nyugati modellek mellett a kínai sem alkalmazható Oroszországban.

A nem nyugati modellek jobban felhasználhatók a poszt-szovjet államokban, elsősorban Oroszországban, mint — a német kivételével — bármely más nyugati minta, hiszen ezek felismerték, hogy a kormányszaknak tevékenyen részt kell vennie a piaci intézmé-

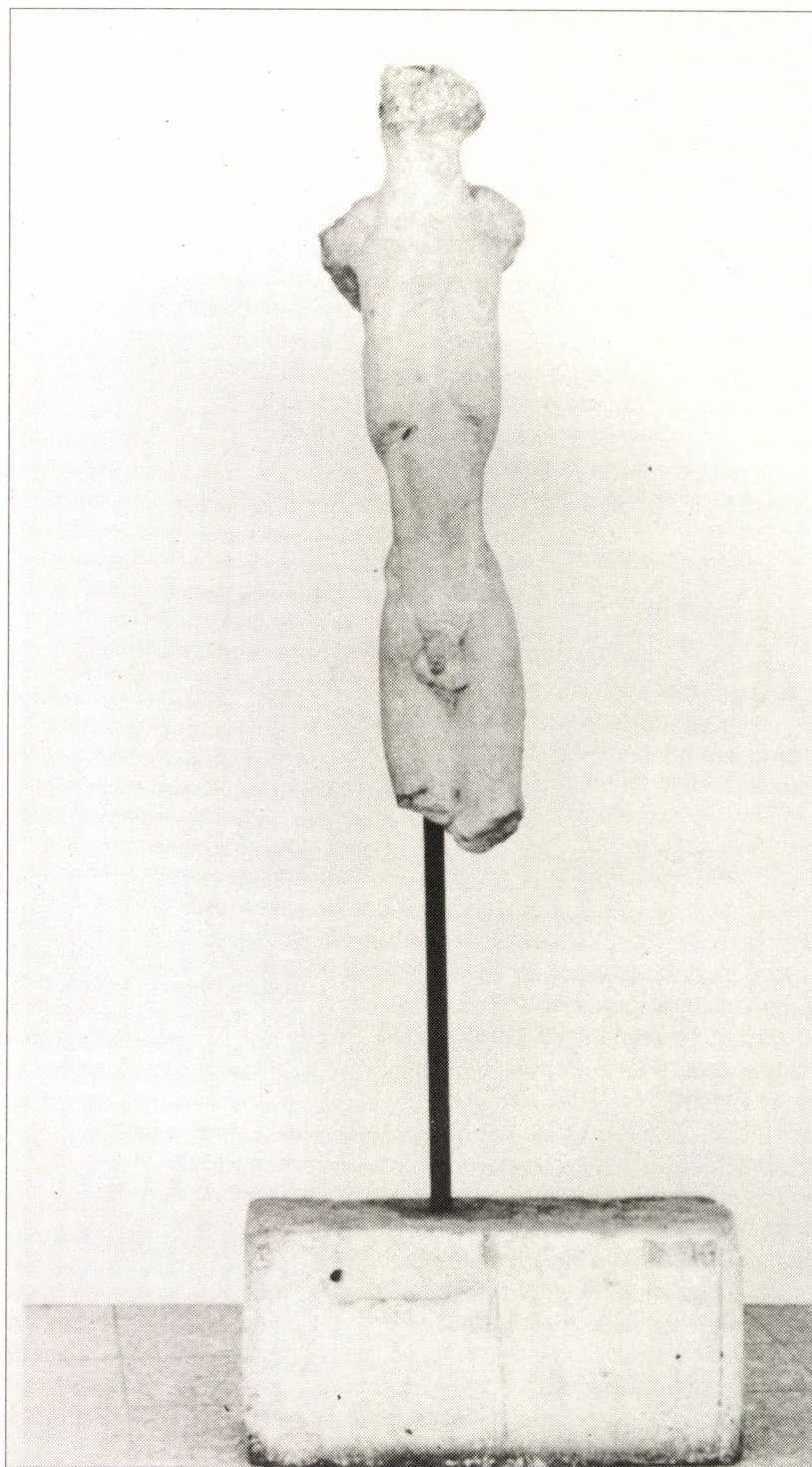
nyek kifejlesztésének minden szakaszában. Más szóval, ezek a modellek abból a felismerésből indulnak ki, hogy a posztkommunista gazdaságokat nem szabad védtelenül kitenni a szabadpiacon dúló öldöklő versenynek, hiszen kommunista gazdasági örökségük miatt nem tudnának talpon maradni a világpiacon, s még a hazai piaci versenyhez szükséges, nyugati típusú intézményrendszerük sincs meg. Ezenkívül a nem nyugati modellek rendelkeznek azzal az előnnyel is, amellyel a németen kívül egyetlen gazdaság sem (különösen az angolszász államoké nem), hogy össze tudják egyeztetni a gyors gazdasági növekedést a társadalmi harmóniával és a stabil közösségi élettel. A fenti tényezők miatt ajánlatos, hogy a posztkommunista országok politikáját meghatározó elitek megtanulják azt, ami a nem nyugati modellek működéséből megtanulásra érdemes, például megismerkedjenek a nyugati tanácsok elutasításából származó előnyökkel. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy bármelyik nem nyugati modell egy az egyben átvehető a posztkommunista világban.

HARMADIK FEJEZET: A SZOCIÁLIS PIACGAZDASÁG PERSPEKTÍVÁJA

A SZOCIÁLIS PIACGAZDASÁG PERSPEKTÍVÁJA SZEMPONTJÁBÓL, amit az alábbiakban megpróbálok kifejtetni, tökéletesen érthető, hogy a posztkommunista államoknak nincs szüksége semmiféle nyugati vagy kelet-ázsiai modell átvételére. Ez nem csupán azért van így, mert Oroszországban a szolidaritás hagyománya és a nemzetiségi homogenitás nem olyan erős, mint néhány kelet-ázsiai államban, vagy azért, mert még a Németországgal oly sok közös kulturális és jogi tradícióval rendelkező Csehország sem engedheti meg magának, hogy meghozza a német modellre jellemző nagylelkű szociális intézkedéseket. Maga az a gondolat gyanús, hogy egyáltalán létezik olyan modell, amelyet az összes posztkommunista állam, vagy legalább néhányuk átvehetne. Ez a gondolat a piaci intézmények túlzottan absztrakt és általános értelmezéséből fakad, amely figyelmen kívül hagyja azok eltérő szerkezetét, történelmi hagyományait és kulturális gyökereit, vagy — ami még rosszabb — kiválaszt egy mintát, például a „demokratikus kapitalizmust”, s hallgatólagosan, de jogtalanul feltételezi, hogy az modellként alkalmazható minden esetben. Véleményem szerint a szociális piacgazdaság perspektívája éppen azt az elképzelést hivatott aláásni, miszerint a piaci intézmények egy egyszálós, ideális típus megközelítéseként értelmezendők.

Melyek azok a kulcsfontosságú gondolatok, amelyek meghatározzák a szociális piacgazdaság perspektíváját? Ahogy én látom, a szociális piacgazdaság eszméje az alábbi hat gondolaton alapul, amelyet az eszme elsődleges szellemi atyjai, a német ordoliberalisok fogalmaztak meg, s amely visszhangra lelt más, hasonló nézeteket valló közgazdász, például MAYNARD KEYNES műveiben is:

1. A szociális piacgazdaság teoretikusai elutasítják azt a nézetet, hogy a piacok spontán kulturális vagy intézményi fejlődés ré-

ALFRED HRDLICKA: A MEGFESZÍTETT (1959)

vén alakulnak ki, vagy így kell kialakulniuk. Számukra a piaci intézmények nem egy spontánul létrejött rendszer részei, melyeket a történelemtől kapunk ajándékba, hanem emberi alkotások s, a legkezdetlegesebb formák kivételével, jogi lelemény és politikai beavatkozás eredményei.

2. Az első pontból következően a piaci intézményeket nem kell elméleti alapokra helyezni, mint azt általában az amerikaiak és a magukat lockeanusoknak valló teoretikusok teszik, mondván, hogy ezeket az intézményeket az alapvető jogok struktúrája határozza meg. A piaci szabadságnak nem az a legjobb elméleti értelmezése, ha az alapvető emberi szabadságjogok vetületeként fogjuk fel, s a piaci intézmények létezését nem az indokolja, hogy azok a feltételezett alapjogok valamilyen struktúráját testesítik meg. Létezésüket inkább az indokolja, hogy hozzájárulnak az egyén és a közösség jólétéhez, struktúrájuk pedig — az alapvető jogok struktúrájától feltételezhetőleg eltérően — állandó felülvizsgálatra és reformra szorul.

3. A piaci intézményeket több más intézménnyel és a politikai nyilvánosság módszereivel kell kiegészíteni, amelyek garantálják a piaci szereplők biztonságát. Ezt a feladatot a piaci intézmények egyáltalán nem, vagy csak nem megfelelő formában tudják ellátni. A piaci intézmények — ha egyáltalán szilárdak — nem önmagukban, hanem egyéb intézmények közé beágyazódva léteznek, amelyek meghatározzák korlátaikat és biztosítják legitimitásukat. Nemcsak a jóléti intézményekről van itt szó, hanem egy olyan gazdaságpolitikáról is, amely biztosítja a piaci szereplők hatékony működéséhez szükséges stabil gazdasági környezetet, például a foglalkoztatás és az árak megfelelő szintjét. Bizonyos nemzeti és történelmi körülmények között ezek a nyilvános politikai keretek kiterjedhetnek egy olyan iparpolitikára is, amely a kutatás és a fejlesztés összehangolására és a bértárgyalások koordinálására törekszik. A piaci intézmények nem egyedül, hanem egy nagyobb rendszer részeként léteznek, s ebből ered stabilitásuk és legitimitásuk.

4. Az előző pont következtében a piaci intézmények sajátos kulturális hagyományokba ágyazódnak, melyek nélkül a létezésüket meghatározó és alátámasztó jogi keretek hatástalanok és üresek. Ezek a kulturális hagyományok történelmileg igen eltérőek: az angolszász országokban például döntően individualisták, Kelet-Ázsiában pedig a szolidaritásra és a családi kötelekekre épülnek. Az az elképzelés, miszerint a virágzó piacgazdasági intézmények és az individualista kulturális hagyományok között van valamilyen speciális vagy egyetemes összefüggés, inkább egy történelmi mítosznak és az utóbbi időszakban elsősorban az Egyesült Államokban felvirágzó újkonzervatív folklór elemének tekinthető, semmint valamilyen tudatos történelmi vagy szociológiai vizsgálat eredményének. Mi több, a skót tudósok, például SMITH és FERGUSON, akik saját történelmi tapasztalataik általánosításával nem alaptalanul jutottak el a fenti összefüggés feltételezéséhez, vizsgálataik nyomán aggódni kezdtek a piaci intézmények jövőjéért, s néhány későbbi gondolkodóhoz, pél-

dául JOSEPH SCHUMPETERHEZ hasonlóan attól tartottak, hogy az individualizmus feléli azt a kulturális tőkét, amelyen a piaci intézmények megújulása nemzedékeken át alapult. A legutóbbi tapasztalatok fényében nem alaptalanok a félelmek, hogy az individualista kulturális hagyományok következtében a piaci intézmények végül önmagukat fogják elpusztítani.

5. A piaci intézmények az őket működtető nemzetek eltérő kultúrája miatt természetesen különböznek egymástól. Nincsen semmiféle egyetemes vagy ideális modelljük, inkább különböző történelmi formákban jelentkeznek, amelyek sajátos kultúrákban gyökereznek. Korunkban ez lehet egy nép vagy nemzet kultúrája, vagy több nép közös kultúrája. Azok a piaci intézmények, amelyek nem tükröznek semmilyen nemzeti kultúrát vagy nincsenek összhangban semmilyen nemzeti kultúrával nem bizonyulnak sem legitimnek, sem stabilnak: azok a népek, amelyekre ráerőltetik ezeket az intézményeket, vagy átalakítják, vagy elutasítják azokat.

6. Az előző pont következtében a piaci intézmények nem számíthatnak a közvélemény támogatására vagy politikai stabilitásra, ha nem felelnek meg az adott nép kultúrája által megszabott legitimitási követelményeknek. A kelet-ázsiai kultúrákban összhangban kell állniuk a társadalmi egyetértés és a közösségi harmónia fenntartásának kívánalmával. Az európai népek körében — a neoliberais ideológusok, például HAYEK álláspontjától eltérően — a piaci intézményeknek ki kell elégíteniük az egyenlőség és a tisztesség homályos, de széles körben elfogadott és mélyen gyökerező normáit, s összhangban kell állniuk azzal a politikai igénnyel, hogy a demokratikus intézmények révén a közélet és a társadalmi környezet számtalan elfogadható választási lehetőséget kínáljon az embereknek. Ez a pont általánosítható és rendkívül fontos. Azokban a kultúrákban, ahol a demokratikus intézmények maguk is részét képezik a legitimitáció általánosan elfogadott fogalmának, a piaci intézmények csak annyira lesznek stabilak és sikeresek, amennyire formájuk és működésük erkölcsi, kulturális és gazdasági szempontból elfogadható a lakosság számára. Semmi sem támasztja alá a „demokratikus kapitalizmusról” szóló neokonzervatív, messianisztikus nézetet, miszerint a piaci intézmények és a politikai demokrácia kombinációja, különösen annak angolszász formája, egyetemes érvényű lenne. Kínában és talán a volt Szovjetunió egyes részein a piacgazdaság intézményei még nemzedékeken keresztül létezhetnek és virágozhatnak anélkül, hogy demokratikus rendszerek jönnének létre. Az viszont alapfeltétel, hogy összhangban álljanak az ott élő népek kulturális hagyományaival. Azokban az országokban, ahol a legitimitás demokratikus elképzelése mélyen gyökerezik és maguk a demokratikus intézmények is szilárdak, a piaci intézmények csak annyiban lesznek sikeresek, amennyiben kielégítik a tisztesség, a közösségi jelleg és a hatékonyság igényét, és ez a demokratikus politikai életben is megnyilvánul. Azok a piaci reformprogramok, amelyek nem veszik figyelembe a demokratikus intézmények működése nyomán a politikai

életben is érvényesülő tisztesség kulturális normáit, csúfos kudarcra számíthatnak. A demokratikus normák elfogadottságának fokától függetlenül minden olyan piaci reform és az azt felvállaló rezsim kudarcra van ítélve, amelyben a kormány lemond a gazdaság átfogó stratégiai irányításáról, és ezért a gyors gazdasági változások ellenőrizetlen formában mennek végbe. A posztkommunista világban el fogják söpörni az összes olyan, gyenge lábakon álló demokratikus rendszert, amely a közvélemény számára elfogadhatatlan mértékű gazdasági felfordulást okozó piacgazdasági reformokat vezet be. Helyüket olyan rezsimek foglalják majd el, amelyek sem a piaci reformoknak, sem a demokráciának nem lesznek elkötelezve.

A szociális piacgazdaság perspektívájának néhány alkalmazása a posztkommunista államokban

A NYUGATI ÉS NEM NYUGATI MINTÁK elemzésének és a szociális piacgazdaság itt felvázolt perspektívájának egyik alapvető következtetése az, hogy nem létezhet olyan különleges politikai recept, amely valamennyi posztkommunista államban alkalmazható. Közös kommunista örökségük ellenére mai körülményeik és történelmi hagyományaik olyannyira különböznek egymástól, hogy az ilyen recepteknek nincs is értelmük. Az erről szóló elég általános vitának azonban van néhány olyan következtetése, amely jelentős befolyást gyakorol a posztkommunista országokkal kapcsolatos nyugati politikára és közvéleményre, és tanulságosan szemlélteti a szociális piacgazdasági perspektíva felhasználását ezekben a kérdésekben. Az első következtetés szerint az a bolíviai típusú „sokkterápia”, amit JEFFREY SACHS Lengyelország és Oroszország számára javasolt, aligha járhat sikerrel posztkommunista viszonyok között. Ha egy drasztikus stabilizációs politika kiszolgáltatja a vállalkozásokat a piaci erőknek, akkor azok egy olyan gazdasági környezettel találják szembe magukat, amelyet évtizedeken (Oroszországban pedig nemzedékeken) keresztül eltorzított a kommunista tervgazdálkodás, és amelyből nagyrészt, vagy teljesen hiányzik a piaci intézmények infrastruktúrája. A bolíviai cégek azért tudtak alkalmazkodni a változásokhoz, mert az ország rendelkezett ezzel az infrastruktúrával. A nagy robbanás („big bang”) Bolíviában működőképesnek bizonyult politikája nem alkalmazható egyik posztkommunista államban sem, mivel Bolíviában ez a deregulációs politika gyakorlatilag csak egy már párhuzamosan létező, kiterjedt magánszektor legitimálását szolgálta. A deregulációs politikának nincs sok értelme, ha a gazdaságot állami kézben levő és a piaci erőknek soha ki nem tett mammutvállalatok uralják, s a párhuzamos gazdaság, noha kiterjedt, csupán másodlagos szerepet játszik, mert csak a tervutasításos rendszer részeiben virágzik. A posztkommunista gazdaságokban alkalmazott sokkterápia csak hirtelen visszaesést eredményez.

* Landsbergis sosem volt miniszterelnök (a fordító megjegyzése).

A posztkommunista országokban nemcsak a sokkterápia csökkentheti drasztikusan a termelést és a foglalkoztatottságot. Amikor a sokkterápia hatni kezd, a nagy állami vállalatok ki tudják védeni hatásait, mivel hiteleket csikarnak ki a bankoktól és a szállítók-tól. Ez viszont megfosztja a születőben levő magánszektorra a hitelfelvétel lehetőségétől. A sokkterápia ahelyett, hogy elősegítené a magánszektor bővülését a posztkommunista országokban, már a születésekor megfojtja azt. Hasonló érv vonatkozik arra az abszurd követelésre is, hogy a posztkommunista gazdaságokat teljes mértékben tegyék ki az öldöklő világpiacon versenynek. Ez a politika nemcsak a régi állami vállalatok csődjét gyorsítaná fel, hanem az új magánvállalkozások születését is megakadályozná. Minden esetben csak a fokozatosság politikájával lehet megteremteni azokat a viszonyokat, melyek között létrejöhetnek és fellendülhetnek a magánvállalkozások. A nyugati szabadpiaci ideológián nevelkedett radikális közgazdászok gyakran hangoztatott érve, miszerint a fokozatosan végrehajtott piaci reformok stratégiája csak azt eredményezné, hogy az egymással összejátszó érdekcsoportok zátonyra futtatnák, vagy saját érdekeik szerint használnák ki a folyamatot, figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a sokkterápia alkalmazására tett oroszországi kísérletek eddig csupán egy vad, „spontán”, vagy „hayeki” privatizációt eredményeztek, amely csak az állami vagyon kisajátítására vagy bérbevitelére irányuló nomenklaturista törekvések legújabb epizódját jelentette, és csak egy olyan anarcho-kapitalista gazdasági rendszer kialakulásához vezetett, melyre az egymással versengő maffiák harca nyomja rá bélyegét. Az 1993. decemberi választások drámai módon igazolták, hogy ez a gazdasági rendszer a választók szemében nem legitim, és politikai szempontból bizonytalan lábakon áll. Azt is előrevetítették, hogy az orosz politika le fog térni a „sokkterápia” útról. Az 1993. decemberi választások valóban bebizonyították, ha ez egyáltalán bizonyításra szorult, hogy az Oroszországban folytatott neoliberális gazdaságpolitika súlyos mértékben destabilizálja az országot. Ez a gazdaságpolitika ugyanis nem a külföldi befektetésekre vagy a piaci reformok politikai legitimálására ad receptet, csupán az utóbbiak zátonyra futtatására.

ELEMZÉSÜNK és a szociális piacgazdaság perspektívájának második általános következtetése az, hogy a piaci intézmények csak akkor jönnek létre és maradnak fenn a posztkommunista országokban, ha a gazdasági reformokkal egyidejűleg megfelelő intézkedéseket hoznak az átmenet hatalmas költségeinek csökkentésére, a gazdasági felfordulás mérséklésére és a munkanélküliség enyhítésére. Azt már korábban is láttuk, hogy a posztkommunista államok még legalább egy emberöltőn keresztül nem engedhetik meg maguknak a nyugati modellek jóléti intézményeinek bevezetését, ha azok Nyugaton egyáltalán fennmaradhatnak. Az átmenet időszakában kialakuló munkanélküliség enyhítése érdekében azonban feltétlenül szükség van valamilyen biztonsági hálóra, ha a piaci reformo-

kat politikailag elviselhető keretek közt akarják tartani, és meg akarják akadályozni a kereslet nagymérvű visszaesését.

A lényeg az, hogy posztkommunista viszonyok között az egyszerű emberek legegységesebb anyagi biztonságát megteremtő szociális biztonsági háló a piaci reformok politikai életképességének alapvető feltétele. Ez csak egy különlegesen világos példája annak a szociális piacgazdaság kapcsán korábban kifejtett általános igazságnak, miszerint a piaci intézmények nem önmagukban léteznek és nem önmagukat igazolják; legitimitásuk más intézményektől és politikáktól függ, valamint attól, hogy mennyire fogadja el őket a társadalom. A posztkommunista társadalmak piaci intézményei csak erős politikai kényszer hatására maradhatnak fenn, amennyiben fejlődésük kezdeti szakaszában milliók tönkremenetelét vagy elszegényedését idézik elő, és az életszínvonal még a kommunista korszak nyomorúságos körülményeihez képest is csökken.

VIZSGÁLATUNK HARMADIK ÁLTALÁNOS KÖVETKEZTETÉSE a posztkommunista társadalmakban piaci reformokat végrehajtó kormányok legitimitására vonatkozik. Az elmúlt történelmi időszak egyik tanulsága az, hogy az átmenet fájdalmas és elhúzódó folyamata akkor viselhető el, ha a kormányt legitimnek ismeri el a nép. Jó példa erre a lengyel hiperinfláció megfékezése: mivel az 1989 után hivatalban levő kormányt valóban a nemzet legitim képviselőjének tekintették, sikeresen hajtották végre a stabilizációt. A litván LANDSBERGIS-kormány* sorsa viszont világosan jelzi, hogy még az ilyen legitimitásnak is vannak határai: bár a litván népet, amely először szakadt ki a Szovjetunióból, mélyen gyökerező hazafias érzelmek hatották át, az orosz energiaimporttól való függőség okozta nehézségek miatt mégis megbuktatta a kormányt. Ha ez a fejlemény mérvadónak tekinthető, akkor a hatalmukat megőrizni kívánó posztkommunista kormányoknak — és ebben nem különböznek nyugati partnereiktől — ésszerű mértékben gondoskodniuk kell a gazdaság biztonságáról, s meg kell teremteniük az átalakulás terheit enyhítő, korábban már említett szociális biztonsági hálót. Sikerük részben makroökonómiai politikájuk bölcsességén és megfontoltságán múlik, de ennek vizsgálatára tanulmányom nem terjed ki. Az, hogy a posztkommunista kormányoknak sikerül-e megteremteniük az átalakulási folyamat stabil gazdasági környezetét, függ egy másiktól is: képesek-e gondoskodni a nemzet biztonságáról, s meg tudják-e védeni polgáraikat a külső támadásoktól, a belviszályoktól és a szervezett bűnözéstől. Ha a posztkommunista államoknak nem sikerül ezeket a hobbesi feladatokat ellátniuk, eljárszák a piaci reformok esélyét.

Talán ez a legnagyobb nehézség, amellyel a posztkommunista államoknak szembe kell nézniük. Csaknem minden országban léteznek irredenták és nemzeti kisebbségek, s az általuk támasztott veszélyt csak fokozzák a mesterségesen megvonott határok és a sztálinista korszakban kitelepített népek problémái. E veszélyek súlyosságát nemcsak a Balkánon folyó háború, a grúz államot gyakorlatilag

elpusztító kaukázusi konfliktusok sorozata és a vitatott hovatarozású Hegyi-Karabahban dúló, véget nem érő azeri-örmény háború jelzi, hanem a csehszlovák állam felbomlása és Magyarország határainak a szomszédos államokban élő, jelentős lélekszámú magyar kisebbségek miatt felvetődő problematikája is. S ezek a szeparatista és irredenta kérdések Európa szívében, nem pedig a perifériáján vetődnek fel. A legsúlyosabb problémákkal azonban Oroszországnak kell szembenéznie, amely sohasem volt normális értelemben vett nemzetállam. Politikai megjelenési formája, az Orosz Föderáció már ma is az osztódás félreérthetetlen jeleit mutatja, amely már elődjére, a Szovjetunióra is romlást hozott. Ebben az esetben ismét figyelmen kívül hagyják a történelem tanulságait.

NEGYEDIK FEJEZET: KÖVETKEZTETÉSEK ÉS KILÁTÁSOK

A SZOVJETUNIO ÖSSZEOMLÁSA világtörténelmi jelentőségű esemény volt, amely még évtizedekig, sőt több emberöltőn keresztül befolyásolni fogja a gazdasági és politikai folyamatokat a világ minden táján. Semmiképpen sem tekinthetjük azt a nyugati privatizációs politika pusztá epizódjának, s téves az az elképzelés is, hogy a nyugati intézményekhez való globális konvergencia egyik momentuma volt. Két fontos és egymással összefüggő ok miatt sem lehetett az. Először is, a posztkommunista társadalmak gazdasági fejlődése nem követheti a nyugati piaci intézményekét, mert valamennyiük kiindulópontja a kommunista tervgazdálkodás fizikai és társadalmi öröksége. A nyugati államok viszont sohasem folytattak tervgazdálkodást, amely a történelemben példátlan kísérletnek bizonyult. A posztkommunista országok — a hagyományosan hozzájuk hasonlított nyugati mintáktól eltérően — csaknem teljes mértékben nélkülözik a piac jogi és intézményi infrastruktúráját, amelyen a gazdasági fellendülés alapult, s amelyet a nyugati országok gazdasági liberalizációs politikája a siker előfeltételének tartott. Nem tudjuk, hogy milyen lesz a posztkommunista országok gazdasági fejlődése, de abban biztosak lehetünk, hogy nem fog hasonlítani egyik nyugati országhoz sem. Sajnálatos, hogy a Szovjetunió pont egy olyan korszakban omlott össze, amikor a Nyugat gazdaságpolitikáját a szabadpiaci fundamentalizmus különböző válfajai határozták meg, mivel e messianisztikus politikai hitvallás maradványainak továbbélése a közgondolkodásban még nehezebbé tette a posztkommunista államokban ténylegesen lezajló folyamatok megértését vagy befolyásolását.

A második ok, ami miatt a Szovjetunió összeomlása nem a létező nyugati intézmények pusztá kiterjesztését jelenti, az, hogy válságba döntötte mind a nyugati nemzetközi együttműködés alapvető intézményeit, mind a vezető nyugati államok belső berendezkedését. A Szovjetunió összeomlása nemhogy növelte volna a nyugati intézmények stabilitását, hanem megfosztotta őket stratégiai pilléreiktől. Délibábos elképzelés, hogy a posztkommunista államokat min-

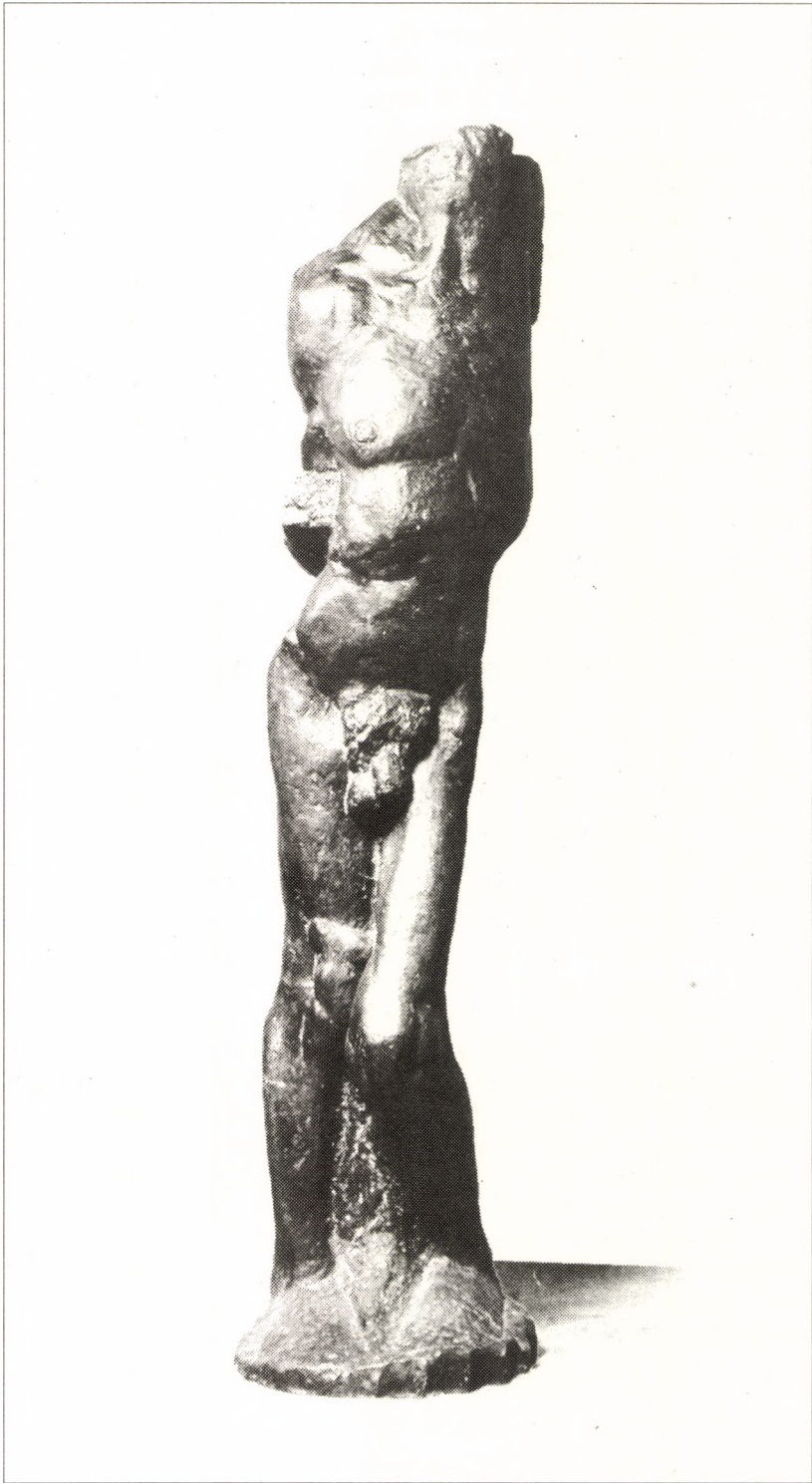
den további nélkül integrálni lehet a nyugati világ gazdasági és biztonsági rendszereibe, hiszen egyrészt, valamennyiük belső fejlődése elé példátlan nehézségek tornyosulnak, másrészt, a legfontosabb nyugati nemzetközi intézmények és szervezetek is állandó változásokon mennek keresztül, amelyek időnként felbomlásukhoz vezetnek. Bár ezek a változások új lehetőségeket kínálnak a politika számára, veszélyeket is előidézhetnek.

A szociális piacgazdaság itt kifejtett perspektívája azt a célt szolgálja, hogy hagyják abba a posztkommunista országok által követhető minták hiábavaló keresését. Felvázol egy olyan általános koncepciót, mely szerint a piaci intézmények nem önálló, zárt rendszereket képeznek, hanem olyan emberi tevékenységeket képviselnek, amelyek mindig mélyen beleágyazódnak a kulturális hagyományok mátrixába s a jogi és politikai keretekbe, és ennek köszönhetik stabilitásukat és legitimitásukat. A szociális piacgazdaság fenti perspektívája szerint a piaci intézmények olyanok, mint a természetes nyelvek, melyek magától értetődően különböznek egymástól. Ha a gazdaságpolitikát arra a hallgatóságos feltételezésre kívánjuk alapozni, hogy a különböző piaci intézményeknek van egy egyedi, ideális típusa, és ehhez közelít a való világ gyakorlata, vagy legalábbis ehhez kellene közelítenie, úgy teszünk, mint az a nyelvtanár, aki szerint minden természetes nyelv az eszperantó felé konvergál.

AZ EMBERISÉG VALÓSÁGOS TÖRTÉNELMÉBEN nem várható semmiféle ilyen konvergencia. Ha manapság létezik valamilyen globális tendencia, akkor az az, hogy a kelet-ázsiai kultúrák átveszik a gazdasági kezdeményezést a nyugati államoktól, melyek történelmi tapasztalata az eddig mértékadónak tekintett gazdasági elméletek alapjául szolgált. Ebben a nagyobb történelmi összefüggésben a Szovjetunió összeomlása már nem a nyugati kultúrák ellenállhatatlan térhódításának részeként jelenik meg, hanem e folyamat világméretű megtorpanásának első jeleként. Ebben az esetben maguknak a nyugati elméleti modelleknek és piaci intézményeknek is komoly alkalmazkodási problémákkal kell szembenézniük. A szociális piacgazdaság itt felvázolt perspektívájának nem az a célja, hogy bármely népek vagy államnak valamilyen receptet kínáljon: csupán azt a szerény célt tűzte ki maga elé, hogy érthetőbbé tegye a világban végbemenő változásokat, és megingassa a külső tényezőktől függetlenül működő piaci intézményekről alkotott durva, monista tévhitet. Tanulmányom azon a meggyőződésen alapult, hogy addig, amíg a politika e tévhit rabja marad, csak értetlenül és tehetetlenül szemlélheti a posztkommunista államokban lezajló folyamatokat és az ott felmerülő problémákat.

JOHN GRAY

Fordította: STRAKY ZOLTÁN

ALFRED HRDLICKA: ÁLLÓ IFJÚ TORZÓJA (1957)

EGYÜTT ÉLNI – VÁLTOZÓ HŐFOKON

*Cigányokról, magyarokról egy kárpát-medencei
pályázat kapcsán**

A MAGYARSÁG ÉS A CIGÁNY ETNIKUM több évszázados együttélése az elmúlt évtizedekben új szakaszához érkezett. A magyar nemzet anyaországi és kisebbségi sorba szakadt részének *népmozgalmi folyamatai* — ha némiképp eltérő mértékben is — egyaránt a stagnálás és/vagy a fogyás, a csökkenő születési s a növekvő halálozási mutatók, az elöregedés jelenségeire figyelmeztettek. Ugyanakkor a környezetünkben élő népek többsége körében épp ellenkező irányú tendenciák rajzolódnak ki. A demográfiai robbanás különösen szembetűnő a cigány népesség soraiban, ami többek között a két népelem kistáji vagy regionális számarányának megváltozását is magával hozta. A társadalmi-gazdasági változások nyomán a cigányság képzettségi és életmódbeli különbözősége a már korábról eredeztethető lépéshátrányt tovább erősítette.

A mérvadó szakértői becslések 400-850 ezer fő közé helyezik a magyarországi cigányság lélekszámát, ezek szerint az ország összlakosságának 4-8%-át teszik ki. (Összehasonlításképpen: az egy évszázaddal ezelőtt végzett cigány-összeírás a mai országterületre vetítve 80 ezer főről tudósított, tehát az azóta lemérhető szám- és aránybeli növekedés igen jelentős — AMBRUS 1994:10.) A fővárosban ugyan ezen intervallum közötti cigány számarányt valószínűsítene: minden huszadik budapesti polgár — megközelítően 100 ezer fő — sorolható e népcsoporthoz. Ők a valamely nemzeti vagy etnikai kisebbség körébe tartozó itt élők mintegy kétharmadát alkotják. Kerületenkénti megoszlásuk változó, hasonlóképpen betelepülésük idejéhez, elkülönült vagy szétszórt elhelyezkedésükhöz, beilleszkedési fokukhoz. Legnagyobb hányaduk: 20 ezer illetve 15 ezer fő a VIII. és a VII. kerületben lakik, 5-7 ezerre tehető a cigány népesség a XIV., a XX., a X. és a IV. kerület határai között, ugyanakkor egyes belvárosi és budai kerületekben egyáltalán nem mutatnak ki cigány lakosságot. (DEMETER 1994: 31, 51)

A szociális eltérések többek között *interetnikus feszültséget* is kelthetnek, amire a tágabb térség múltja és jelene számos példával

* Zárótanulmány a megjelenés alatt álló *Egy igaz történet részletekben... Cigány-magyar kapcsolatok határon innen és túl* c. kötethez. Szerk.: DEMETER ZAYZON MÁRIA.

szolgálhat. Konfliktuskezelés viszont csak a valóság hiteles megismerése nyomán lehetséges. Ezért örvendetes számunkra, hogy a közműltban egy kezdeményezés a cigány-magyar kapcsolatok sokoldalú feltárására készítette a kérdés határokra inneni és túli ismerőit.

BUDAPEST X. KERÜLETE: KŐBÁNYA a kétmillió főváros egyik legnagyobb s etnikailag az egyik legszínesebb kerülete. Az Erdélyből elszárazott Demeter Zayzon Mária vizsgálatai szerint szép számmal élnek itt lengyelek, görögök, németek, románok, délszlávok, szlovákok, (újabbán kínaiak is) s főképpen romák. (Demeter 1994: 49, 50) Nem véletlen az sem, hogy — az elsők között a budapesti kerületek közül — itt alakult az önkormányzat képviselőtestületének emberjogi, kisebbségi bizottsága s az idevágó ügyek apparátusi vitélére, az önkormányzat hivatali szerkezetébe építve, emberjogi, kisebbségi csoport. Szerteágazó tevékenységük, a napi ügyintézésen túl, már fennállásuk két esztendeje alatt is olyan figyelemreméltó területekre terjedt ki, mint a színvonalas kisebbségi népfőiskolának, kisebbségi képzőművészek kiállításainak, vagy nagyszabású cigány irodalmi-zenei bemutatónak a megszervezése 1992 óta.*

A fent említett testület 1993 őszén pályázatot hirdetett a cigány-magyar kapcsolatok-kötődések témakörében. A felhívás lehetővé tette a legkülönbözőbb műfajokban való megnyilatkozást a visszaemlékezéstől az elbeszélést, az önéletrajztól a szociológiai vagy irodalomtörténeti nagytanulmányig. A terjedelmi megkötés is csupán 3 oldalas alsó határt szabott a pályaműveknek — állampolgárságra, nemzetiségre, életkorra tekintet nélkül bárki, bármennyi dolgozattal jelentkezhetett 1994 márciusáig.

A különböző csatornákon a Kárpát-medence több országában ismertté vált kezdeményezés nem remélt eredménnyel zárult: 86 pályamű érkezett be, közülük 19 Erdélyből, 21 pedig a Felvidékről. A zsűri által kialakított négy kategóriába sorolt írások a következőképpen oszlottak meg:

- „Cigányok a magyarokért”: 16;
- „Magyarok a cigányokért”: 33;
- „Cigány-magyar kapcsolatok”: 25 és
- „Cigányok a magyar irodalomban”: 12 dolgozat.

A pályázók indítékairól a kísérőlevelek vagy maguk a pályaművek árulkodtak: volt akit származása, megélt egyéni vagy közösségi tapasztalatai, életútja, eddigi érdeklődése-munkássága predesztinált erre, mások közéleti, pedagógiai, szépírói megfontolásból ragadtak tollat. A hit, a szociális érzékenység, a megismerés-megismertetés szándéka is sokakban munkált — tény, hogy a megnyilatkozási lehetőség sok régen szunnyadó mondanivalót s nem egyszer tudományos vagy esztétikai értéket is felszínre hozott. A néhány elemi végzett, sokgyermekes, kistelephelyen élő cigányasszonytól a több

* Sajnos, a bizottság időközben, 1994-ben megszűnt.

diplomás, magasan kvalifikált értelmiségiig a három országban számosan szánták rá magukat a kérdés végiggondolására. A pályázat hozadékát különösen az óvodai és iskolai nevelés, a helytörténet, a népismeret és a szociológia-szociográfia területén érezzük átlagon felülnek.

A nemzetiség, szakterület és állampolgárság tekintetében egyaránt többoldalú zsűri tagjai (DR. RANNER GIZELLA, ROSTÁS-FARKAS GYÖRGY, DR. SZABÓ T. ÁDÁM és DR. SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN) a közel 1400 gépelt oldalnyi szöveget a következő fő szempontok szerint értékelték s tettek javaslatot a később konszenzus alapján kialakuló elismerésre:

- a feldolgozott szűkebb téma társadalmi jelentősége, az ábrázolt (leírt, elemzett) interetnikus kapcsolatok mélysége, jelentősége a közösség(ek) szempontjából;
- a feldolgozás szerkezete, a felépítés igényessége;
- adatgazdagság, kiegészítő információk, illusztrációk (dokumentumok, fényképek);
- a feldolgozás módszere (visszaemlékezés, elemzés, kutatás, egyéb);
- a feldolgozás szemlélete (tudományos, leíró, dokumentált, a közeledést szolgáló, vagy romantikus, hamis, giccses, felszínes);
- írói eszközök, ábrázolásmód, olvasmányosság;
- a terjedelem;
- végül (igen indokolt esetben) a méltányosság.

Az Önkormányzat díjain túl, különdíjat ajánlott fel több intézmény és társadalmi szervezet, így az Oktatáskutató Intézet, a Cigány Tudományos és Művészeti Társaság, a Honismereti Szövetség, az Erdélyi Világszövetség Magyarországi Szervezete és a Rákóczi Szövetség.

APÁLYÁZAT KIÍRÓI ÉS A BÍRÁLÓBIZOTTSÁG fontosságot tulajdonított annak, hogy a beérkezett anyag minél nagyobb hányada nyilvánosságot kapjon. A valóságfeltárást, a diagnózist reményeik szerint kívánatos, hogy kövesse a gondok orvoslása, a terápia. Ezért hazai és határon túli cigány és magyar, különböző rétegeknek szóló lapok és folyóiratok szerkesztősegeit kerestük meg a közlés szándékával, rendelkezésükre bocsátván az arculatukhoz illő írást, azon túl, hogy az Önkormányzat külön kötetben adja ki a pályaműveket.

A válogatás nem szépít: a kimagasló, magas fokú kutatói szaktudást tükröző pályázatoktól az egyszerű emberek által írott, „fejszével faragott” írásművekig igyekszik jellemző mustrát adni a terméskből. Felvillantja az együttélés fényesebb és árnyoldalait, a harmonikus beilleszkedéstől a robbanásig feszült etnikus viszonyokig. Látszólagos heterogenitása teszi kellőképpen árnyalttá, színessé azt a képet, amely kirajzolódik a dolgozatokból.

1. CIGÁNY IDENTITÁS

BÁR A CIGÁNYSÁGNAK TÖRTÉNETE SORÁN nem sikerült teljes társadalommá, nemzeté fejlődnie, önálló államot létrehoznia, s a mindekori környezetétől függetlenül fejlesztenie kultúráját, senki sem vitathatja el tőle a saját kultúra létét. Természetesen a kultúra nemcsak meséket, dalokat, a mostmár számottevő „magas” irodalom, képző- és zeneművészet alkotásait, hanem íratlan törvényeket, szokásokat, az életmód megannyi megnyilvánulását, s nem utolsósorban a megélhetés, a hivatás világát jelenti. Annak ellenére, hogy legalapvetőbb társadalmi intézményeik döntően a környező, nem cigány népek nyújtotta minták alapján épültek föl, ezen intézmények sajátos, másokétől eltérő fejlődési ívet írtak le. (SZEGŐ 1983: 59-66, DIÓSI: 1990: 9-10.)

E sajátos kultúra az érték- és normarendszer különbözőségét is jelenti, ami kiterjedhet az élet legkülönbözőbb területeire (BÁNLAKY 1993: 5). Az őket körülvevő közegtől való eltérés — épp a beilleszkedés körülményei és az egyenjogúvá válás szándéka okán — napjainkban kirívóbb, mint korábban. Ahogy egy cigány vezető nemrégiben megfogalmazta:

„Ez alapvetően egy kulturális másság, olyan megőrzött és most is élő és fejlődő kultúra, amit még sajnos a többszáz éves itt-tartózkodással sem tudott a cigányság elfogadtatni (...) Az, aki az átlagostól, az átlagos elvárásoktól valamilyen formában eltér, annak nagyon sok keserű pirulát kell lenyelnie a mássága miatt (...) Amíg nem érzi a többség, hogy meg kell ismernie a kisebbség másságának az okát, eredetét, addig nagyon sok negatív élmény éri a kisebbségeket.” (TRAFNEK 1994: 345)

Pedig, hogy ez a különbözőség magasfokú kohéziót és erkölcsiséget is hordozhat, példázzák DARÓCZI ÁGNES szavai:

„mi közösségként a többi cigánnyal azonos helyzetben vagyunk egymásra utalva, mindannyian testvérek vagyunk és mindannyian kötelesek vagyunk egymásnak segíteni (...) az objektív idővel szemben egy szubjektív időfogalom dominál. A tárgyakhoz való ragaszkodás helyett az emberi kapcsolatokhoz ragaszkodás egy belső időfogalmat alakított ki, amelynek az objektív idő alárendelődött.” (Daróczy 1993: 16)

2. LÉTVISZONYOK, SZOCIÁLIS HELYZET, DEVIANCIÁK

POZSGAY IMRE közel egy évtizede mutatott rá arra, hogy

„hosszú ideig azt, hogy cigánykérdés van Magyarországon, nem nagyon ismertük el, egyszerűen a cigányság szociális beilleszkedési problémáiról esett szó, és ebből az aspektusból megközelítve az ügy bizonyos fokig lesüllyedt településpolitikai, szociálpolitikai kérdésé, és ezzel együtt valamiképpen lakásosztássá, a beilleszkedést és az asszimilációt sürgető politikai magatartássá (...) A szükséges tájékozottság hiányzott, és sokaknak meglepetést okozott, hogy a cigányság sajátos etnikai problémaként és etnikai helyzetként éli meg önnön helyzetét.” (MURÁNYI 1986: 5-6)

Hogy ez a szomszédságban sem volt másképp, azt bizonyítja pl. a szlovákiai JANKUS GYULA dolgozata. Mindamellett a népcsoport hátrányos helyzetét többek között a szociális viszonyaival jellemezhetjük.

Településmódjukat tekintve már a főváros kapcsán utaltunk rá, hogy szegregált és diszperzált elhelyezkedés egyaránt előfordul az esetükben. Az első jelenség többnyire leromlott műszaki állapotú bérházak alkotta, „eldzsumbujusodott” városrészekben (pl. Józsefváros egyes zónáiban) tapasztalható, amit egyes szakemberek már harlemizálódásként, etnikai gettóként érzékelnek (Demeter 1994: 35-36). Ehhez hasonló több baranyai, elnéptelenedett aprófalú (Alsószentmárton, Gilvánfa stb.) gyakorlatilag homogén cigánytelepülés-válása.

A cigánytelep (cigánynegyed, cigánysor, cigányok utcája stb.) igen sokhelyütt fellelhető ma is. Hazai adat híján igen érdekeltes, hogy a díjazott VÉCSEY-szerzőpáros szerint Erdély magyar cigányainak 83,1%-a él szegregált mikrokörnyezetben. Ez a településmód részben spontán, részben irányított településpolitika következménye. Egy másik pályázó, a nyírbátori NAGY SÁNDORNÉ arról számol be, hogy a helyi cigányság 95%-a telepen él. Ott kudarcba fulladt az a törekvés, hogy beköltöztessék őket a magyarok közé. Sokan önként adták el a kapott házukat, lakásukat és költöztek vissza, mivel nem tudtak beilleszkedni az új utcaközösségbe. Az ok: elkerültek a rokonságtól, a saját csoporttól, ezért kirekesztve érezték magukat. A baranyai Kemse határában fekvő Háromfapuszta putrijainak a felszámolását az onnan kiemelkedett ORSÓS LAJOS pozitívnak és eredményesnek ítélte. Másutt eleve nem alakult ki cigányszer, kezdettől fogva vegyesen laktak cigányok, magyarok (pl. a Gyimesvölgyében).

Lakásvizonyaik — bár a településmód, a jövedelmi viszonyok és számos más tényező függvényében szóródást mutatnak —, általánosságban lényegesen rosszabbak a többségéinél. Ha a laksűrűséget, mint jellemző mutatót tekintjük, a magyarországi átlaghoz (25 m²/fő) képest jelentős az elmaradásuk, nem ritka esetükben a már elviselhetetlen zsúfoltságot jelentő 5 m²-nél kisebb egy főre jutó lakótér. Hasonlóképp a lakások komfortossága tekintetében is tekintélyes a hátrányuk, az ország többi lakóihoz viszonyítva (Bánlaky 1993: 11-12).

AFENTIEKHEZ HOZZÁVÉVE a lakások sokszor nedves, egészségtelen voltát, a nagyon sok esetben egyetlen lakott helyiséget, a több generációval, sőt háziállatokkal a lakásban való együttélést, nem csoda, hogy egészségi állapotuk szintén kritikus. A nyomorúságos életkörülmények, a táplálkozási hiányosságok, a dohányzás, az alkoholizmus, a nem ritka rokonházasságokból adódó genetikai terheltség és más társadalmi beilleszkedési zavarok csökkenő életesélyeket eredményeznek. Egy — véleményünk szerint nem csupán egyedi jelenségeket tükröző — megyei felmérés a következő egészségügyi gondokat tárta fel a cigány népesség körében:

WOLFGANG HUTTER: ÁDÁM ÉS ÉVA (1955)

- a nagyon gyakori koraszülés;
- fejlődési elmaradás már a méhen belüli életben;
- olykor a fejlődési rendellenességek;
- az alacsonyabb születési súly;
- a gyakori csecsemő- és kisgyermekkorai megbetegedések;
- a vérszegénység;
- az izomgyengeség és az alacsony vérnyomás;
- a tüdő-, a máj- és vesebetegségek gyakori volta;
- a testi (és bizonyos esetekben a szellemi) fejlődésben való visszamaradottság;
- az egyes csontdeformitások;
- a csökkent munkabírás és a korai megrokkánás;
- a krónikus légúti betegségek;
- a nem cigány lakossághoz viszonyítva átlagosan 10-15 évvel rövidebb átlagos élettartam (HORVÁTH 1983: 292.).

A NYAGI HELYZETÜK NEM KEVÉSBÉ NYOMASZTÓ, bár ellenpéldákkal itt is találkozhatunk. Kutatói megállapítás szerint a cigányság kétharmada tekinthető szegénynek, s a létminimum alatt élő magyarországi népesség mintegy negyede cigány (Diósi 1990: 13). Mivel sokuk nagycsaládos, többszörösét kell eltartaniuk a nem cigány családokénak, így természetesen építenek a várandósági és más segélyekre, családi pótlékra, ami viszont a gyermekszám növelésére serkent, tovább rontván ezzel kilábalásuk esélyeit. Egy nemrég lezajlott vizsgálat következtetése szerint a cigány családok aktuális jövedelmi helyzete még inkább elmarad az országos átlagtól, mint amit a lakásvizonyoknál láttunk (Bánlaky 1993: 17.).

Bár korábban is előfordult bizonyos rétegeiknél és egyéni mobilitás eredményeképp a konszolidált jómód, a térségben lezajlott rendszerváltozások elvileg nagyobb mozgásteret biztosítanak egyesek meggazdagodásához. Így pl. a korondi ISTVÁN LAJOS pályaműve a jómód számos olyan, a tárgyokban és mentalitásban megtestesülő bizonyítékát sorakoztatja fel, amely már-már újabb feszültségek forrásává lehet.

A jellemzőbb mégis az *egyik napról a másikra élés* attitűdje. Zömük a múltban és a jelenben sosem volt képes számottevő anyagi, vagyoni érték felhalmozására. Általánosságban annyit keres csupán, amennyi önmagának és családjának a — sajnos igen alacsony szinten való — fönntartására, regenerációjára elegendő. E körülmény nemcsak az életszínvonalukat, hanem a számukra elérhető tulajdonformák jellegét is behatárolja. A magántulajdon szinte a közelmúltig ismeretlen volt a körükben, ehelyett a személyi tulajdon és bizonyos

javak közösségi tulajdonként kezelése sokkal jellemzőbb rájuk (Daróczy 1993: 16. és Szegő 1983: 87-88).

AFELVÁZOLT HÁTTÉRREL EGYÁLTALÁN NEM MEGLEPŐ olyan egyéni és közösségi devianciák hosszú idő óta való észlelése a cigányság körében, mint az agresszivitás, a lopás, a prostitúció, az üzérkedés és más bűnözési formák. Távol álljon tőlünk e jelenségeket csupán a cigány népességgel összekapcsolni, de, hogy e tekintetben kiemelkedő a részarányuk, azt nehéz volna cáfolni. A leírt szociális mutatók eredőjeként bizonyítva látjuk ama megállapítást, miszerint

„a kisebbségi etnikum — mint kisebbség és mint etnikum — belülről ugyan strukturált, azonban a társadalomba státus-csoportokként, illetve osztályként illeszkedik be. Ez esetünkben annyit jelent, hogy ezeknek a csoportoknak gyakorlatilag nincsen esélyük arra, hogy bekerüljenek a magyarországi elitbe, vagyis vezető pozíciókhoz jussanak a gazdaságban, a tudományban, a kultúrában, a politikában, a fegyveres testületekben, az öt kitüntetett területen. Egy-egy kivétel lehetséges, de a szabályt erősíti, vagy megjeleníti a társadalom 'díszcigány' fogadókészségét (ahogyan volt és van 'díszszidó', 'díszgőj')”. (HEGEDŰS 1993: 211-212.)

3. A MUNKAMEGOSZTÁSBAN BETÖLTÖTT HELY

A cigányság számára — bármily nehezen egyeztethető össze sztereotípiákkal — a pénz, a jómód és a hírnév mellett fontos presztízsképző tényező a munka. E faktorok közös vonása a hiány. Az eddigiekben az első három e szempontból is kapott már megvilágítást, az utolsóval kapcsolatban pedig tudnunk kell, hogy manapság a munkanélküliség e népcsoport tagjai sorában az egyik legsúlyosabb gond. Hadd utaljunk csak Csongrád példájára: MIHÁLY SÁNDOR JÓZSEFNÉ dolgozatából kiderül, a városban a munkaképes emberek kilenctizede munkanélküli, legnagyobb hányaduk az etnikumhoz tartozik. Éppen ezért a munkához pozitív értéktartalom párosul — a példáért elég, ha TANKÓ GYULA gyimesközépleki tudósítására utalok a pályaművek közül. Ahogy a társadalomkutató HANKISS ELEMÉR ipari dolgozókkal készített interjúi összefoglalásaként megállapítja:

„a munka az ő számukra pozitívabb értéket jelent, mint a magyar segéd munkások számára; az integrálódás és a felemelkedés legfontosabb eszköze. Mert egyfelől (...) az ipari munka lehetősége nyitotta meg előttük a társadalmi felemelkedés útját, másfelől a rendszeresen végzett munka védi meg őket azoknak a zaklatása ellen, akik egy évszázados torz beidegződés alapján még mindig szeretnék őket kirekeszteni a társadalomból”. (KOZÁRNÉ 1983: 122.)

Ami a régebbi és közelmúltat illeti, a cigányokhoz elsősorban szolgáltató és ipari jellegű foglalkozások köthetők, s éppen azokból adódott sokhelyütt a vándorlás kényszere. (Daróczy 1993: 14.) Társadalmi szükségleteket elégítettek ki, amiből a környezet — esetünkben a magyarság — és a cigányság kölcsönös egymásra utaltsága adódott. Ha csak részben integrálódtak is a helyi társadalomba, gazdaságilag

mindenképpen a részévé váltak, elismerten szükséges funkciókat láttak el. Megélhetésüket tehát a nem cigány népeesség biztosította, cserébe a cigányok szolgáltatásaiért. (Szegő 1983: 85-86., és Kozákné 1983: 113.) Hogy nem csupán egyirányú volt ez a kötődés, igazolják ezt a gyimesi csángók „lopó kalákái” a nagy becsben álló cigányzenészek számára, a cigányok által foglalkoztatott magyar koporsóvívők és sírásók Korondon, avagy a homoródalmási cigánykovácsot vészhelyzetben megvédő székely közösség gesztusa.

SZOCIÁLIS VISZONYAIBÓL, azon belül az említett domináns tulajdonformáikból is adódik, hogy a cigányságnak és környezetének egymást kiegészítő termelése és szolgáltatásai sokszor a közvetlen árucserre ill. a természetbeni fizetség formáját öltik. Egyrészt a gazda is nem egyszer szűkében volt a készpénznek, másrészt viszont a cigány is szívesen fogadott saját szükségletre vagy továbbadásra terményt, árucikket. A pénzgazdálkodás tehát bizonyos fokig hosszú ideig elkerülte vagy alig érintette úgy a parasztháztartásokat, mint a cigány közösségeket. (BENCSIK 1983: 240.)

Az etnikumhoz tartozók családi munkamegosztásban dolgoztak, amelyben megvolt az asszonyok, gyermekek szerepe. Hagyományos mesterségeik apáról fiúra szálltak.

„A kovácsoknál a gyerek már 8-10 éves korában segít apjának, kicsinyenként megtanulja, hogyan készül a sokféle szög, kapocs és egyéb holmi. Végül pedig odaáll az üllőhöz, s bizonyítványát maga állítja ki az elkészített 'vizsgaanyaggal'. Ezentúl már ő is szegkovács. Hasonló módon tanultak bele a mesterségbe a teknősök, az üstkészítők, vályogvetők, lócsiszárok stb. Így öröklődött apáról fiúra a zenei tehetség is”. (Kozákné 1983: 112.)

A pályaművek e tradicionális kézműves cigányszakmák és munkaformák tucatjait sorolják fel ill. sok esetben részletes leírásukat adják. A gyűjtés, kereskedés, fuvarozás, a ma természetgyógyászatnak nevezhető tevékenység számos múltbeli és ma is létező válfaja elevenedik meg az írások lapjain. Természetesen az önálló foglalkozások háttérbe szorulásával, az állandó vagy időszakos alkalmazotti munkájuk térnyerése figyelhető meg a mezőgazdaság, az ipar, a szolgáltatások terén.

Ez utóbbi esetben kétféle jelenség egyidejűsége rajzolódik ki a dolgozatokból. Egyfelől, kedvező létviszonyok és társadalmi légkör esetén, megbecsült munkaerőkké válhatnak, ahol *egyenrangú partnerként* kezeli őket a befogadó környezet. A gyakoribb párhuzamos — történelmileg is folytonos — trend azon ténykedések átvétele a nem cigányoktól, amelyek az ő számukra már nem voltak kifizetődők. Még az amúgy sok szempontból emancipált korondi cigányságról szóló leírás is utal rá, hogy a falu-pásztorkodás azért vált cigányfoglalkozássá, mert mások nemigen vállalták a „hét nappól hét napos” munkát.

A fenti körülményekből két dolog adódik. Egyrészt e „leszállt” munkaformák a társadalmi hierarchia legalsó szintjén állnak. Másrészt, ezzel összefüggésben egyértelműen kitapintható a munka-

vállaló kiszolgáltatottsága (Kozákné 1983: 112.) A Szamosszegről elszármazott LAKATOS MIHÁLY megfogalmazásában:

„Hogy a magyar ember miért éppen cigányembert alkalmaz, azt hiszem, nagyon sok összetevője van. Többek között olcsó munkaerő volt, kéznél voltak, rá volt kényszerítve a cigányember, többek között függőségi viszony is volt. Melyet azzal magyarázok, hogyha nem ment el dolgozni a magyar kérésére, máskor sem tartott rá igényt. Ha a cigányember megszorult, a magyar hivatkozott arra, hogy 'szükség lett volna a munkádra legutóbb és nem jöttél dolgozni'.”

A jelen keményedő munkaerőpiaci viszonyai között — nem csupán a szakképzetlenségük okán — általában nem szívesen alkalmaznak cigányt. A csongrádi szociális munkás, Mihály Sándor Józsefné szavaival:

„Ha egy munkahelyen van felvétel és cigány a jelentkező, akkor az illető nem nyer felvételt. Főleg, ha elhanyagolt a küseje.”

4. TUDÁSVISZONYOK

IGAZ, HOGY '70-ES ÉVEK VÉGI ADAT, de a cigányság hátrányos helyzetét érzékletesen jelzi, miszerint gyermekeik több mint 70%-a nem végzi el a nyolcadik osztályt. (Kozákné 1983: 119.) A Kárpát-medence egészére jellemző a nyelvterületünk keleti végéről pályázó pedagógus, TANKÓ GYULA kifakadása:

„Amikor arról győzöttem a szülőket, hogy adják iskolába gyermekeiket, mindig feltettem a kérdést: Jóemberek, meddig akartok még hátul állni? Sajnos, amint látni fogjuk, érvem kevéssé hatott (...) Úgy hisszük, a cigányoknak nincs elég önbizalmuk, nem törekednek eléggé iskolák elvégzésére, mesterségek elsajátítására. Pedig vannak jóeszű gyermekeik, de sajnos nem igényesek, megelégednek a kevéssel.”

Az iskolát tehát sok szülő nem tekinti fontosnak, legfeljebb az írás-olvasás minimális elsajátításáig.

A tanulástól való idegenkedés példáit a mindhárom országból érkezett dolgozatokban megtaláljuk. Felvidéki tapasztalat, hogy a 80-as években a 3-6 éves cigánygyermekek 80%-a látogatta az óvodát, napjainkra ez az arány 10% alá süllyedt. Dél-alföldi, cigány etnikumú családsegítő írja telepi gondozottairól, hogy amennyiben a családban van 13-14 éves iskolaköteles gyermek, nem probléma számukra, ha nem jár iskolába. A csíkközmási nyugalmazott tanítónő hasonlóképpen arra emlékezik, hogy

„sokat kellett biztatni és ösztönözni a szülőket, hogy iskolába engedjék a gyermekeiket (...) Miután az iskola udvarán lévő nagy vacorkorfáról lehullott az utolsó apró kis körte is, úgy ők is távol maradtak az iskolától, mert ezzel megszűnt a tízóraink is.”

A továbbtanulás esélye ezek után minimális. Félő, nemcsak csongrádi tünet, hogy 550 ottani cigányból mindössze ketten érettségiztek. A középiskolák valamelyik típusáig is eleve kis számban jutnak el, de — a

szakmunkásképzőket is beleértve — a bekerültek közül számosan lemorzsolódnak. Hogy a kisegítő iskolákba járók komoly hányada cigány etnikumú, szintén általános tapasztalat.

Tanulmányi átlaguk, magaviseletük, évisméltési arányuk mind-mind lényegesen rosszabbak, mint a többségieké. Az oktatáskutató a cigánygyermek és az iskola bonyolult viszonyát társadalomlélektani oldalról így látja:

„Nevezhetjük iskolabetegségnek azt az állapotot, amikor az iskola szempontjából nemkívánatos, zavaró magatartású gyermek jelenik meg az első osztályban és ezt a 'kóros' állapotot az iskola sajátos viszonyai konzerválják. Lassan kialakul valamilyen szorongásféle az iskolával szemben, a gyerek néhány év után vonakodik iskolába menni, képtelen megnyikkanni az osztályteremben, az önkéntes hallgatás gettójának fala épül fel. Ha látszik már az iskolaundor, a direktnél talán bosszantóbb, de nagyobb jelzésértékű iskolakerülés, akkor vetíti előre árnyékát a teljesítménykudarc, az összeomlás”. (Hegedűs 1993: 217.)

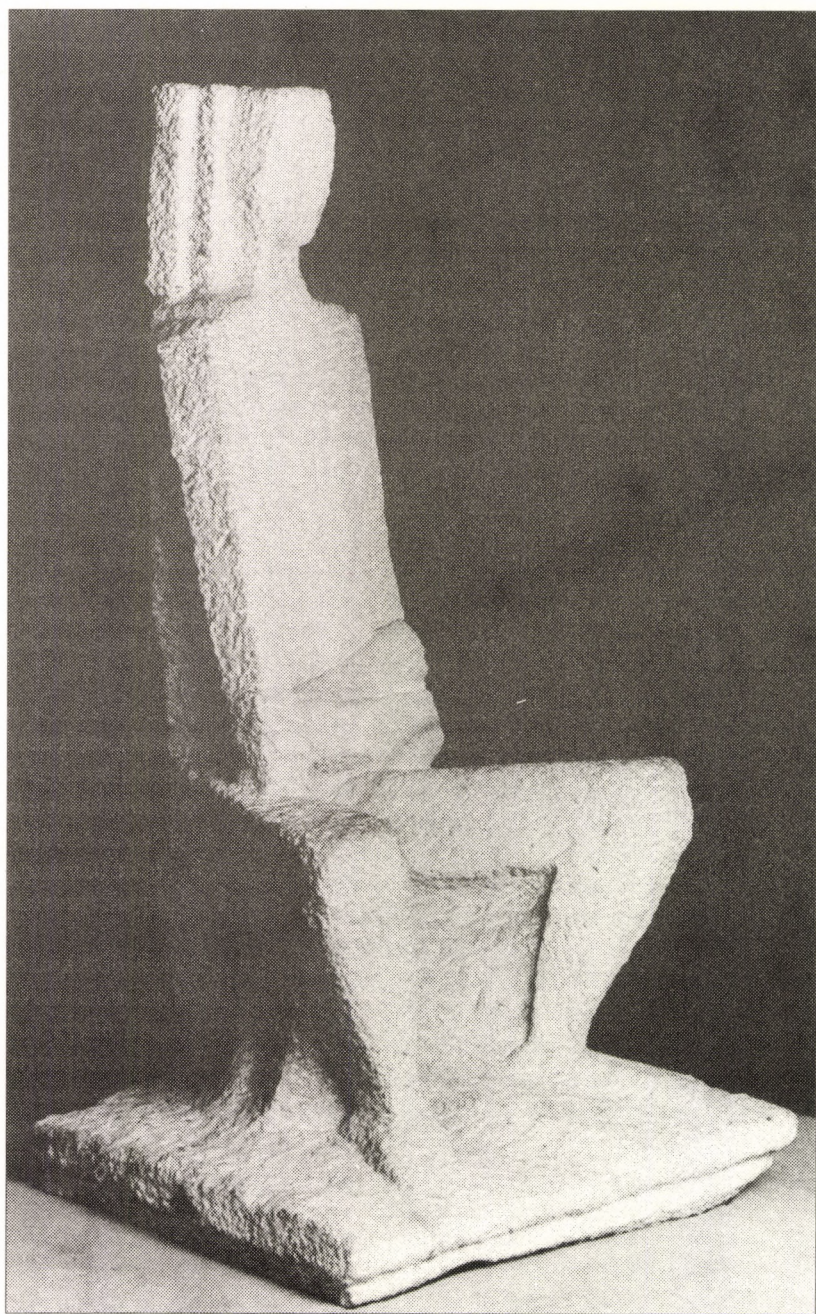
OK IS, KÖVETKEZMÉNY IS a nagyfokú cigány írástudatlanság. Egy friss publikáció szerint a magyarországi cigányok 16-70 év közötti népességének kilencetizede analfabéta vagy fél-analfabéta (ez utóbbin az 1-7 osztályt végzetteket értik). Mivel a szülők 95%-a gyakorlatilag analfabéta, ez a minta a felnövekvő gyermek előtt — tehát átvitt értelemben „öröklődésről” beszélhetünk. (Ambrus 1994: 12-13.) A székelyföldi Vécsey-család felmérése is alátámasztja az előbbi állítást: ott az írástudatlan anya gyermekei 21, a középiskoláig eljutott anyái viszont 73%-ban látogatják rendszeresen az iskolát.

Természetesen magában az iskolarendszerben is keresendőek a gondok, hisz a cigány gyermekek tömeges odakerülése akkor gyorsul fel ill. fejeződik be, amikor az alsó szintű hazai közoktatási rendszer válsága felgyorsul (a 70-es évek közepén), ill. amikor a bomlás és átalakulás periódusába kerül (napjainkban). Az alapvetően civilizációs és szociális eredetű problémákat oktatási-nevelési kérdésként kezelő hozzáállás nemhogy megoldást, de elfogadható kezelést sem eredményezett. (Ambrus 1994: 11)

A településmód, a szociális helyzet, az iskolához való viszony és a társadalmi mobilitás összefüggése is kimutatható. Kutatások igazolják egyrészt, hogy a szegregált körülmények között élő cigánygyermek iskolalátogatási aránya feleakkora, mint a többségi környezetben, szórtan élő cigánycsaládok esetében. Másik példánk az egyik magyarországi pályaműben szereplő szociális gondozott megfogalmazása:

„Kegyetlen hozzám a sors, nem elég, hogy beteg vagyok, de szegény is. Írni, olvasni nem tudok. Gyermekkoromban nem volt megadatva, hogy tanuljak. Örültünk, ha kenyér került az asztalra, nemhogy tanultunk volna.”

Tudományosan is igazolt, hogy a mindenkinél hátrányosabb szociális milióból és egy egészen eltérő kultúrából érkező cigánygyerme-

FRITZ WOTRUBA: NAGY ÜLŐ FIGURA (1949)

kek hátrányai az általános iskolában csak fokozódnak. Az iskoláztatás épp egyik fő funkcióját, a kollektív mobilitást nem képes betölteni az ő esetükben. (Diósi 1990: 9) A népcsoport jövője szempontjából az oktatás feltételei alakulásának a jelentőségét húzta alá a politikus is, ezt nyilatkozván:

„A cigányság társadalmi beilleszkedése és magatartása, a devianciák és a képzettség színvonala, valamint az ebből eredő munka jellege, a munkamegosztásban elfoglalt hely szoros korrelációt mutatnak”. (Murányi 1986: 9.)

Az eddigiekből következik, hogy a cigányok között igen kisszámú a szellemi dolgozó. Hiányzik az a réteg, amely példájával közvetlenül ösztönző erőt jelentene a cigány ifjúság előtt a hátrányos helyzetből való kijutáshoz. Az egyéni mobilitással valóban kiemelkedettek zöme elszakadt és tudatosan is elhatárolódott a kibocsátó közösségtől, annak tagjaitól. (Kozákné 1983: 120.) Némi reménnyel kecsegtet azonban, hogy a cigányság differenciálódásának folyamányaként egyes rétegei számára a tudás értéként kezd jelentkezni, tehát gyermekeik taníttatásáért tesznek is már. Ez előbb-utóbb egy saját értelmiségi réteg kialakulásához vezethet. (Ambrus 1994: 13.)

5. CSALÁD, KÖZÖSSÉG, TRADÍCIÓK

KÖZISMERT, HOGY A CIGÁNY CSALÁDOKBAN ERŐSEBB A KOHÉZIÓ, intenzívebb és érzelemgazdagabb a családtagok közötti kapcsolatrendszer, egyszóval „fészekmeleget” áraszt. A *nyamoban*, a hagyományos cigány nagycsaládban sok nemzedék él együtt, egy-egy generációhoz is számos tag tartozhat. A *nyamonál* tágabb — ugyancsak vérségi köteléken alapuló — csoport a *vica*: több olyan család alkotja, amely apai ágon egyazon őstől eredeztetni magát. Azonban egyáltalán nem törvényszerű ma már, hogy az egy „bolyban” élő családok közössége — a *kumpania* — a *vicával* essék egybe. (Szegő 1983: 90-93) A *kumpania* élén többnyire a *vajda* áll, ő az, aki a külvilág — a többségi társadalom — felé képviseli a közösséget.

A szűkebb családmag a házaspár és gyermekeik által alkotott kiscsalád. A fiatalok szabadsága egymás megválasztásában igen kicsi: tradicionálisan a szülők kötnék már szinte bölcsős korban kapcsolatot s jegyzik el előre a leendő párt. Ennek ellenére — épp a közösségi kontroll miatt — alacsony a válások száma. Saját íratlan törvényeik ugyanis ezt egyáltalán nem teszik lehetővé, sőt megőzvegyülés esetén is csupán a férfi köthet újabb házasságot. (Daróczy 1993: 15; Szegő 1983: 96-97.) Az integráltsági fokuktól függően egyes házasságokról is tudósítanak a pályázatunkra küldött dolgozatok Baranyától Udvarhelyszékig.

A cigány családokban a család talpköve a nő. A matriarchátusra számos közösségükben utalnak jelek. Békés megyei, lovári törzsbeli előfordulásáról jeles költőjük, egyben kutatójuk számol be (ROSTÁS-FARKAS 1992: 32.), amelyet Korondról érkezett pályázataink

is megerősítenek: ott a cigány gyermekek az anyjuk vezetéknevét viselik, más nőknek természetfeletti hatalmat tulajdonítanak.

A családok igen ragaszkodnak gyermekeikhez. E kultusz a közösség egészére is kiterjed: a szomszédságban élő családok mindegyike úgy viszonyul a gyermekhez, mintha saját édes gyermeke volna — beleértve a mindennapi ellátást is. Az ismert újságíró, népművelő így emlékezik erre:

„A saját gyermekkoromból tudok példákat, hogy mi a telepen bármelyik házba bemehettünk, ha éhesek voltunk, nem kellett azt mondanunk, hogy éhesek vagyunk, adjál enni, hanem az volt az első kérdés, hogy hol ettél, mit ettél, azonnal gyere enni!” (Daróczi 1993: 15.)

A gyermekszám és a szociális helyzet összefüggéséről már szoltunk. A komaság intézményét tartják — nem egyszer magyarokat hívnak keresztszülőkné, akik ezt változó lelkesedéssel, de többnyire vállalják.

„Észre kell vennünk, hogy a cigányság kultúrája még erősen aszimmetrikus kultúra, azaz a szegényes tárgyi javak mellett rendkívül gazdagok a folklór-hagyományok, a hiedelmek éppen úgy, mint a mesék, a varázslatok. Könnyen befogadják annak a népnek a hagyományait, amelynek a körébe vetette őket a sors. Gondoljanak csak a magyarul mesélő cigány mesemondókra. A kultúrának ez a kettőssége: a szegényes tárgyi világ és a gazdag folklór társadalmi helyzetükkel, történelmükkel, egyes csoportok vándorló életmódjával magyarázható. (GUNDA 1993: 10.)

EHAGYOMÁNYOKAT A SZELLEMI NÉPRAJZZAL FOGLALKOZÓK folyamatosan kutatják s teszik közzé. Számos adalékkal szolgáltak a Kőbányára érkezett írásművek is, amelyek kiterjedtek a szájhagyomány útján terjedő népköltészeti műfajokra, a két éjszakán át tartó halottvirrasztási szokásokra, a máriapócsi búcsú különleges szerepére, sőt a magyar folklór cigányok általi továbbőrzésére. Korondon például a székelyek által felhagyott újévi kántálás szép tradícióját éltetik, a legszebb Udvarhely környéki balladákat részben cigányasszonytól gyűjtötték, a gyimesvölgyi hangszeres-énekes népzene legkitűnőbb művelői a zenész cigányok.

6. BEILLESZKEDÉS, BUKTATÓKKAL

A cigányok — s általában minden más, a többségtől valamilyen megkülönböztető jegyében eltérő kisebbség — beilleszkedése jelentheti a teljes beolvadást (az etnikai tudat feladását, elvesztését), de azt is, hogy sajátos vonásait megőrizve keresi meg helyét a bonyolult szerkezetű társadalomban. (BÁTHORY 1983: 10.)

Ha vándorcigányok ideiglenes táborozásáról volt szó, a békét, a helybenmaradás lehetőségét „meg kellett vásárolniuk” a környező nem cigányoktól. Az áruval, szolgáltatással, esetleg pénzzel megváltott béke a közösség fenntartásának feltétele volt. (Daróczi 1993: 14.) Az integráció — az önmegőrzés melletti betagozódás a társadalomba — civilizációs és életmódbeli azonosulást jelent a több-

séggel úgy, hogy ugyanakkor az eredeti etnikai, kulturális tudat zavartalanul tovább élhet, netán fejlődhet is. Ahol ez sikerül, megbecsült, sőt sok esetben nélkülözhetetlen tagja lesz a helyi társadalomnak a cigányember. A homoródalmási kovács élettörténete jól példázza ezt az utat: a befogadó közeg érték- és normarendszerével azonosult, nélkülözhetetlen munkája révén tekintélyt vívott ki magának, így vészhelyzetben természetes módon állt ki mellette a falu.

A BEILLESZKEDÉS MÁSIK MÓDJA AZ ASSZIMILÁCIÓ, amelynek természetes és mesterséges módját különböztetjük meg. Az első eset az interetnikus érintkezések velejárója, pl. szórt településhelyzet, vegyes házasságok, területi, társadalmi mobilitás, a képzettségi szint és a munkamegosztásban elfoglalt magasabb pozíció eredményeként — amennyiben nem párosul közvetlen kényszerrel. A második változat akkor következik be, amikor az egyén úgy érzi, teljes értékű elfogadtatásához önazonosságát, cigány voltát végképp fel kell, hogy adja. (Báthory 1983: 18, Diósi 1990: 9.) Nagy hányaduk mára már megvalósult nyelvvesztését is e jelenségkörbe sorolhatjuk, valamint részben azt a pályaművekből is kitetsző tény, hogy a magyarországi, felvidéki és erdélyi cigányság jelentős tömegei magyar nemzetiségűnek vallják magukat (bár ez utóbbi felfogható egy integrációs törekvés kivetülésének is). A némiképp kiemelkedettek — éppen saját helyzetüket erősítendő — szinte mindig eltávolodnak vagy elhatárolódnak a még alacsonyabb sorban élő, etnikumbeli társaiktól. Mindez persze emberi jog, de ha erőszakos ráhatás következménye, akkor már kulturális genocídium.

A beilleszkedést sokszor a többség viszonyulása nem teszi lehetővé. A kirekesztettség évszázados keserősége a csíki székely VITOS LÁSZLÓ novellájában szereplő cigánylány panaszából is átsüt:

„Ősközösségi életmódot kell folytatnunk, mert most se fogadnak be minket sehol. Minden kóbor kutya minket ugat, minden kapu be van zárva előttünk, még az iskolás gyermek is ujjal mutogat utánunk, de kiért és miért — sírta el magát — hazátlanságunk a sánckokba, kertek alá, erdő szélére zavar, apró tüzek mellett sírjuk el kivetettségünk minden nyomorát.”

Az integrációt tagadhatatlanul megnehezíti a gazdasági, kulturális, társadalmi különbség, a civilizációs szakadék. A következmény: a kívülről jövő nyomás, a közös sors kovácsolja együvé a különben igen heterogén, rétegzett cigányságot. Ez erősebbnek tűnik az ő esetükben a választani vágyott hovátartozásnál, amelynek realizálását amúgy külső jegyeik is megnehezítik (Hegedűs 1993: 219.).

A két folyamat — az integráció és az asszimiláció — egyidejű, párhuzamosan halad. Melléjük sorolhatjuk harmadikként az etnikai *öntudatosodás* erősödését. Egyrészt disszimilatív jelenségeként a már asszimilálódó nemzedék gyermekei fedezik fel a gyökereiket, ítélik el szüleik konformizmusát s már magasabb képzettségi szint birtokában, tudatosan fejlesztik eredeti identitásukat. Az értelmiség mellett más szociális csoportjaik soraiban is megélnékült a sajátosságot felmutató kulturális és érdekvédelmi tevékenység. Betudható ez

az elmúlt években megnőtt cselekvési térnek, szabadságfoknak, de az európai cigány mozgalom interferenciájának is (Báthory 1983: 10, 11, 19, 22 és Ambrus 1994: 13).

Diósi Ágnes szerint többségük krónikus identitászavarban szenved, amelyet súlyosbít, hogy a saját kultúra pusztulása mellett nem találtak utat a többségi társadalom kultúrájához (Diósi 1990: 9). Hankiss Elemér korábbi vizsgálatai is ezt látszanak alátámasztani:

„A társadalmi együttélésben nélkülözhetetlen csoporttudat terén is válságos helyzetben vannak, cigánytudatuk erős, de keverednek benne a pozitív és negatív vonások, büszkék akarnak lenni rá, és közben szégyellik; vállalni akarják, de érzik roppant hátrányait, és szeretnének tőle megszabadulni”. (Kozákné 1983: 122)

Az erdélyi Vécsey Károly és fia pályaművében az identitástudatba beépült alacsonyabbrendűségi érzésről szól, amely gyakorta agresszivitásban, a társadalmi viselkedés, kulturális normák megszegésében fejeződik ki.

Pedig harmonikus kettős identitás is létrejöhet. PÉLI TAMÁS, a festőművész szokta volt mondani, hogy őrajtuk két aranypánt van: az egyik a cigányságuk, a másik a magyar kultúra — egyikről sem hajlandók lemondani. A költő-műfordító CHOLI DARÓCZI JÓZSEF valomása ugyanerről:

„Mindkét kultúrához és nyelvemhez ragaszkodom, mint szüleimhez: a két nyelv és kultúra függésében élek és írok. Kultúrámnak e két alkotó eleme: cigány múltam, hagyományaim, anyám nyelve, vérmérsékletem, habitusom, az európai környezetben stigmaként viselt rasszjegyeim, és a Magyar Szülőföldemhez való ragaszkodásom, gondolkodásmódom, történelmi tudatom, második anyanyelvemhez való elválaszthatatlan kötődésem; a magyar nyelv és kultúra mint a mindennapi kenyerem szó szerinti szeretete: Haza-fiúi érzésvilágom, biológiai és pszichológiai értelemben egyaránt szervesen egyet, egy egészet, engem hozott létre”. (Choli 1991: fülszöveg)

7. SZTEREOTÍPIÁK, ELŐÍTÉLETEK ÉS TOVÁBBGYŰRÜZÉSÜK

BIZONYOS TÁRSADALMI CSOPORTOKRÓL, népekről általános érvényűnek vélt túlzáson alapuló, leegyszerűsített képek élnek a fejünkben — e képet nevezi a társadalomlélektan sztereotípiának. (CSEPELI 1979: 39.) Ilyen általánosítás pl., hogy „a cigányok lopnak” vagy „a cigányok piszkosak”. Mindkettő hordoz bizonyára valós tapasztalatokat is, de egyedi esetek érvényének kiterjesztése a csoport más tagjaira torz képet eredményez. Hadd álljon itt a fenti állítások cáfolatára néhány dolgozatrészlet:

„Ami a lopást illeti, elenyésző a számuk” (ISTVÁN LAJOS); „itt az évtizedek tolvajai között nem szerepelt a cigány embereink neve” (Tankó Gyula); „akárhol eljártunk, a máséhoz nem szabadott nyúlni” (OLÁH SÁNDOR); (családlátogatás alkalmával) „nagyon meglepett a családi otthonok, lakások tisztasága, rendszeretük” (HORVÁTH VARGA ZSUZSANNA); „Az új telepen élő embereknek már más

a gondolkodásmódjuk és az életvitelük. Ők összkomfortos, tiszta, gondozott lakásban laknak". (Mihály Sándor Józsefné)

AZ ETNIKAI ELŐÍTÉLET NEM MÁS, mint rugalmatlan és hibás általánosításon alapuló ellenszenv. Megmaradhat az érzések szintjén, de cselekvésre is mozgósíthat. Irányulhat egy-egy csoport egésze, de annak egyénei ellen is, csupán azért, mert a csoporthoz tartoznak (ALLPORT 1977: 40). Megkülönböztethetünk „hétköznapi” előítéleteket, amelyek tulajdonképpen negatív sztereotípiák kivetítései, valamint „intellektuális” prejudíciумokat. Ez utóbbiak tudományos állervekkel, elméletekkel igyekeznek az ellenszenvük tárgyát képező népet kedvezőtlen színben föltüntetni. Miután erős beállítódásról van szó, racionális érvekkel igen nehéz módosítani rajta (Báthory 1983: 20.) Ellenkező irányú előítéletek sem ritkák: az általánosságban lenézett kisebbségi csoport tagjai hasonlóképpen ki- s lenézik a helyi többséget — a korondi cigány-magyar viszonyoknak ez is része.

Az előítéletes gondolkodás különböző fokozataira szintén a pályázatokból idézünk:

„A kisgyermekkel már az óvodában éreztetik a gyermek származását. Az előítélet változatlanul nagy” (Csongrád); „a szürke hétköznapi *megaláztatásait* mi már az élet természetes folyamatának tekintjük, csupán csak a kirívó esetek mellett nem tudunk elmentni szó nélkül” (Mocsa). A másodikként idézett hölgy saját családjában is drasztikus ellenállást tapasztalt a vegyes házasság ellen a magyar fél hozzátartozói részéről. HEGEDŰS SÁNDOR irodalomtörténeti nagytanulmányában idézi SZEPESI JÓZSEF *Önvizsgálatát*:

„amióta az eszemet tudom / mindig egyszerű, sőt lenézett környezetben élek / néhány lépcsőfokkal a primitív fölött”.

Még durvább megnyilvánulása az előítéletességnek a *fizikai bántalmazás* ill. a *megsemmisítés*. GARAI GÁBOR *Vernek egy embert* c. verse azok közönyét is ostorozza, akik túrik, amint

„A söntésben vernek egy embert
A fejét ütik kitartóan ököllel
Nem kiáltoz, védekezni se próbál
Arcán a vér is haloványan folyik szét
Verik tovább
A mutatványt csupán
Egy hang kíséri — Alighanem cigány ez!”

Hogy innen már egyenes út vezet a genocídiumig, BAI JÓZSEF helytörténeti munkájában az 1944. évi tragikus végkifejlet igazolja. (Bai 1994: 42-44.) Hogy mégsem ez az általános, s Magyarországon nincsen számottevő rasszizmus, citáljuk a pszichológia professzorát:

„A genocídiumokat túlélő örmények, zsidók, elhagyták a számukra teljesen kedvezőtlen társadalmakat. Valami okának kell lenni, s ezen érdemes elgondolkozni, hogy van itt minden rossz, de *nincs népirtás, etnikai tisztogatás, és nincsen Fekete Hatalom és nincsen*

menekülés. Ezek pedig igen makacs tények, nem kerülhetjük meg őket. Töményen: a helyzet rossz, de nem kiélezett. Ezt Kelet-Közép-Európában hangsúlyozni és értékelni kell. (Hegedűs 1993: 213.)

8. ZSÁKUTCÁK ÉS LEHETSÉGES KIUTAK

VÉLEMÉNYÜNK SZERINT — miután a Kárpát-medence egész területén a magyar és cigány népesség tartós szimbiózisban él — kollektív felemelkedésük, beilleszkedésük elősegítése: *stratégiai kérdés*. Ahogy talán nem véletlenül ama Marosvásárhelyen vetették papírra a következőket, amely a közelmúltban az etnikai szolidaritás kimagasló példáját szolgáltatta:

„Magától értődően a cigány lakossággal szembeni diszkriminatív magatartás enyhítése — megszüntetésének alfája és omegája e populáció gazdasági-szociális, kulturális helyzetének normalizálása, akár a pozitív diszkrimináció eszköztárának bevezetése árán is. Ez természetszerűleg a cigányokkal való kapcsolatok gyökeres szemléleti, gyakorlati változásainak alapjául kell szolgáljon”.

Nem vált be például az a korábban alkalmazott stratégia, miszerint a többség érték- és normarendszere, kultúra mintegy rákényszeríthető az egész más értékekhez igazodó kisebbségre. (Diósi 1990: 8-9.) Egy csongrádi gyógypedagógus írta le a dolgozatában:

„Itt nagyon átéltem azt, hogy közénk kell menni ahhoz, hogy igazán elfogadjanak. És azt is láttam, hogy nem azt kell tenni, hogy az én kultúrámat, viselkedési normámat erőltessem rájuk.”

Daróczi Ágnes mutatott rá egy interjúban:

„évszázadok hátrányait nem lehet sürgetéssel, erőszakkal és rövid idő alatt legyűzni. De azért van egy másik oldala is a dolognak, hogy a cigányokban megvan ez a türelmetlenség és a sürgetése az időnek. Csak kapnak-e hozzá lehetőséget, esélyt? (...) Ez a társadalom tőlünk folyton beilleszkedést vár. Betagozódást. A kérdés az, hogy helyváltoztatást vagy helyünkön maradáást? Nekem az az érzésem, hogy helyünkön maradáást. Gondok-problémák-nélküliséget. A cigányok pedig nem ezt, hanem a társadalmi felülemelkedést, a helyzet megváltoztatását, ha úgy tetszik, a mobilitást akarják. (JAVORNICZKY 1986: 219-220.)

Zsákutca, mert elkényelmesít, ha csupán a tüneti kezelés, a különböző segélyek, adományok folyósítása történik meg, a pillanatnyi túlélés érdekébn. Bibliái képpel élve, nem halat kell adni az éhezőknek, hanem a halászat fogásaira szükséges megtanítani, mégpedig úgy, hogy ezt ne érezze atyáskodó leereszkedésnek. Nemcsak anyagilag támogatni, hanem munkahelyet biztosítani, hogy ne eltartottjai, hanem aktív részesei lehessenek a társadalomnak. Olyan feltételrendszert és programcsomagokat kívánatos kidolgozni, és ezek lebonyolításához a pénzügyi forrásokat, szervezeti kereteket megteremtteni, amelyek között a cigány család saját munkája révén juthat jobb helyzetbe. (Bánlaky 1993: 19.)

MINDEHHEZ A SAJÁT KÉPVISELŐIK ÉS FORMÁLÓDÓ ÉRTELMISÉGÜK részvétele a célravezető. Ők egyrészt belülről ismerve etnikumukat, a cigányságban meglévő sajátos értékekre, hagyományokra építve képesek működőképes programokat kidolgozni. Másfelől viszont a magyar társadalom értelmiségi tagjaiként rálátásuk van a makrostrukturális feltételekre is, ami a hatékonyság szempontjából nem közömbös. E szakemberek számára a koncepcionális és szervező munka lehetőségét kell biztosítani. (Bánlaky 1993: 10.)

A saját értékekre, normákra építő integráció kiemelkedő példája SÓJA MIKLÓS hodászi görögkatolikus lelkipásztor négy évtizedes tevékenysége. Kápolnát épített a helyi cigány közösséggel, megtanulta nyelvüket, hogy cigányul mondhassa a liturgiát, gazdasági, szociális, civilizációs felemelkedésükért hihetetlenül sokat tett — derül ki FRIVALDSZKY JÁNOS első díjas pályaművéből. Ha egy helyi közösségben is, de ott megvalósult a kollektív felemelkedés, az integrálódás. A közösségi élmény, egyben kontroll megkönnyíti az elvárásokhoz s a tágabb környezet követelményeihez, normáihoz való igazodást. (Javorniczky 1986: 229.)

Ehhez azonban saját készítés is szükséges, hiszen jelentős életmódváltozás és bizonyos fokú értékrendszer-módosulás nélkül a kollektív mobilitás nem következhet be. Az eredmények magától a cigányságtól is függenek. Igényeik felkeltésében a lakásviszonyok, a táplálkozás, a teljesítmény-elv, az iskolai és szakképzés, a jövőkép kimunkálása terén bőven volna tennivaló. Ahol ez sikerült — a beérkezett pályaművek nyelvterületünk több pontjáról is megerősítik —, a beilleszkedés és társadalmi megbecsülés sem maradt el.

A többség részéről viszont a mainál jóval nagyobb nyitottság, tolerancia, beleérző képesség alakítandó ki. HORVÁTH VARGA ZSUZSANNA tanárő szavaival:

„elfogadjuk és befogadjuk a másik embert (...) Fel kell venni az odafigyelés, a befogadás, a szolgálat magatartását ahhoz, hogy eljussunk egy másik ember gondolkodásához, egyáltalán ahhoz, hogy megértsük a másik embert, aki különbözik tőlünk (...) Minden területen próbáltam keresni az ő kultúrájukban az értékeket”.

FÁTYOL MIHÁLY cigány ifjúsági vezető a kölcsönösség felől közelít ugyane kérdéshez:

„A kisebbségnek el kell sajátítania annak a környezetnek a kultúráját, szokásait, ahol él, és bizonyos szintig alkalmazkodnia kell. De elvárhatja, hogy az ő másságát is ismerjék meg és fogadják el.” (Trafnek 1994: 345.)

Az *inter- és multikulturális szemlélet* térnyerését a társadalmi élet minden területén elő kell segítenünk. Ez megvalósulhat két család vagy két vallási közösség szintjén is — lásd Frivaldszky János pályázatát a hodásziak és városmajoriak egyre elmélyülő kapcsolatáról. Az *inkulturáció* terminussal leírható magatartásmód, a másik kultúra iránti olyasfajta nyitottság, amely saját kultúránk megtartásával, de rá nem erőltetésével egyidőre, a másik kultúra őszinte, előítéletmentes,

egymást gazdagító megismerésével jellemezhető. Ha ez sikerül, akkor e dinamikusan gyarapodó népcsoport nem „ketyegő bomba”, feszültségóc lesz a térségben, hanem a magyarsággal rokonszenvező, stabilizáló tényező. Számosan leírták már, mégsem lehet eléggé hangsúlyozni: *a cigány ügy és a magyar ügy között érdekazonosság van.*

VÉGEZETŰL NÉHÁNY GONDOLAT ARRÓL, milyen eszmei haszonnal járhatnak a kőbányai pályázathoz hasonló kezdeményezések. Egyrészt a kutatás–szociális felelősségérzet–humánium összefüggéséről, egymást erősítő voltáról álljanak itt a nemrég elhunyt néprajztudós mondatai:

„A népelet kutatóinak, amikor a cigányok hagyományaival, társadalmi helyzetével, művelődés felé tartó lehetőségeivel foglalkoznak — kibontakozik, erősödik a felelősségérzetük minden szegény, elnyomott, minden magára hagyott népcsoport, nemzetiség, család, kéregető kisgyermek és a történeti múltjától elszakított, anyanyelvében is korlátozott bármelyik közösség iránt. A cigányság felé közelítve látjuk a szociális problémák kibogozhatatlan gomolyagát s ez formálja, erősíti a bennünk meghúzódó, humániumot (...) Szemléletünkhöz, eredményeinkhez hozzátartozik az is, hogy a cigány sors megismerése révén látóköri az etika horizontja felé is tágult. Eredményeink a népcsoport helyzetének megismerését, értékeit, felemelkedési lehetőségeit is szolgálják. Az elhagyatottság, a nyomorúság forrásából származó eredmények felkiáltójelek azok számára, akik a szociálpolitika terén építik a cigányság előre vezető útját”. (Gunda 1993: 9, 12).

Amennyiben ez tettekben is megnyilvánul, nem hiábavaló az igyekezetünk. NÉMETH LÁSZLÓ fejtette ki a Duna-völgyi népek tejtestvériségével kapcsolatban: a sorsközösség vállalásával, az értékek kölcsönös megismerésével e népeknek el kell jutniuk a kölcsönös szeretetig. Meggyőződésünk, hogy a cigányságra — ugyanúgy térségbeli nép lévén, mint bármelyik más — hasonlóképpen érvényes e pozitív utópia.

DR. SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN

Irodalom

- Allport, Gordon W. 1977. *Az előítélet*. Budapest, Gondolat, 744 o.
- Ambrus Péter 1994. *Cigányság és iskola. Iskolakultúra*, IV. évf. 8. sz. 10-13. o.
- Bai József 1994. *A lengyeli cigány-veszedelem 50. évfordulója. Közös Út — Kethano Drom* 2. II. évf. 2. sz. 41-44. o.
- Bánlaky Pál 1993. *Cigánycsaládok vizsgálata*. Budapest, Népjóléti Minisztérium Család-, Gyermekek- és Ifjúságpolitikai Főosztály Családpolitikai Osztálya, 92. o.
- Báthory János 1983. *A „cigánykérdés”*. In: (Szegő László vál., szerk.): *Cigányok, honnét jöttek — merre tartanak?* Budapest, Kozmosz Könyvek, 8-24. o.
- Dr. Bencsik János 1983. *A cigányság népművészete*. In: (Szegő László vál., szerk.): *Cigányok honnét jöttek — merre tartanak?* Budapest, Kozmosz Könyvek 230-242. o.

Choli Daróczi József 1991. *Csontféhér pengék között*. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 110 o.

(Choli Daróczi József vál.): *Fekete Korall* (antológia) 1991. Budapest, Táncsics Könyvkiadó, 136 o.

Csepeli György, 1979. *A szociálpszichológia vázlat*. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 179 o.

Daróczi Ágnes 1993. *A cigány közösségek értékrendje*. In: (Barna Gábor, Bódi Zsuzsanna szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok 1*. Salgótarján, Mikszáth Kiadó, 13-17. o.

Demeter Zayzon Mária 1994. *A budapesti népesség nemzetiségi, etnikai arculata – honos népcsoportok és bevándorlók*. Budapest. A szerző kiadása, 192 o.

Diósi Ágnes 1990. *Szűz Mária zsebkendője*. Budapest, Kozmosz könyvek, 184 o.

Görög Veronika 1993. *A megvetés természetrajza. A cigány alakja az európai népi gondolkodásban. (Adalékok az etnikai sztereotípiák tanulmányozásához.)* In: (Barna Gábor, Bódi Zsuzsanna szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok 1*. Salgótarján, Mikszáth Könyvkiadó, 98-117. o.

Gunda Béla 1993. *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18-19. században*. In: (Barna Gábor, Bódi Zsuzsanna szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok 1*. Salgótarján, Mikszáth Kiadó, 9-12. o.

Hegedűs T. András 1993. *Motiválhatók-e a cigány gyerekek? Társadalomlélektani és neveléslélektani vázlat*. *Educatio*, II. évf. 2. sz. 211-220. o.

Dr. Horváth Mihály 1983. *A cigány lakosság egészségügyi helyzete egy magyarországi megyében*. In: (Szegő László vál., szerk.): *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?* Budapest, Kozmosz könyvek, 284-299. o.

Javorniczky István 1986. *„Hiszek neked, te jó vagy!” – A cigányklubokról s egyebekről Daróczi Ágnessel*. In: (Murányi Gábor összeáll.): *„Egyszer karolj át egy fát!” Cigányalmanach*. Budapest, TIT Országos Központja Cigány Ismeretterjesztő Bizottsága, 218-230. o.

Kozák Istvánné dr. 1983. *A cigányok a társadalmi munkamegosztásban*. In: (Szegő László vál., szerk.): *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?* Budapest, Kozmosz Könyvek, 102-122. o.

Murányi Gábor 1986. *A szociológiai és történeti tények szava – beszélgetés Pozsgay Imrével*. In: (Murányi Gábor összeáll.): *„Egyszer karolj át egy fát!” Cigányalmanach*. Budapest, TIT Országos Központja Cigány Ismeretterjesztő Bizottsága, 5-11. o.

Rostás-Farkas György 1992. *Cigányságom vállalom. (Grizhij muro romanipe.)* Budapest, Cigány Tudományos és Művészeti Társaság – Kossuth Könyvkiadó, 82 o.

Szegő László 1983. *A hagyományos cigány közösségek belső szerkezete*. In: (Szegő László vál., szerk.): *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?* Budapest, Kozmosz Könyvek, 82-101. o.

Trafnek Mónika 1994. *Mi a CISZ? Elfogadtatni a másságot. Barátság*. I. évf. 6. sz. 344-345. o.

FRITZ WOTRUBA: ÁLLÓ FIGURA FELEMELT KARRAL (1955)

EGY FEHÉR FOLT KISZÍNEZÉSE

Osztrák művészet 1945-1960 között

„Ausztria fehér folt az európai modernizmus művészetföldrajzában. Kolumbuszra várunk. Ki járt már itt eddig az Ön kollégái közül?” — fordult 1959-ben méltatlankodó soraival ALFRED SCHMELLER osztrák kritikus WILL GROHMANNHOZ, aki az akkoriban megjelent, az 1945 utáni művészet történetét tárgyaló könyvében a 369 oldalon összesen 19 sort szánt az osztrák festészetnek, a szobrászatnak pedig egyet sem. A levél jól érzékelteti azt a helyzetet, amely nemcsak a kortárs osztrák, de az egész közép-kelet-európai művészetre, benne a magyarra is jellemző volt. Kolumbuszra vártak az osztrákok, de a csehek, magyarok, románok, horvátok s a többiek is. A különbség egyrészt az, hogy a szocialista realizmus kísértetével viaskodó országok ezt a várakozást sosem vallották be nyilvánosan, másrészt az, hogy Ausztriával ellentétben azóta sem fedezte fel őket a világ.

Míg ugyanis a kortárs magyar művészet például máig nem tudott kitörni elszigeteltségéből, az osztrák alkotók jónéhánya éppen olyan otthonosan érzi magát Nyugat-Európa vagy az Egyesült Államok legjelentősebb galériáiban, múzeumaiban, mint a modern művészet bécsi gyűjteményeiben. Továbbmenve: a huszadik század osztrák és magyar művészetének nemzetközi befogadása között is döntő különbségek figyelhetők meg. Példaként elég talán a legutóbbi hónapok egy-egy akciójára gondolni. Arra például, hogy milyen visszhangtalan maradt CSONTVÁRY KOSZTKA TIVADAR műveinek stockholmi, rotterdami, müncheni bemutása 1994 második felében, s arra, hogy milyen lelkesedéssel üdvözölte a francia sajtó azt a tárlatot, amelyet ez év elején a Musée Marmottanban *Az osztrák festészet főművei* címmel rendeztek.

TERMÉSZETESEN NEM ARRÓL VAN SZÓ, hogy össze lehetne, kelle-
ne vetnünk Csontváry és a WALDMÜLLERTŐL KLIMITIG ívelő fo-
lyamat hatvan képpel érzékeltetett értékeit. Mégcsak nem is az a
kérdés, hogy az egyes rendezvényeket mennyire szakszerűen rendez-
ték. A különbség más bemutatókat ugyanígy jellemez, hiszen miköz-
ben aligha tudunk említeni külföldön rendezett, jelentős visszhangot
kiváltó magyar kiállítást az elmúlt évtizedekből, emlékezhetünk rá,
hogy milyen nagy sikere volt a párizsi Pompidou-központban illetve a
velencei Palazzo Grassiban 1984-ben megrendezett *Wien 1880-1938*
című kiállításnak vagy éppen arra, hogy milyen revelatív erővel ha-
tott az 1989-ben a budapesti Múcsarnokban rendezett *Föld a láthatá-
ron* című, az osztrák művészet utolsó száz évét átfogó bemutató.

APETER NOEVER ÉS MUNKATÁRSAI ÁLTAL SZERVEZETT TÁRLAT mintegy a jelenből a múlt felé haladva idézte fel az eseményeket, életműveket, három fő korszakra koncentrálva. Egyrészt, a nyolcvanas évekre, amikor a fiatal osztrák művészek, mintegy a világ más tájain élő kollégákkal szinkronban dolgozva, maradandó értékekkel gazdagították az *avantgarde* utáni időszak festészetét, szobrászatát. Másrészt, az ötvenes-hatvanas évek fordulójára, amikor a bécsi akcionistáknak nevezett csoport alkotói nem ritkán botrányba fulladó rendezvényekkel keltettek — egyébként nagyon is megérdemelt — nemzetközi figyelmet. Harmadrészt, a századelő időszakára, amikor olyan nevek fémjelezték az osztrák festészetet, mint Gustav Klimt, EGON SCHIELE, OSKAR KOKOSCHKA, amikor OTTO WAGNER épületei, a Wiener Werkstatte iparművészete, majd ADOLF LOOS dísztelen homlokzatai határozták meg a formaképzés színvonalát.

A sok izgalmas huszadik századi életművön keresztül azt a kérdést vetette fel a tárlat, hogyan volt lehetséges megőrizni azt az egységes jelleget, amely a különbségek ellenére mégiscsak jellemző századunk osztrák művészetére, azt a magas színvonalat, amely méltán kelt nemzetközi érdeklődést. Nem szabad megfeledkeznünk ugyanis arról sem, hogy a huszadik században Ausztria kétszer is földrengésszerű megrázkódtatást élt át: európai nagyhatalomból gazdasági források nélküli kis országgá vált az első világháború után, s alig negyed évszázad, az *Anschluss*, a második világháború után újból szellemi, lelki és anyagi értékeitől megfosztva, megszállt országgént kellett újrakezdenie.

Kiváló művészek tucatjai veszték el az osztrák művészet számára: vagy a fasizmus áldozataivá váltak, vagy emigráltak, s nem tértek vissza a háború után. Ahogyan WIELAND SCHMIED megállapította: a nemzetiszocializmus évei után, 1945-ben Ausztriában hiányoztak a közvetlenül folytatható tendenciák, hiányoztak a fejlődési irányok, amelyekhez a jelen organikusan kötődhetett volna. És mégis: éppen az 1945-öt követő két évtized a kulcsa az osztrák művészet későbbi sikereinek, az akcionisták megjelenésének éppen úgy, mint a nyolcvanas évek lendületének. Az 1945-60 közötti osztrák fejlemények tanulmányozása annál is inkább tanulságos, mert az eseményeket afféle képzelt párhuzamos történésként szemlélve, mindarról képet kaphatunk, ami a magyar művészetben nem történt meg. Pontosabban arról, hogy mi hiányzott a magyar művészetben ahhoz, hogy ne szakadjon olyan tragikus módon három részre a legutolsó évtizedekben, mint ahogyan szétszakadt: a hivatalos ideológiát kiszolgálók viszonylag népes, a valódi progressziót képviselők jóval kisebb táborára, s a köztük ide is, oda is igazodni próbáló, valóban közép-szerűek tömegére. A visszatekintésre most egy nagyszabású kiállítás ad alkalmat, amelyet *Aufbrücke — Österreichische Malerei und Plastik der 50er Jahre* (Feltörések — osztrák festészet és szobrászat az ötvenes években) címmel rendeztek 1994. október 26–1995. február 26. között a Felső Belvederében és az Augarten műtermében.

A Belvedere kiállítása abban az emeleti teremben indul, ahonnan nemcsak páratlanul szép kilátás kínálkozik a császárvárosra, de amelyben az osztrák államszerződést is aláírták, mintha csak arra akarnának emlékeztetni a rendezők, hogy az ország csak 1955-ben vált újra szabad, független köztársasággá, amelynek művészete meglehetősen nehéz körülmények között indult a háború után. A korábbi normák elveszítették érvényességüket, de nem tűnt el a konzervativizmus, provincializmus ama légköre, amelyben olykor még egy-egy túlzottan expresszív kép körül is fellángolt a vita. Szegényes volt a művészet állami támogatása, kevés a megrendelés, a vásárlás. A megszálló hatalom ideológiai befolyás szerzésére irányuló kísérletei azonban lényegében rendre kudarcot vallottak. Ez az első és talán a legdöntőbb különbség az osztrák és a magyar művészet helyzete között, legalábbis 1948, a magyar fordulat éve után.

Ausztriában éppen akkor indult meg lendületesebben a kibontakozás, amikortól nálunk a szocialista realizmus jegyében csírájában fojtottak meg minden modern törekvést. Az 1947-ben alakult Art Club nem szűnt meg néhány év múlva politikai nyomásra, hanem békésen, végelgyengülésben múlt ki 1960-ban. Közben olyan művészeknek rendezett bemutatót, mint ALFRED KUBIN, ALFRED PARIS GÜTERSLOH, ERNST FUCHS — hogy csak néhányat említsünk a sok száz név közül. Még fontosabb talán az OTTO MAUER atya által 1954-ben létrehozott Galerie St. Stephan tevékenysége, amely négy év alatt „teológiai alapon orientált grafikai gyűjteményből fiatal festők otthona és kollégáik találkozóhelye lett” (R. FLECH: *Avantgard Bécsben*, 1982), s amelynek működése ékes bizonyítéka annak, hogy a huszadik századi vallásos érzés jól megfér a legmagasabb művészi színvonallal is. A galéria nyitó kiállítását annak a HERBERT BOECKL-nek szentelték, aki frissiben kapta meg az 1950-től újra kiadott festészeti állami díjat, s aki éppen a stájerországi Seckau Angyal-kápolnájában festette freskóit. A következő években ROUAULT, CHAGALL munkái éppen úgy szerepeltek a galériában, mint KATHE KOLLOWITZ, JAMES ENSOR alkotásai vagy keresztény óvodások rajzai.

FRITZ WOTRUBA 1953-BAN VETTE ÁT A GALERIE WIRTHLE VEZETÉSÉT, hogy az intézmény tíz éven át fontos közvetítő szerepet játszon a külföld és Ausztria, az élő művészet és a múzeum között. Francia klasszikusokat állított ki, VEDOVÁT, SCHLEMMERT, KLEE-T, tevékenysége éppen olyan fontos előzményt jelentett az — egyébként az 1958-as brüsszeli vilákiállítás osztrák pavilonjában elhelyezett — Museum des 20. Jahrhunderts megnyitásához, mint az 1946-tól működő Francia Intézet, amelynek egyik bevallott célja az volt, hogy „a nyilvánosságnak a nemzetközi új áramlatokhoz vezető utat megmutassa”. A huszadik századi művészeti múzeum anyagát közben nem kisebb személyiség gyűjtötte, mint a nálunk is több könyvről, a többi között *A földi paradicsom* című kötetéről ismert művészettörténész, WERNER HOFFMANN. Ugyancsak 1953-ban alakult meg az újjáépített Belvederében az Osztrák Nemzeti Galéria.

A Z ÁLLAMI VÁSÁRLÁSOK 1948 UTÁN KEZDTEK SZAPORODNI. Az 1948-as 18 után a következő három évben már 86 művet vásároltak meg, az ötvenes évek eleji további élénkülés sem jelentette azonban azt, hogy a művészet támogatása teljesen megnyugató lett volna. Ennek az érzésnek 1954 máciusában a művészet és a tudomány háromezer képviselője adott hangot, a művészet állami költségvetése növeléséért tüntetve. Közben egyre erőteljesebbé vált az osztrák művészet külföldi jelenléte is. 1955-ben Párizsban osztrák kultúrintézet nyílt, ugyanebben az évben Oskar Kokoschka művei képviselték az osztrák művészetet az első kasseli documentán. A kortárs művészet legnagyobb nemzetközi seregszemléjének második, 1959-es kiadásán Kokoschka mellett ott voltak BECK, HAUSNER, RIEDL, Wotruba, WOLF munkái, míg az 1964-es bemutató már az ország művészetének egészét, mint külön „művészeti planétát” fedezte fel. Ez volt az az év, amelyben Kölnben *Kunst unserer Zeit* címmel nagy, az aktuális tendenciákat kutató tárlatot rendeztek. BRAUER, Fuchs, HAUSNER, HOFLEHNER, HUNDERTWASSER, PRACHENSKY, RAINER, STENVERT, Wotruba — több generáció, műfaj, szemlélet, stílus képviselőinek — neve jelzi, hogy erre az időpontra az át-, pontosabban a feltörés véglegesen megtörténtnek tekinthető.

De — galériákon és tárlatokon, támogatáson és vitákon túl — hogyan is indult a folyamat? 1945-ben egy dolog volt világos: az, hogy másfajta művészetre van szükség, mint amilyen az elmúlt évek figurális, „közérthető”, „egészségesen népi” művészete volt. Mivel a realizmus a fasizmus, a diktatúra művészetének szinonímájává vált, az érdeklődés természetes módon fordult az idős mesterek, korábban háttérbe szorított expresszív művészete felé. Oskar Kokoschka azonban, aki a háború után külföldön maradt, sőt, 1947-ben angol állampolgár lett, hiába várt rá, hogy hazahívják. 1949-ben megfestette ugyan az osztrák államelnök, THEODOR KÖRNER arcképét, a megrendelők azonban, nyilván a túlzott expresszivitás, szenvedélyesség miatt, lemondtak róla, hogy a művet a bécsi városházán a falra akasszák. A mester végül is 1953-ban a Genfi tó mellett települt le, ausztriai működése elsősorban a Salzburgban alapított *A látás iskolája* vezetésére korlátozódott.

A már a korábbi évtizedeket is főleg külföldön töltő Kokoschkánál inkább jelenlévő volt az osztrák festészetben a nála nyolc évvel fiatalabb Herbert Boeckl, a konstruktív-kubisztikus törekvésekből is merítő „tipikus expresszív kolorizmus” képviselője. Az 1945 utáni művészeti élet 1946-ban szinte jelképes módon a Képzőművészeti Akadémián rendezett Boeckl-tárlattal indult újra. A másik tekintélyes mester Paris Gütersloh festő-író volt, harmadikként a szobrász Fritz Wotrubát említhetjük. Az előbbi képei elsősorban a fantasztikus realistákra hatottak felszabadító erővel, utóbbi munkásságából egy egész iskola nőtt ki, amely Bécsset hamarosan Európa egyik legfontosabb szobrászati központjává tette.

A bécsi fanatisztikusok, ahogyan életrajzi adataik jelzik, általában közvetlenül a háború után kezdték pályájukat. WOLFGANG

HUTTER, ARIK BAUER, ANTON LEHMEN, Ernst Fuchs egyaránt 1925-30 között született. A csoporthoz tartozott a többiekénél másfél évtizeddel idősebb Rudolf Hausner is, akinek nyolcvanadik születésnapját köszöntő tárlata szinte a *Feltörésekkel* egy időben nyílt meg a Városi Történeti Múzeumban. Mindannyian a francia szürrealizmusért lelkesedtek, az előképeknél jobban kötődtek azonban a régi mesterek világához, a korai németalföldi festészet szigorú kompozíciós rendjéhez, részletgazdagságához. A bonyolult lazúrtechnikához az olykor BOSCH vízióit idéző látomásosság s a hétköznapi érzés- és látványvilág ötvözésének igénye társult. Néhányan, mint Hausner is, évtizedeken át megőrizték kutató attitűdjüket, minőségigényüket, mások, mint Fuchs, nem tudtak ellenállni a sikernek és hamarosan kommercializálódtak.

NEM FENYEGETTE EZ A VESZÉLY azokat a fiatal művészeket, akik a szürrealizmus utáni törekvésekhez csatlakozva keresték a hiteles művészi megnyilatkozás lehetőségeit. Azokról van szó elsősorban, akiknek műveit az „emóció és szabad gesztus” fejezetcím alá sorolhatjuk, s akik a Párizsból és New Yorkból kiinduló *informelhez*, az absztrakt expresszionizmushoz, a tasiszta törekvésekhez csatlakoztak. Közéjük tartozott MARIA LASSING, akinek képein a színek és ecsetvonások súlyos amorf ritmusokká állnak össze, a nála tíz évvel fiatalabb Arnulf Rainer (a két festő az ötvenes évek elején együtt utazott Párizsba, hogy „élőben” tanulmányozza a kortársakat), aki a forma folyamatos lerombolása, az előző rétegek átfestése révén jutott el a kép teljes átalakításához, a harmadikként OSWALD OBERHUBER, a bécsi Iparművészeti Főiskola mai rektora.

A legkövetkezetesebb kísérletező Arnulf Rainer volt, aki megszállott igazságvágtyóval vezetettve újra és újra megsemmisítette a már meglévőt, a nem-léttől való félelme miatt viszont csak olyan felületre dolgozott, amely már ábrázolt valamit. Szenvedélye, akcióigénye Schiele, Kokoschka század eleji művészetét idézi, s a következő évtized akcionizmusát előlegezi. A stájerországi GOTTFRIED FABIAN egészen külön úton járva jutott el a klasszikus *informelhez*, a tárgyiasságnak elkötelezett festészetből indulva, az absztrakció változatain át az ötvenes évek közepére letisztult, elvont-lineáris formavilágot teremtett.

MAX WEILER, HANS BISCHOFFSHAUSEN ugyancsak a struktúra és a konstrukció megszállott kutatója volt. Előbbi a táj, az áttetsző temperarétegek mestere, az utóbbi, a volt építésznövendék, Paul Klee csodálója, Rainerhez hasonlóan a már meglévő rétegek roncsolásával hozott létre új minőségeket. Nála azonban a beavatkozás erőszakosabb volt: égette a felületet, sőt, az olasz FONTANÁTÓL inspirálva hasított, átlukasztotta. Míg ők az anyagot kezelték reális létezőként, a történés helyszínként, a bécsi naturalisták, GEORG EISLER, FRITZ MARTINEZ, ALFRED HRDLICKA a jelen és a közelmúlt történelmének, hétköznapijainak brutális mozzanataiból formáltak képet, nem ritkán sokkoló hatású víziót. „A művészet minden hatalma a

hősből indult ki” — állítja Alfred Hrdlicka s e felfogásának megfelelő kegyetlenséggel fogalmazta meg korai műveit is.

Ha róla beszélünk, akkor elsősorban a szobrászt kell értékelnünk, a háború utáni osztrák plasztika fő alakjaként azonban, bármennyire is jelentős mester, nem őt, hanem Fritz Wotrubát kell említenünk, aki a középpontba az emberi alakot helyező, tömörszerűen fogalmazott műveivel 1945 után vált nemzetközileg elismert művésszé. THEODOR W. ADORNO így fogalmazott: „Wotruba szobrai: építkezés az ismeretlenbe”. Ő maga úgy vélte: „szobrászatom úgy született meg, mint egy architektúra, ám összefonódva az ösztönnel, az obskurussal, amely mindannyiunkban rejlik és még nem oszt meg bennünket. A szoborban nincs semmi individuális. Nem szabad közelről nézni, hanem csak bizonyos távolságból. Így tárja fel a sziluett a képességét és erejét, és így válik nyelve érthetővé”.

Abban egyébként, hogy Wotruba tanácsának megfelelően a háború utáni osztrák szobrászat egészét is „egy bizonyos távolból” nézzük, a *Feltörésekkel* egy időben egy másik tárlat, a Bawag Alapítvány *Wotruba und die Folgen* (Wotruba és követői) című bemutatója is segítségünkre lehetett. Tovább árnyalta a képet, érzékeltette: a Wotruba-iskola nem feltétlenül alaktani egységet jelent. Az alapvető közös vonást az emberi figurából való kiindulás adja, ezen az egységen belül azonban jól megférnek egymással az olyan művek, mint az oszlopszerű-klasszikus figurákat létrehozó JOANNIS AVRAMIDIS és a kőbányában talált kövekkel dolgozó OTTO EDER, a mobil plasztikákat, üvegreliefeket készítő MARC ADRIAN, GEORG JUNG s a barokk-expresszív formákkal dolgozó ANDREAS URTEIL világa.

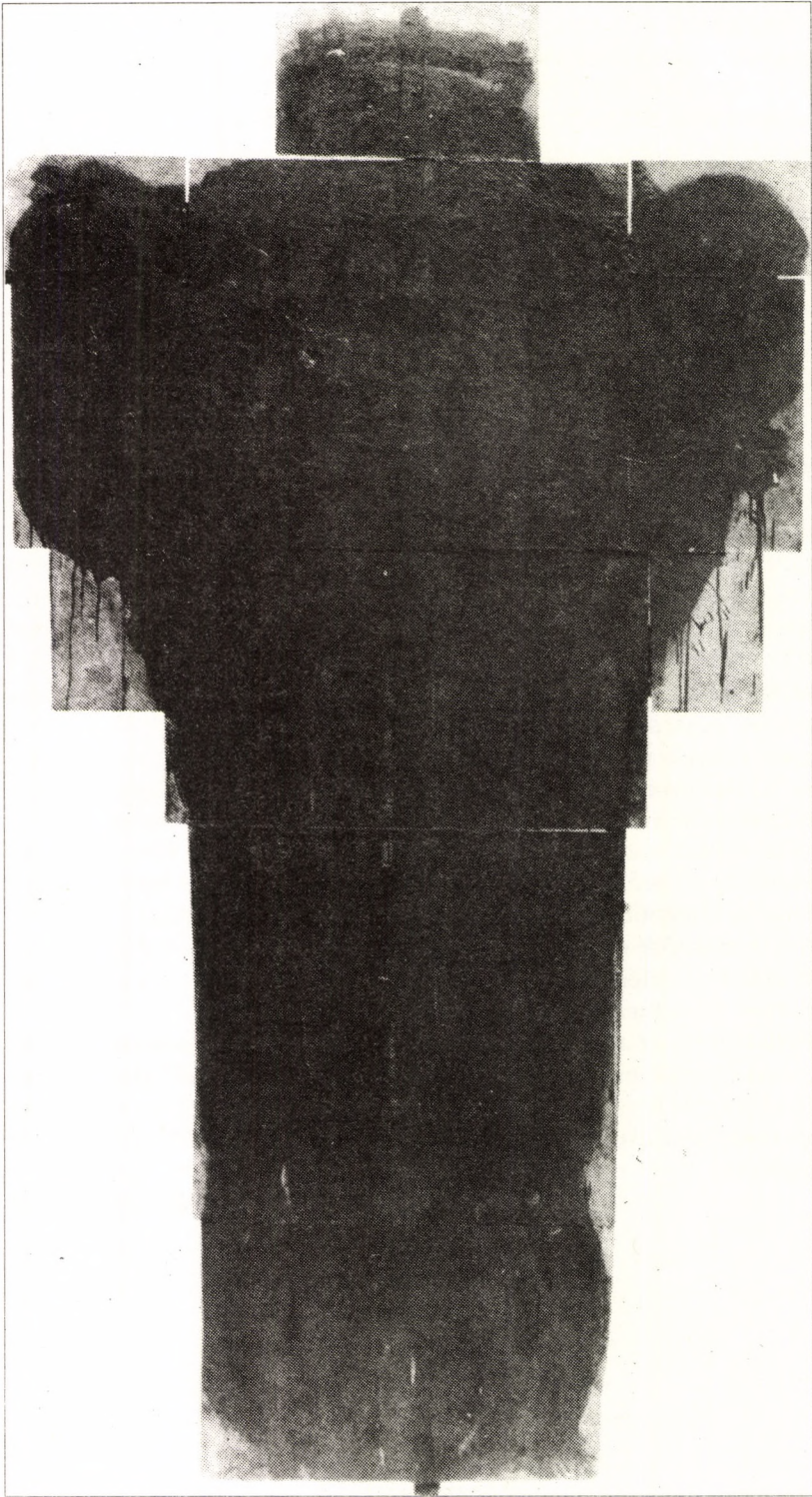
HOGY MILYEN SOKRÉTŰ EZ A VONULAT, jól érzékelteti: majdnem egy időben indult WANDER BERTONI, aki 1951-ben készítette el képzeletbeli ABC-jét, aki tudatosan szakított a figurális művészettel s lett az egyik első nonfiguratív osztrák alkotó, s a már említett Hrdlicka, aki viszont a naturalizmus jegyében lázadt az akadémikus hagyományok ellen. A két út nem is egészen párhuzamosan futott, hogy a művészeti tartás következetességével akarva-akaratlan a magyar kortársak számára is — a gyakorlatban sajnos alig-alig követett — példa legyen. Ahogyan Rainer és Lassing, Weiler és Bischofshausen a festészetben. Az ötvenes-hatvanas évek fordulójára lehetővé tették a szobrászatban is a radikális továbblépést, előkészítették a talajt a bécsi akcionisták számára. Miközben Budapesten arról folyt a vita, hogy egyáltalán kiállíthat-e nyilvánosan a két legjelentősebb fiatal művész, KONDOR BÉLA és CSERNUS TIBOR, akiknek tehetségét ugyan nem vitathatta a hatalom, ehelyett támadhatta őket ideológiai alapon, kétszáz kilométerrel nyugatabbra nagy nyilvánosság és persze nem ritkán dühödt támadások között indult meg az az izgalmas kísérlet, amelyet bécsi akcionizmusnak neveztek, s amely az osztrák fővárost hamarosan az élő művészet legfontosabb európai központjai közé emelte.

GÜNTER BRUS, OTTO MÜHL, HERMANN NITSCH, RUDOLF SCHWARZKOGLER, később PETER WEIBEL, VALIE EXPORT tartozott a

többi között a festészetet, az akciót, a testművészetet, a *happeninget* egyféle sajátos ösztönművészet részeként kezelő laza csoportosuláshoz, amelynek jelentőségét és ellentmondásosságát a kortárs művészetörténész WERNER HÖFFMANN 1985-ben abban jelölte meg, hogy az akcionisták „az ellen a szimpla kultuszképpé merevedett építmény ellen ágálnak, amit Ausztriának hívnak, és amelyben a polgári asszimilációs demokrácia legrondább formáját ismerték fel”, s ami ellen fiatal expresszionista elődeik is lázadtak a századelőn. Ami az ellentmondást illeti: a hatvanas évek fiatal lázadóik maguk is ugyanazokat a formákat használták fel, amelyeket el akartak vetni, s hamarosan maguk is az *establishment* részévé váltak múzeumba került, a műkereskedelemben jó áron forgó műveikkel.

A DOLOG PERSZE NEM VOLT ILYEN EGYSZERŰ. 1968-ban például a bécsi egyetem *auditorium maximum*ában rendezett *happening*-ből akkora botrány kerekedett, hogy Günther Brus kénytelen volt Berlinbe menekülni. Azt pedig, hogy milyen, a külső szemlélő számára nehezen érthető indulatok dolgoznak az osztrák — művészeti — közvéleményben is, azt jól érzékelteti az a tény, hogy 1994 végén, amikor Alfred Hrdlicka kétségtelenül provokatív politikai megnyilvánulásokra ragadtatta magát, sokakban az a gondolat merült fel: le kellene bontani az általa alkotott, a második világháború alatti bécsi bombázások s általában a fasizmus áldozatai emlékére állított monumentális emlékművet. Igaz, Bécs most sem Budapest, ahol, demokrácia ide vagy oda, egy tollvonással leváltják a Múcsarnok kinevezett igazgatóját: ott a miniszter felkérte a főiskolát, hogy indítson fegyelmit az időközben rektorhelyettesé kinevezett művész ellen. Közben folyt, folyik a vita a műről, az eseményekről, hamarosan pedig (április elején) — persze az előbbi eseményektől teljesen függetlenül — az Iparművészeti Főiskola szimpoziumot rendez a második világháború utáni osztrák művészetről. Akárhogyan is alakul a sajtóban és a kávéházakban folyó vita eredménye, akár milyen következtetésekkel zárul a tanácskozás, egy bizonyos: az a nyílt légkör, az a nemzetközileg is magasra értékelt színvonal, amely a mai osztrák művészetet jellemzi, több évtizedes fejlődés eredményeként jött létre, s a folyamat megindításában döntő szerepük van az 1945-1960 közötti években, a nyitásra, áttörésre vállalkozó generációknak.

P. SZABÓ ERNŐ

ARNULF RAINER: KERESZT (1956)

A HONFOGLALÁS(OK) NYOMAI A MAGYAR HELYNEVEKBEN*

A MAGYAR HONFOGLALÁS LEFOLYÁSÁNAK MENETE talán a legtöbbet kutatott és mégis a leghomályosabb téma a hazai történelemtudományban. Talán felesleges hangsúlyozni, hogy a köztudatban élő honfoglalás-kép az írásos források adta anyagra épül, alig-alig véve figyelembe a régészet, a nyelv- és néprajztudomány, valamint a történeti földrajz régi és újabb eredményeit. A bevallottan is elhanyagolt helynévkutatás nemcsak azért érdemelne nagyobb megbecsülést, mert vizsgálatának tárgya olyan, hogy az egykori emberek *többségének* nyelvi képzeletét és nyelvhasználatát tükrözi — a korabeli krónikáírók tudósításaival szemben —, hanem azért is, mert amíg a kortárs történetírók fennmaradt feljegyzései, valamint a régészeti leletanyagok az egykor meglévő egésznek csak a töredékeit jelentik, addig a magyarországi helységneveknek minden bizonnyal a többsége az, amelyik vagy a nép nyelvén, vagy — az írásbeliség XI-XV. századi elterjedésével — írásban fennmaradt. A földrajzi nevek vizsgálatának a történelmi kutatásba való bevonására az a tényező is létjogosultságot adhat, hogy elvezethetnek a múlt idő olyan mélységeibe, ahová az írásos források már nem nyújtanak betekintést.

Nem titok, hogy az ország földrajzi neveinek többsége már többszáz éves múltra tekinthet vissza, sokuk pedig ezer évesnél is idősebb. (Természetesen, az utca- és dűlőneveket nem számítva.) Elmondható róluk még az is, hogy a középkori lakosság őszinte, tömör, legtöbbször egyszavas jellemzését tükrözik, az egyes hegyek, vizek és helységek akkori legjellemzőbbnek tartott tulajdonságáról.

A történeti Magyarországnak csak a helységnevei is több tízezerre rúgnak. Nem is gondolnánk, hogy ezek többsége 400-500 névre vezethető vissza. A településnevek egy része az évszázadok során viszonylag változatlan maradt, de mások annyira megváltoztak, hogy alig, vagy éppenséggel egyáltalán nem ismerhető fel bennük az eredeti jelentés. Gyakran előfordul, hogy a falu neve a benne lakó nép száján helyesen maradt fenn, annak ellenére, hogy azt a középkori okmányokban rosszul rögzítették. Persze ennek az ellenkezőjére is tömérdek példát találhatunk.

* A honfoglalás, és különösen a kettős honfoglalás kérdésköre hazánkban mindig széles körű érdeklődésre tarthat számot. Mi több, egy-egy megjelenő dolgozat gyakran vitákat kavart. Úgy gondoljuk, az általunk most megjelentetett munka sem marad majd visszhangtalan; s a körötte kialakuló vita, reményeink szerint, közelebb visz az igazsághoz — *a szerk.*

HA A HELYNEVEK ALAPJÁN PRÓBÁLUNK NYOMOZÁST FOLYTATNI korai történelmünkre vonatkozóan, akkor fellapozhatjuk a *Földrajzi nevek etimológiai szótára* címmel megjelent kötetet, KISS LAJOS szerkesztésében. Habár számos hasznos adata miatt munkánk során nem mellőzhetjük, mégis csak óvatosan szabad a következtetéseihez közeledni, mert azok erősen kifogásolhatók. Nemcsak azért, mert indokolatlanul sok magyar helynevet próbál szláv nyelvekből magyarázni. Módszerének legnagyobb hibája az, hogy nem veszi kellően figyelembe a helynévanyag legfőbb sajátosságát; a nyelvi toldalékokat, és az egyes névképzési módokat.

A magyar honfoglalók helységnév-hagyatékát részben a törzsneves helynevekben lelhetjük fel. Ezek előfordulásával eddig KRISTÓ GYULA foglalkozott a legalaposabban. Rávilágított a kérdéskör hagyományos, megmerevedett magyarázatának ellentmondásaira, és nyilvánvaló tévedéseire. A törzsneves helynevek keletkezése körüli tömérdek bizonytalansági tényezőt körültekintően átnézve odáig ment, hogy kijelentette: a törzsnévvel egyező alakú helynevek alkalmatlanok arra, hogy belőlük következtetéseket vonjunk le a honfoglalók megtelepülési rendjére vonatkozóan.¹ Arra a kérdésre, hogy miért vannak egyáltalán ilyen nevű falvak, részletes választ aként foglalhatjuk össze, hogy a feudális osztályrend fokozatos kiépülése hajszolta kóborlásba, vándormozgalomba a törzsi hovatartozáshoz még mindig kötődő szabad pásztorokat és parasztokat.²

Ellenérveim Kristó Gyula magyarázatára röviden a következők: 1. a törzsneves falvak „túlságosan” korai megjelenése. (Több komoly szempont szerint a 900-as évek közepe táján jöttek létre, legalábbis nagy részben.) 2. Az ország területén való eloszlásuk teljességgel más keletkezési okokat enged sejtteni.

A másik felfogás, a nagyobb nyilvánosságot kapott, és már-már a tudomány hivatalos álláspontjává vált MOÓR ELEMÉR–GYÖRFFY GYÖRGY–KÁLMÁN BÉLA-féle elmélet, még gyengébb pilléreken nyugszik. Úgy próbálja megmagyarázni a törzsi helynevek keletkezését, hogy kitalált, sőt tetszőlegesen variálható törzsi tartományokra osztja az ország területét. Mondván, hogy ott kell keresni az egyes törzsek szállásterületét, ahol az illető törzs neve hiányzik a helynevekből.³

Abban az esetben, ha az elméletnek a törzsneves helynevek elterjedési területeire vonatkozó megállapításai helyesek volnának is, (de nem azok, mert ott is előfordulnak, ahol pedig „nem szabadna” lenniük) még mindig felmerülne az a kérdés, hogy vajon hová lettek ezek az egymástól állítólag jól elkülönült, hatalmas törzsi területek? Merthogy fikarcnyi nyomuk sincsen, az nyilvánvaló. A Kárpát-medencében szanaszét szóródott kabarokat és besenyőket is beleértve, érvényes az a megállapítás, miszerint egyetlen, újkori magyar népcsoport sem vezethető vissza az ezer évvel ezelőtti, ismert néptörödékek (törzsek) valamelyikére. (Természetesen a székelyek kivételével, akiket egyébként gyakran gondolnak bolgár vagy kabar eredetűnek.)

Az eddigiekben említett kutatók által összeállított törzsi helynévlajstromokat is felhasználva, gyűjtöttem és feltérképeztem a szóban forgó helyneveket. Persze, minden ilyen névsort nem csekély mértékben az egyéni megítélés, mérlegelés állít össze.

Az alábbiakban, a törzsnevek helynévként való megjelenésének számánál az első taggal mindig a „biztosra” vehető mennyiséget jelzem, a másodikkal pedig ennek a bizonytalanabb hitelű, eredetű helynevekkel való kiegészítését.

Mindezek fényében mondható el a Megyer törzs nevééről, hogy az 43-48 ponton lelhető fel a Kárpát-medence területén. (Magyere, Megyercs, Megyerő, Megyerke alakokban is.)

A Kürt törzsnév 22-32 helyen jelentkezik.

A Gyarmat törzs neve 21-28 ponton bukkan fel, talán a Gyirmót, Gyarmocs alakokban is.)

A Tarján törzsnév 25-32 különböző helyen képviselteti magát, például Terján, Terjén, és talán a Tarany, Terény névmódosulásokban is.

A Kér törzs neve 51-71 helyen fordul elő a történeti Magyarország területén. (A becézett Kércsa, Kércs, és talán a Kercse, Kercsenye, Kerc, Kerecke formákban is.)

A Nyék törzs neve 30-40 ponton bukkan fel, a Nyékics és talán a Nékse alakban is.

A Jenő törzsnév 25-31 ponton van meg a helynévanyagban, a Jene és talán a Jenke névként is.

A Keszi törzsnév 49-59 helyen található meg, például Kesző, Keszü, Keszín, Keszinc alakokban is.

A hét (pontosabban nyolc) törzsnév helyneveinek összessége tehát 266 és 341 között van. Talán nem tévedünk nagyot, ha a következőkben a 300-as számmal dolgozunk.

KÖZTUDOMÁSÚ, HOGY A TÖRZSI HELYNEVES FALVAK szanaszét szóródva találhatók, a Kárpát-medence majdnem minden egyes vidékén. De azt, hogy mely tájakon sűrűbben, és melyekben ritkábban, alapvető jelentőségűnek tartom. A legsűrűbb megszállást a Felvidéki-síkság (a Kisalföld szlovákiai része) mutatja, de van még ezen kívül jó néhány tömörülési helyük. Feltűnő azonban, hogy Erdélybe nagyon kevés jutott belőlük, a Székelyföld pedig gyakorlatilag mentes tőlük. Habár a területi eloszlásuk alapján jó pár kitérőt tehetnénk még, azok önmagukban mégsem tudnák megválaszolni azt a kérdést, hogy minek is köszönhető a keletkezésük? 300-as számuk, a középkori falvak tízezres nagyságrendjéhez képest elenyészőnek mondható, márpedig úgy kellene megindokolni a létrejöttüket, hogy közben a többi, velük egykorú helység nem törzsről való elnevezését is meg lehessen érteni.

Joggal vetődik fel a kérdés: hátha nemcsak nyolc, hanem több magyar törzs is létezett, esetleg korábbi bejövettel? És hátha azok neveivel együtt már van olyan arányú törzsneves falu, hogy belőlük meg lehet magyarázni az egész népnek a honfoglalás során történt letelepedését. (?) Az erre vonatkozó középkori kútfők hiánya miatt a legtöbbször magyar helységnevekből indulnak ki a találgatások.

HA MEGKÍSÉRELJÜK A „VÉLT” TÖRZSEK NEVÉNEK FELKUTATÁSÁT, akkor különböző megfontolások alapján a Berény név a legnagyobb esélyes. Berénd, Berencs, Berencse, Berence, Berinke névalakokban is felbukkan, összesen legalább 45 helyen. Akárcsak az ismert 8 törzsnév, a Berény név is nagyon korán jelentkezik helynévként az okleveles anyagban. Ráadásul helyneveinek szétszórtsága is a konsztantinoszi törzsekéhez hasonló. Különösen a Dunántúl középső részén gyakori.

Vizsgálódásunk körébe vonhatók az Örs helynevek is, az előzőekhez hasonló szétszórtságban, kb. 40 helyen, Örsed és Vörs alakban is. A törzsnevek jellegzetes tulajdonságait mutatják a Varsány (Varsánd, Versend, Wassan, Vosyan) nevek is, kb. 32 helyen.

A további, nagy számban előforduló helynevek közül szóba jöhetnek még esetleg a Győr, Ság, Buda, Battyán, Kál, Várkony helynevek.

És itt, ezek kapcsán fel kell figyelniük egy „apróságra”, amely talán döntő módon szólhat bele a honfoglalás-történet vitájába!

Az a -d képző, amely a „vélt” törzsek helyneveinél a leggyakoribb toldaléknak számít, az Árpád-féle 8 törzs helyneveinél szinte egyáltalán nem fordul elő! Sőt! Ez a -d képző azonban az egész magyar helynévanyag leggyakrabban előforduló toldaléka!

Van kb. 10 darab Berénd, 2 Örsed, 1 Örsöd, 2 Varsánd, 1 Versend, 2 Győröd, 1 Győrösd, 3 Ságod, 1 Battyánd, 3 Káld, 1 Kálosd, 1 Várkond, stb. Ezzel szemben Árpád törzseinek helyneveinél — amelyek tehát vagy 300-an vannak — a „biztosan” -d képzősök száma mindössze kettő! Az egyik egy Megyered, a másik pedig egy Kérd nevű, már a középkorban elnéptelenedett falu, a mai Szlovákia területén. Ezekon kívül van még 2-3 olyan bizonytalan helynév, ahol talán törzsnévvél, illetve talán -d képzővel van dolgunk. A további, tehát „vélt” (talán onogur) törzsek helyneveinél láthatóan jóval magasabb az arány, különösen a legvalószínűbben törzsnek vehető Berénynél.

Felmérésem szerint a történeti magyarlakta vidékeken a helységeknek hozzávetőlegesen 10-15 százaléka visel -d képzőt. Ez több ezer települést jelent.

Fel kell tenni a kérdést: mivel magyarázható az a tény, hogy a Megyer, Kürt, Gyarmat, Tarján, Kér, Nyék, Jenő, Keszi helynevek szinte mentesek a -d képzőtől, míg a „vélt” törzsek helynevei, és a többi magyarországi helynév nagy arányban viseli ezt a nyelvi toldaléket. A biztosan törzsi helynevek talán nem kaphatnak toldaléket? Könnyen beláthatjuk, hogy erről szó sincs. Van 1-1 Megyerics, Megyerics, Megyeres, Megyerő, Megyerle, Megyere, Megyerke, Kérő, Kerecke, Tarjánka, Nékse, Nyékics, Keszín, Keszölcés, 2 Kesző, 3 Jenke, 2 Gyarmata, 4 Kércs, több Kürtös stb. helynév.

ÚGY VÉLEM, A KÉRDÉSNEK CSAK EGY MAGYARÁZATA LEHET: az, hogy a „hétmagyarok” letelepedésekor a -d képző használata már kiment a divatból! Nézetem szerint a -d kicsinyítő-becéző egykor nagyon használatos volt a magyar nyelvben. Erről a helységnevek garmadája tanúskodik: Szeged, Sarkad, Bonyhád, Diósd, Érd, Fertőd, Tokod, Arad, Mogyoród, Nagyvárad, Szód, Nagyatád, Körmend, Szekszárd, Sásd, Aszód, Sárbogárd, Kisvárd, Nagycsed, Kerecsend, Cegléd, hogy csak néhány ismertebbet említsek. Szerintem a -d hang nem helynévképző, mint ahogy azt egyes munkák állítják. Gondoljunk csak a -d-vel becézett személynevekre! (Levedi, Árpád, Botond stb.) De vajon mikor használhatták kicsinyítésre, és hol találunk rá példát a nyelvünkben?

Manapság a -ka, -ke képzővel kicsinyítünk. Emellett nem tudatosan, de a régi -cs képzővel is becézünk: fácska, nyulacska, aprócska, stb. Mivel ezt a -cs (ritkábban -c) kicsinyítő képzőt ma már csak megszokásból toldjuk a becézendő szóhoz, a becézés majdnem mindig dupla. Az újabb -ka, -ke képző a -cs után kerül. Egyes szavakhoz már odaragadt a becézés, és nem érezzük: tócsa, kavics, varkarcs, szemcse, gömböc, stb. Ezt a régebbi becézést — amint azt már láttuk — megtalálhatjuk jó pár törzsneves helynévnel is, de sok egyéb településnév is tartalmazza: Bócs, Kékcse, Munkács, Győröcske, Szakcs, Fejércse, Maglóca, Besence, Szőce, stb.

A -cs képző valószínűleg a korábbi -d képzőt válthatta fel, mert az gyakorlatilag már kiveszett nyelvünkéből. Nyomai azért még itt-ott fellelhetők. Ott rejtőzik többek között a hajadon, előd, apród, rövid, vakondok, kerekded, kisdéd, tojásdad, hányad, gyengéd, szelíd, pinduri szavunkban. Megtalálható az *egyedem-begyedem* mondkában is, valamint a sor- és törtszámnevekben: második, harmadik, negyed, ötöd, hatod, stb. Vajon meddig lehetett élő a nyelvünkben? Legkorábbi nyelvemlékeink közül némelyik még tartalmaz egy-két -d képzős kifejezést, de lehet, hogy ezek sem voltak már tudatos becézések. Az sem mond ellent korai eltűnésének, hogy az Árpád-korból írásban ránkmaradt személynevek között sok a -d képzős. (Feketéd, Keséd, Halad, Keménd, Hitvánd, Baglyad stb.) Ezeknél ugyanis a becézés lehet, hogy már nemzedékekkel előbb megtörtént, és a kicsinyített név vándorolt tovább apáról fiúra. Ha belegondolunk, ez ma sincs másképp. Számosan viselünk és adunk tovább képzővel ellátott nevet anélkül, hogy eszünkbe jutna a név jelentése, vagy már eleve becézett volta. Ezért aztán alapos okunk lehet feltételezni, hogy a -d képzős középkori személynevek nem „igazi” becézések, hanem már sokkal korábban kicsinyített nevek megszokás szerinti továbbvitele.

Kutatásaim azt mutatják: nincsen bizonyíték arra, hogy a magyar államban valaha is használták volna tudatosan, számottevő mennyiségben a -d hangot, mint kicsinyítő képzőt. (Ez alól csak egy tájegység, a Székelyföld kivétel.) Pedig, hogy uralta valamely korszak becézési szokását, azt a -d képzős személy- és helynevek irdatlan mennyisége bizonyítja.

BÁRCZI GÉZA és KNIEZSA ISTVÁN szerint a -d képzős helynevek nem keletkeztek a XII. század után⁴. Kristó Gyula, bár nem a nyelvfejlődési törvényszerűségekkel összefüggésben, de ezzel a — témának sajnos még nem nevezhető — problémával is viszonylag behatóbban foglalkozott. Szerinte sok esetben alakultak a régi magyar személynévek helynévvé úgy, hogy -d képzővel toldották meg őket, de gyakran a már -d képzős személynévekből lettek helynevek⁵. Úgy gondolja, hogy kicsinyítő-képző volta mellett helynévképzőként is használták, akárcsak a -t-t és a -gy-t⁶. Szerinte nem állapítható meg pontosan a -d képző időbeni felbukkanása, divatja, és eltűnése, de bizonyosan nem temethető el a XI. századdal, hiszen legalább a XV. századig eleven volt a használata⁷. Helyneves példák sorát hozza fel ennek alátámasztására. De ő maga is elismeri, hogy az oklevelekben az egyes -d képzők „megjelenésével” egyidőben a -d képzők „lekapása” is megfigyelhető⁸.

Álláspontját olvasva méltán kérdezhetjük meg: vajon miféle nyelvjárás sajátossága volna ez, egymástól egészen távoli helyeket érintve? És miféle nyelvfejlődési tendencia lenne az, amelyik az egyes helységnevekre több évszázados eltérésekkel csapna le? Főként olyan késői évszázadokban, amelyekben a -d-vel való kicsinyítés szokásának a szövegekben is jelentkeznie kellene. Márpedig nem jelentkezik, mert a legkorábbi magyar nyelvű könyvekben már egyértelműen a -cs és a -ka, -ke képző a tudatos kicsinyítés, becézés eszköze.

KÖNNYEN BELÁTHATJUK, HOGY A HELYNEVEKNÉL egyes -d képzők későinek tűnő megjelenésénél nem egyébvel van dolgunk, mint a nevet lejegyző személyek következetlenségével. A helynevek középkori okleveles előfordulásai tömérdek betűtvesztést mutatnak. A jegyzők hol elhagytak egyes betűket a nevek-ből, hol hozzátoldottak a nevekhez, hol meg össze-vissza cserélgették őket egymással. Kár volna az egyes íráshibákból nyelvfejlődési tendenciákat kiolvasni. Hosszan lehetne sorolni az idevonatkozó példákat, de nem nagyon érdemes, mert a -d képző használatának kizárólag nagyon korai volta mellett nyomósabb érvek is szólnak.

Azok a helységnevek, amelyekről biztosan tudható, hogy túlnyomórésztben a XIII-XIV., de legkorábban is csak a XI. században keletkeztek, nem mások, mint a templom védőszentjéről elnevezett falvak nevei. (Szentmárton, Szentistván, Szentlászló, Mindszent, Keresztúr, Szentlélek stb.) A középkorban még több mint ezer (!) ilyen nevű helység létezett, és a kutatásaim szerint közülük egy sem kapott -d képzőt! Ha a -d hang helynévképző lett volna, akkor is tömegesen kellene léteznie olyan nevű településeknek, mint Szentivánd, Szentgyörgyöd, Szentkereszted, Keresztúrd, Szentesd, stb., ám az ilyenek teljesen hiányoznak a helynévanyagból. A -monostor, -egyház, -templom, -apáti, -püspöki, -kápolna, stb. utótagú helynevek szintén mentesek a -d képzőtől.

A XIII. század elejétől szokássá vált -laka, -háza, -telke, -földe, -szállása, -falva, stb. utótaggal ellátni a helységek nevét, a birtoikos kilétét jelölendő. Az ilyen típusú helynevek csakúgy nélkülözik

a -d képzőt, mint a -falva utótagból rövidült -fa végződésűek. (Cibakháza, Szabadszállás, Bocföldre, Apátfalva, Ibafa, Mikefa, stb.)

Vajon vannak-e egyáltalán olyan, nyilvánvalóan 895 után keletkezett helynévcsoportok, amelyek számottevő mennyiségben viselnek -d képzőt? Annak dacára kérdezhető ez meg, hogy a Kozárd, Besenyőd, Úzd, Kund, Álmosd, Miháld, Páld, Istvándi, Péterd, Harangod, Papod stb. helynevek látszólag igennel felelnek erre. Tüzetesebb vizsgálatuk ugyanis nem igazolja késői keletkezésük gyanúját. A nyugati, keresztény személynéveknek, a népnéveknek, vélt hazai elterjedési ideje nem lehet a kormeghatározás döntő eszköze. Egyes vélemények szerint ugyanis a magyarság egy része már jóval az államalapítás előtt kapcsolatba kerülhetett a keresztény egyházzal, térítőkkal, személynévekkel, mégpedig Közép-Európában⁹.

A PÁPOD NÉV ESETE KÜLÖNÖSEN TANULSÁGOS. Mivel a „pap” szónak a magyar nyelvjárásokban az „egyházi személy”-en kívül egyéb jelentései is vannak, nem árt ha felfigyelünk ezek közül a „fedél”, „tető” értelműre. A bakonyi Papod hegy nevének ugyanis alighanem ezzel van dolgunk.

A IX-X. századi ismert pogány magyar vezérnevek, és méltóságnevek (a gyula, horka, kende) helyneveinél a -d képző nem jellemző. Ellentétben a homályos eredetű „bő” rang helyneveivel, amelyeknél roppant gyakori a Bőd. Hosszan lehetne taglalni azt is, hogy a korai magyarok és a -d képző összefüggése ANONYMUS gesztájának közlései alapján is felbukkan.

Azt is érdemes megjegyezni, hogy habár sok az olyan helynév, ami -d képzős személynévi eredetű, azért azoknak a mennyisége is hatalmas, amelyeknél egyértelmű, hogy — nevének keresztül — maga a helység lett becézve. Ilyen például a tömérdek Nádasd, Kövesd, Kisfalud, a jó pár Várad, Udvard, Lagd, Sárd, Erdőd, Berkesd, Bükköd, Hegyesd, Lókod, Szered, Nyárad, stb. Hozzáteszem: a -d képző régiségét az is igazolja, hogy az Újfalú, Újvár, Újlak típusú helységnevek mögül minden esetben hiányzik. Pedig hát válogatás nélkül mindenféle típusú helynévhez járulhatott, csak a nyilvánvalóan „késői” helynevek esetében maradt el. De nemcsak településnevek vannak -d képzővel, hanem ilyen módon becézett tájegységek, hegyek, dombok, folyók is szép számmal, legnagyobb arányban a Székelyföldön. (Juhod, Fenyőd, Kőd, Somosd, Csomád, Siklód, Homoród, stb.)

A -d képzős helynevek területi eloszlása korántsem egyenletes, habár a Kárpát-medencében mindenütt előfordulnak. Térképre vetítésüket más, tematikus térképekkel összehasonlítva azt láthatjuk, hogy a -d képzős helynevek nagyon jelentős mértékben egybeesnek azokkal a helyekkel, amelyeken a „késő-avar”-nak nevezett nép régészeti leletei kerültek elő, és azokkal, amelyeken — gyaníthatóan vagy bizonyíthatóan — székelyek éltek! Ezzel eljutottunk a honfoglalás-történet alapvető kérdéséhez, a székely-magyar viszonyhoz!

A -d képzős helynévvarány a legmagasabb Tolna-Baranya területén, különösen Pécs és Mohács között. Itt vannak a legsűrűbben a

késő-avar lelőhelyek is! Sok esetben egybeesnek egy-egy településen belül is. (Pécsvárad, Ellend, Kékesd, Szárazd, Bonyhádvarasd stb.)

A SZÉKELYFÖLD IS AZ ORSZÁGOS ÁTLAGOT JÓVAL MEGHALADÓ -d képzős helynévaránnyal rendelkezik, de az egyes székek nem egyforma mértékben. A legkésőbbben benépesült Csíkszék és Háromszék sokkal kevesebb ilyen helynevet tud felmutatni, mint a tájegység nyugati része, Maros- és Udvarhelyszék. Köztudomású, hogy Csíkot és Háromszéket csak a XIII. század első felében népesítették be a székelyek, nyugati irányból¹⁰. Ennek megfelelően a -d képzős helynevek is zömmel Maros és Udvarhelyszék területén vannak, azoknak is inkább a nyugati részén, ott, ahol a „telegdi”-nek nevezett székelyek legkorábbi székelyföldi települései voltak! Ha innen lefelé haladunk a Maros és Küküllő folyók mentén, akkor látni fogjuk, hogy a -d képzős helynév-arány magas marad. Dél-Erdélynek ez a része arról nevezetes, hogy a Háromszéket benépesítő székelyek korábban itt laktak! Tudvalevően innen, Kézdi, Sebes és Orbó vidékéről vitték magukkal a helyneveket, amelyek a Kárpátok délkeleti szegletében a három szék elnevezéseivé váltak.

A Székelyföld helynevei más szempontból is érdekesekek. És pedig azért, mert nincsen bennük semmi különös. A törzsi helynevek kivételével mindenféle olyan helynevek alkotják itt is a földrajzi névanyagot, mint az egyéb magyarlakta tájak bármelyikén. Nagyon hosszan lehetne példálózni azzal, hogy a magyarországi helynevek majd mindegyike fellelhető a Székelyföldön, és viszont.

Ezek között találhatók a székely nem- és ágnevek helynévkénti előfordulásai is, amelyek összességükben jóval többen vannak a „hétmagyar” törzsneves helyneveknél. (Pozsony, Dudar, Nagykarácsony, Szomor, Bükkábrány, Hajdúszovát, Mezőtelegd, Hagyárosbörönd, Tarnabod, Bodony, Bodonc, Bodok, stb. helységek esetében az Örlóc, Meggyes, Adorján, Jenő, Halom nemek (nemzetségek) és a Szovát, Bod, Seprőd, Új, Ecken, Dudor, Kürt, Gyáros, Meggyes, Vaja, Telegd, Vácmán, Poson, Boroszló, Karácson, Gyerő, Nagy, Balási, Szomorú, Halond, Názán, Péter, György, Besenyő, Koromza, Kövér-fiai, Zöld és Odvor ágak¹¹ nevéből. (Látható, hogy közülük 3 is rendelkezik -d képzővel. (Seprőd, Telegd, Halond). És az is érdemes a figyelemre, hogy vannak olyan, az irodalmi nyelvből hiányzó, de székelyföldi tájszavakként még élő kifejezések, amelyekben a -d képző szintén megvan.

A -d képzős helynevek Székelyföldön kívüli tömörülési területein is jelentős székely vonatkozásokkal találkozhatunk.

Elsősorban a Dél- és Nyugat-Dunántúl számítható ide. Ez a széles félkaréj nemcsak azért lehet figyelmet felkeltő, mert tartalmaz olyan tájegységeket, amelyek közismerten székely, illetve „Árpádék bejövetele előtti magyar” néphagyománnyal rendelkeznek (Őrség, Göcsej) hanem azért is, mert vidékén roppant kevés a 895 utáni honfoglalók régészeti hagyatéka, de annál több a „griffes-indás”-nak is nevezett késő-avar (onogur?) népé.

Ezen a területen belül, magas -d képzős helynévarányt mutat a IV. BÉLA király korában oklevélben említett¹² nagyvátyi székelyek földje, ismert, Szeged(!) nevű falujukkal az élen.

Az innen távoli, Pozsony megyei — mellesleg szintén -d képzős — Nagylévárd falu székelységének is van középkori okiratos említése¹³.

Írott bizonyítéka van a hajdani Sásvár várispánsági székelyeknek is¹⁴. Földjük, az Erdőhát tágabb vidéke kitűnik környezetéből a -d képzős helynevek sokaságával. A helynevek terén hasonló jellegzetességet mutat még a korai székely vonatkozású Bihar, és a szilágysági, székely néphagyománnyal rendelkező Tövishát tájegysége is¹⁵.

HA A TÁJAK UTÁN az egyes helységek, helyek nevét is megnézzük, bőven találunk kétszeresen is érdekes, -d képzőt kapott székely ágneveseket. Ilyen például a göcseji Vöckönd falu, a Pest megyei Ecskend-hegy, a kolozsi Szomordok, a tolnai Vajad, a bihari Vajada, a Sopron megyei és a Fejér megyei Bodogd, a kolozsi Bodagd, a nyírségi Ábránd, a Heves, Abaúj, Baranya és Fejér megyei Karácsond, a Temes és Bodrog megyei Odvard, a Fejér megyei Halmod, a Torda megyei, a temesi és a bihari Peterd, a bánsági 3 Balázd helynév.

Egy másik sajátossága földrajzi névanyagunknak, hogy az egyes nevek itt is, ott is megvannak magas és mély hangrendű alakjukban is. Ezek tömegében rálehetünk a Székely név párjára is, a Szakály, Szakál, Szakáld, Szakolca, Szakoly, Szakalya, Szakolya, Szákul, stb. nevekben, annál is inkább, mivel a székelyek első magyar nyelven való okiratos említéskor a „zacul” szóval illették őket.¹⁶ Ezekre a helynevekre is jellemző, ami a többi székely vonatkozásúra, hogy a Kárpát-medencének főként a peremvidékein vannak.

Térképes nyomozásunk során érdemes felfigyelnünk egy másik településföldrajzi érdekességre is. Nevezetesen arra, hogy az Árpád magyarjaihoz köthető helynevek csupa jelentéktelen, kicsiny települést takarnak! Ezzel szemben a nyilvánvalóan korai, szláv nevű, az onogur(?) törzsneves, a székely ágneves, és a -d képzős nevű helységek szép számmal képviseltetik magukat a kora középkori ország jelentős, város, tehát bizonyosan nagyobb múltú településeinek sorában!

Hosszasan kalandozhatnánk még a helynevek sűrű, ágas-bogas erdejében. Kereshetnénk a névadás indokát a „szavárd” (sabar-toi) magyarok becézés nélküli, Szabar alakban található falunevei, valamint a besenyő vagy kabar Tolmács törzs helynevei esetében is.

De ha összegezni kell az eddigieket, akkor azt mondhatom, hogy földrajzi névanyagunk oldaláról bizonyítva látom a régészeti kutatás azon felfogását, miszerint ÁRPÁD népe rátelepült egy nagyobb tömegű, már régebben itt lakó alapnépességre, amelynek jelentős részét „avar”-ként szokták megnevezni. Ez a népesség — nevezük akár későavarnak, onogurnak vagy székelynek —, számarányából következően magyar nyelvű kellett, hogy legyen, ahogy azt

LÁSZLÓ GYULA megállapította — és egy szervezetlen tömegként köznépi alapját alkotta az Árpádok által megszervezett államnak.

Hiszem, hogy a kutatás folytatása is igazolni fogja azt a történet-felfogást, amelyet a régi keletű, de László Gyula által kidolgozott és BALÁS GÁBOR által is kiegészített „kettős honfoglalás” elmélet részletez.

MAÁR FERENC GÉZA

Jegyzetek

- (1) Kristó Gyula: *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*; Szeged, 1976. 38-44.
- (2) *Magyar őstörténeti tanulmányok* (szerk. Bartha-Czeglédy-Róna-Tas) Bp. 1977. Akadémiai. Ebben: Kristó Gyula: *Törzsek és törzsnévi helynevek*, 211-212.
- (3) Kálmán Béla: *A nevek világa*. Debrecen, 1989. Csokonai. 149-150.
- (4) Kristó Gyula: *Szemponatok...* 86-87.
- (5) Uo. 86.
- (6) Uo. 85.
- (7) Uo. 87-88.
- (8) Uo. 85-88.
- (9) László Gyula: *A „kettős honfoglalás”*. Bp. 1978. Magvető. 149-163.
- (10) Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Bp. 1983. Akadémiai. 171.
- (11) Balás Gábor: *A székelyek nyomában*. Bp. 1984. Panoráma. 55.
- (12) Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp. 1988. Magvető. 292.
- (13) Balás Gábor i. m. 60.
- (14) Kristó Gyula: *A vármegyék...* 367-369.
- (15) Balás Gábor i. m. 67.
- (16) *Magyarrá lett keleti népek* (szerk. Szombathy Viktor-László Gyula B. 1988. Panoráma. 17.

ANDREAS URTEIL: VIASKODÓ (1960)

EURÓPA RÉSZEINEK KOHERENCIÁJA

A távközlési preferencia-mutatók

A SZOCIOLÓGIAI TÉRKÉPRŐL

A FÖLDRAJZ A VILÁGOT FIZIKAI ÉS POLITIKAI TÉRKÉPEKEN KÉPEZI LE. Az ún. fizikai térképek objektíven mutatják be a hegylánco-
kat, vízfelületeket, szigeteket, félszigeteket, — főleg a föld-
gömbön, domborműben. A politikai térkép a „papírformán” független
államokat és szövetségeiket tünteti fel, amelyek közjogi értelemben a
nemzetközi élet cselekvő alanyai. (Például a svájci kantonok vagy az
Európai Unió jelenleg csak nagyon korlátolt mértékben azok.)

Ez az első látszatra értéksemleges, tárgyilagos térképész-
munka azonban, már azáltal, hogy többféleképpen lehet Földgo-
lyónkat síkba vetíteni és a képet ívekre vágni, doktrinális manipulá-
ció eszközévé válhat. Gondoljunk csak a közelmúltunk iskolai térké-
peinek közepén lévő ún. „Béketábor” nagy, vérvörös foltjára. A fizi-
kai térképen azonban megjelennek a (felfedezés és más) történések
adta elnevezések is, amelyeket nem a pusztán valóság kényszerít a
megfigyelésre. Ennek kapcsán többé-kevésbé önkényes részekre lesz
felosztva a Föld. A választott, sokszor nagyon szuggesztív terminu-
sok — mint Perzsa-öböl, Németalföld — is befolyásolják világképün-
ket. Ezért is toboroznak a politikai mozgalmak geográfusokat a kü-
lönítményeikbe.

A nemzetközi élettel foglalkozó szociológust az érdekli,
hogy a térképekre felrajzolt és címkézett egységek közül melyik ta-
kar kohézióban és megkülönböztetett együttműködésben megnyil-
vánuló társadalmi valóságot. Mint másutt már utaltunk rá¹, szinte
nevetséges egyes politológusok részéről Ázsia viselkedéséről beszél-
ni, amikor Hindusztán, a muzulmán és a kínai világ közt legalább
annyi az „írásbeli”, faji és megélhetésmódbeli különbség mint akár-
melyikük és Európa között.

Ha mármost kétségbevonjuk a világ azon geográfiai beosztá-
sának relevanciáját, amelyet a nemzetközi élet számos avatott megfi-
gyelője és nyomukban szereplői² általában elfogadnak, azt nem azért
és úgy akarjuk megtenni, hogy egy másik, számunkra rokonszenve-
sebb, de nem kevésbé szubjektív kategorizálást csempésszünk be a
helyébe, hanem hogy egy tárgyiasabb alapon álló sémát találjunk.
Ezért a „Globális Kommunikáció — Egyetemes Civilizáció nélkül”

elnevezésű, különböző civilizációkhoz tartozó csoportokat összehangoló kutatásban nem névleges egységek feltételezett összetartozásából, mint hipotézisekből indulunk ki, hanem fordítva járunk el.

A társadalmakon belüli és közötti — „nemzetközi” — összetartásnak, együttműködésnek, szolidaritásnak³ elengedhetetlen feltétele a kapcsolattartás adta koherencia. Minden társadalmi egység vagy (állam)szövetség szociológiai szubsztrátuma az alanyai közti élénk kommunikáció. A kommunikáció a társadalmi létnek olyannyira tárgyi alapja, hogy minden látszat ellenére szociológiailag az egy kocsmában egymással „késeléssel kommunikáló” török vendégmunkások jobban összetartoznak egymással, mint az őket „észrevétlen” figyelő német polgárral.

KUTATÁSUNK KERETÉBEN TEHÁT NEM ELVÁRÁSOKAT, mint hipotéziseket akarunk bizonyítani, hanem az összes elemek — egyének vagy államok — közti kommunikációt. Feltérképezzük, melyik az a — jelen esetben távközlési — viszony, amely a lehetséges kapcsolatok összességéből a legfrekvenciáltabb, legkihasználtabb. A valószínűségszámítás ugyanis megadja, hogy véletlenszerű, „össze-vissza” telefonálgatások esetén a hívások hogyan oszlanának meg Európában az „előfizető-párok” közt. Az ettől való jelentős, szisztematikus eltérés bizonyos vidékeken belül létező elsődleges koherenciát árul el, s így objektíve utal létező kohéziókra. Európa ezen feltérképezéséhez tehát nem kell előre figyelembe venni, hol van az Európai Unió, az EFTA vagy az ex-KGST határa, mert — az ún. „*principal component analysis*” statisztikai technikája révén — a regionális államhálózatok szociológiai léte jogi-politikai képzeteken túl, önállóan, kapcsolataik révén lesz meghatározva. Így a tényleges egységek utólag bontakoznak majd ki, preferenciás kapcsolataik révén.

A megkülönböztetett kapcsolattartás az összetartozás szociológiai előfeltétele. Így válik a távközlési preferencia Európa kohéziójának egyik ismertető jelévé. Természetesen, amikor majd következtéseinket levonjuk, nem tévesztjük szem elől, hogy a távközlés az emberi kommunikációnak csak egyik formája, mondhatni „kilúgozott” formája. Az egymásnak — esetleg utazás révén való felkeresésével elért — jelenlét-kommunikáció kiteljesedettebb forma⁴. Ám a modern távközlés az egész földkerekségre kiterjeszti az azonnali kommunikálás lehetőségét. Jelentősége természetesen a rendelkezésre álló eszközöktől függ: minél szegényebb egy ország, annál kevésbé tud telefonálni, annál inkább látogatásra és levelezésre van utalva.

A modern ökonomista ideológus mindjárt él is a gyanúperrel, mondván: az országok közti hívássűrűség egyszerűen az állomások számának és a távolságtól függő díjszabásnak függvénye. Ezen észrevételek azonban nem érintik preferencia-indikátorra épülő vizsgálatunkat. Mutatónknak éppen az a sajátossága, hogy kiszűri, semlegesíti az országok különböző hívási lehetőségek hatását.

HOGYAN MUTASSUK KI AZ EURÓPAI ORSZÁGOK KÖZTI TÁVBESZÉLÉSI PREFERENCIÁKAT?⁵

HA KI-KI VÁLOGATÁS NÉLKÜL VÉLETLENÜL HÍVNA FEL Európában egy számot, a nemzetközi hívások megoszlása híven tükrözné az állomások számának országonkénti megoszlását. A tényleges megoszlásnak ettől való eltérése fejezi ki a preferenciákat. Mint már utaltunk rá, a valószínűségszámítás elmélete alapján e két adathalmaz értelemszerű összevetéséből kvantifikálható az egyes ország-párok — és hálózatuk — közti viszonylagos preferencia, a rendelkezésre álló hálózat kihasználási foka.

Az eljárás a következő: egy ország állomásszámainak egy másik meghatározott országéival való szorzata e két ország közti lehetséges partnerválasztások számát adja; míg a vizsgált ország telefonállomásainak számát megszorozva a világ összes többi állomásainak számával, megkapjuk az összes lehetséges hívások számát. A két érték hányadosa (a) adja annak tisztán számtani valószínűségét, hogy véletlenül éppen a két szóban forgó ország között folyik-e a beszélgetés.

Mármost a vizsgált országnak a másik meghatározott országgal folyó tényleges telefonbeszélgetéseit elosztva az összes többi országgal folytatott tényleges beszélgetéssel (b), a fenti véletlen szerinti megoszlásból adódó arányszámtól eltérő értéket adhat, jelezve, hogy egyik ország egy másikat előnyben részesít, vagy elhanyagol.

Az eltérés viszonylagos nagyságát az adja meg, ha az utóbbi arányszámát elosztjuk a fentebbivel (a/b). Az így nyert (összetett, „emeletes”) viszonyszám a preferencia-indukátorunk, amely mutatja az országpáronkénti távközlési koherencia fokát.

Mivel preferencia-mutatónk semlegesíti az országok nagyságának és telefon-ellátottságának befolyását, e paramétereiktől független összehasonlítást enged meg. A mutató egyébként értelemszerűen alkalmazható a kapcsolattartás más kétoldalú formáinak elemzésére is, mint a levelezés, *e-mail*, látogatás. Mint arra idézett könyvünkben (1991, 23-5. 1.) kitértünk, a tömegközlési eszközök szórása is jellemzi a nemzetközi koherenciát, de ezen egyoldalú (össze)függés már más eszközökkel mérhető.

MILYEN TÁVKÖZLÉSI ADATOKKAL RENDELKEZÜNK?

A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok számára legkívánatosabb adatokat igen ritkán lehet úgy fellelni, hogy azok, egységes elvek szerint, hiánytalanul összegyűjtöttek és egyformán megbízhatóak legyenek. Viszont új, a céloknak leginkább megfelelő adatok előteremtése, a globális kutatás területén különösen költséges és sokszor lehetetlen. A távközlés területén is nehéz térben és időben egységesen szabványosított adatokat találni⁶. A genfi International Telecommunication Union (ITU) minden országnak szétküldi szabványosított kérdőíveit, de nem kényszerítheti az államokat a kérdések egységes

és időbeni megválaszolására. Egy, az egész világra kiterjedő vizsgálat, nemcsak avval a nehézséggel találja szemben magát, hogy a létfenntartással küszködő államok számára a megbízható adatszolgáltatás elhanyagolható feladatnak tűnik, hanem közelebbi házunk táján, Európában regionális nagyhatalmak — mint Németország és Franciaország is — elhanyagolják az ITU számára történő rendszeres adatszolgáltatást, s így az ITU-nak becslésekre kell támaszkodnia. Nagy-Britannia viszont az Írországot illető adatokat nem kezeli teljesen „nemzeti”-ként. E problémákat az egyes országpárok tárgyalásánál külön vesszük figyelembe.

AZ ADATÖSSZEÁLLÍTÁS KAPCSÁN váratlan megfigyelésekre is szert tehetünk. Magának az ITU-nak összeállítási rendszerében is eurocentrikus diszkrimináció állapítható meg. Tény és való, hogy a világ népességének csak 15%-át kitevő Európa a telefonállomások 40%-át birtokolja, s az „angolszász Amerikával” együttesen a világ telefonállomásainak 2/3-át. A nemzetközi forgalom java részét is Európa bonyolítja le⁷, míg a világ összforgalmának fele az észak-atlanti térségre összpontosul. Mármost, a világot az ITU 11 zónára osztja, amelyből az északatlanti-európai az 1-3. zóna. Mivel ezen övezeteknek sajátos túlterhelési problémáik vannak, érthető, hogy a forgalmat nemcsak percekben, hanem kapacitás-kihasználtságban, *erlangban* is mérik. Az azonban már indokolatlan, hogy az ITU a 11 övezet összes lehetséges viszonyai közül a többinek is csak az 1-3.-hoz való viszonyát adja meg táblázataiban, holott például 1987 óta másutt, nevezetesen Kelet-Ázsiában zajlik le a legnagyobb forgalomnövekedés⁸. De ez az adatösszesítés, diszkrimináció bizonyos értelemben csak az eurocentrizmus valóságos posztkoloniális fennmaradásának vetülete. Ugyanis például számos afrikai állam között a forgalom ma is angliai, francia, olasz, spanyol vagy portugál telefonközpontokon keresztül bonyolódik le. (Mellesleg ugyenez a kizárólagos észak-atlanti ellenőrzés-közvetítés jelentkezik az új műholdas távközlés terén is.)

Ezen, a kutatás számára tanulságos észrevétel után, térjünk vissza itteni eredeti kérdésünkhöz: milyen használható adatokkal rendelkezünk?

Legcélszerűbb az lenne, ha a hálózatot illetően a főállomások számát használnánk, a forgalmat pedig a kétoldalú hívások számával mérnénk, mert ez utóbbi kevésbé függ a tarifától. (A pontosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy míg a gazdagabb országok egymást kölcsönösen közel egyező számban hívják, addig a szegényebb országok vonatkozásában ez nem érvényes. Így a kétirányú hívások számát össze kell adni és megfelelni.)

Meg kell azonban alkudnunk. Jóllehet, az ITU adatbankjának állománya egyes államok és magánvállalatok publikációiból kiegészíthető, az adatok elengedhetetlen nemzetközi összehasonlíthatósága nem lenne többé biztosítható. Az empirikus kutatásnak alkalmazkodnia kell az adatállag hiányosságai adta szükséghelyzethez, ter-

mészetesen szem előtt tartva ennek a következtetések megbízhatóságára és általánosíthatóságára gyakorolt esetleges kihatásait.

Mіндеzt összevetve, az adatok egységességét és maximális teljességét biztosítandó, preferencia-mutatónk számításában egyrészt a főállomásoknak az európai államok közti megoszlását és az 1992-ben lefolytatott nemzetközi beszélgetések⁹ percekben összeadott tartalmát használjuk fel.

Mik az elsődleges távbeszélés-kapcsolatok Európában és hogyan csatlakozik ezekhez hazánk?

Az adatok alapján gráfban feltérképeztük azt, hogy Európában a preferencia-indikátorunk nyomán mely országpárok, s — ha létezik — hálózatuk mutat elsődleges kapcsolatot. Minden egyes or-

MARIA LASSNIG: ÁLLÓ ÉS ÜLŐ FIGURA (1956)

szág esetében rangsoroltuk az összes többi aszerint, hogy melyekkel van elsődleges kapcsolatban. (Elsődlegességen itt azt értjük, hogy az illető ország figyelembe nem vett kapcsolatainak preferencia-mutatója legalább 50%-kal alacsonyabb az elsődlegesekként figyelembe vettekénél.)

EFELMÉRÉS, AZ ADATBANK TELJESSÉGÉNEK HATÁRAI KÖZÖTT, egy tényállást rögzít, s független mindenféle magyarázattól. Mint tudjuk, az államhatárok nem esnek egybe a nemzet(iség)ekével, amint a nyelvek, sőt még az írásmódok határaival sem, mint például a cirill és latin írásmód a Balkánon vagy a Kárpátalján (Kárpátukrajnában). Így a részletesebb vizsgálat kiderítheti, hogy két ország intenzív kapcsolata tulajdonképpen csak azok egynyelvű vidékeinek élénk kapcsolatát jelenti. A két ország lakossága közti erős távbeszélőkapcsolat az őshonos lakosság helyett a neonomád nyaralók vagy idénymunkások (pl. dinnyések, vendéglátóipari dolgozók) útját is jelezheti, amit viszont — az adatok évszaki bontásában mutatkozó sajátos ingadozásoként — fel lehet ismerni.

Vizsgálatunk Európában négy intenzív hálózatgócot tudott kimutatni, Európa részleges gráfjaiként:

1. Belgium, Luxemburg és Hollandia az az államcsoport, ahol az egymás felé irányuló viszonyos kapcsolatok elsődlegessége a legerősebb. Mondhatjuk tehát, hogy az 1947-ben létrehozott Benelux-államszövetség nemcsak nemzetközi-jogilag, hanem szociológiailag is hitelesíthető valóság. (Gondoljunk itt például összehasonlítás-képpen más, csak megsárgult jogi dokumentumokban létező államszövetségekre, amelyeket pl. Líbia hozott létre Egyiptommal, Szíriával, majd Szudánnal.) A tények továbbmennek a jogi viszonyok megerősítésében: a Benelux háromszögön belül is Belgiumnak szorosabb a kapcsolata Luxemburggal, amellyel 1922 óta pénzügyi uniót is képez, mint Hollandiával. Ami a csoporton kívüli, „outgroup” kapcsolatokat illeti, a nagyszámú, francia anyanyelvű vallon kisebbséggel rendelkező Belgium Benelux-partnerei után a szomszédos Franciaországhoz fordul, míg a Németalföld Németországhoz. A parányi Luxemburgi Hercegséget másodlagos külkapcsolatai Portugáliához és Svájcra kötik. Ezt valószínűleg arra lehet visszavezetni, hogy egyrészt sok portugál vendégmunkás dolgozik Luxemburgban, másrészt Svájc és Luxemburg két kivételezett pénzügyi testvércentrum.

2. A másik erősen koherens hálózatot az 1953-ban létrehozott Északi Tanács (ET) vagy Finn-Skandinávia államai képezik. Ezen belül is a Svédország és volt koronataromány, Finnország — ahol ma is népes svéd kisebbség él — közötti viszony a legerősebb. Norvégianak is skandináviai kapcsolatai a legélénkebbek; elsősorban az ET azon államaival, amelyekkel évszázadokon keresztül — váltokozva — egy korona alatt élt, így Svédországgal, a Dán Királysággal és Izlanddal. Izland oldaláról is kifejezett e három skandináv partner előnyben részesítése. Dánia is — amelynek népe az Európai Unióban való részvételt elsőként szavazta meg ebből a régióból — kifejezetten

megőrzi a skandináv kapcsolatok elsőbbségét, s csak a magas adók ellen is menedékhelyül szolgáló Luxemburggal és Svájjal van még aránylag intenzív távközlési külkapcsolata.

3. A felfedezés erejével hat az a ténymegállapítás, hogy a harmadik legerősebb távközlési koherencia az európai távbeszélés gráftérképén Közép-Európa országait köti össze. E hálózatok mögött, a hosszú orosz megszállás¹⁰ ellenére, nem a vasfüggöny körvonalai rajzolódnak ki, hanem a volt Magyar Királyság és a volt Osztrák-Magyar Monarchia határai. Magyarország a régiónak egyetlen olyan országa, amelyet minden viszonzásos preferenciás távközlése azokhoz a szomszédaihoz köt, amelyekkel a Versailles-i békeszerződésig részben egy államot alkotott. A preferenciás indikátor kihámozta tények azt mutatják, hogy nemcsak hazánknak előnyben részesített európai beszédpartnerre Ausztria, hanem Ausztria esetében is, a Magyarországhoz vezető vonalak intenzívebben vannak kihasználva, mint a másik — még hozzá semleges — szomszédhoz, Svájc-hoz vezető szálak. Magyarországot másodsorban Romániához¹¹, és az azóta szétesett Csehszlovákiához kötik egyezően erős szálak. Ez mindkét részről viszonzásra is talál, mert Románia telefonvonalai is hazánk irányában vannak leginkább kihasználva. S a volt Csehszlovákiáról, amelynek pedig Ausztria is szomszédja, ugyanez állapítható meg. Így anélkül, hogy erre törekedtünk vagy számítottunk volna vizsgálatunk elindításakor, hazánkat objektíve egy közép-európai nemzetközi gócpontnak tüntetik fel a tények.

A MAGYAR MEGFIGYELŐ hajolhat arra a földrajzi magyarázatra, hogy hazánk a Kárpát-medence szíve: hiszen a Kárpátok, akárcsak a Göncölszekér az égen, a „Magyar tengerrel” egyetemben, minden légifelvételen az európai helységek legtermészetesebb tájolója. Pontosabban azt kell mondanunk, hogy valójában e gócpont nemzetközi jellege a tragikus trianoni békediktátum kifejezője. (A körkép teljessége kedvéért hozzá kell fűzni, hogy a bomlásban lévő Jugoszlávia és a Szovjetunió — tehát a Kárpátalja és a Vajdaság — adatai hiányoznak az összehasonlításból.)

Ami a másodlagos, „outgroup” kapcsolatokat illeti, Ausztria Magyarország után német nyelvű szomszédjaival keres „Anschluss”, míg (a volt) Csehszlovákia — Magyarország után — Ausztriával és sokkal kevésbé Lengyelországgal. (Várható, hogy a szétesett Csehszlovákiának csak a volt Magyar Királysághoz tartozó része, vagyis Szlovákia őrzi meg hazánkat mint preferált távbeszélőtársat). Románia sokkal kevésbé használja ki Görögországhoz és Ausztriához vezető vonalait, mint a Magyarországhoz vezetőket.

4. A Római Birodalom nosztalgiájából ránk maradt, kissé romantikus történelemszemlélet szinte arra kényszerít, hogy a Mare Nostrum északi partjával, Dél-Európával — hivatalból — mint egy külön egységgel foglalkozzunk. F. BRAUDEL — akinek történész hírnevét *La Méditerranée et le monde méditerranée à l'époque de Philippe II.* című doktori értekezése alapozta meg — iskolája nagyban hozzájárul e szemlélet túléléséhez. Egyes eurokrata körök nem áttallják ezt

Európa földrajzi eltorzítására felhasználni, teljes párhuzamot vonva az Európai Uniónak Európa keleti részéhez és az egész Földközi-tengeri vidékhez való viszonya között, mintha csak Maghreb, Mashriq — a volt arab angol és francia gyarmatok — és Izrael éppúgy Európa részei lennének, mint maga Közép-Európa. MANUEL MARTIN, a fejlesztéssel foglalkozó brüsszeli komisszár múlt októberi jelentése egyszerűen mint alternatív piacokat közli Kelet-Európát és Észak-Afrikát valamint Ázsia nyugati csücskét, akárcsak a segélyezésben, ahol a Kelet-Európának juttatott 1,1 milliárd ECU-t az utóbbiaknak járó 492 millióval egyensúlyozta ki.

VALÓJÁBAN MAGÁNAK A DÉL-EURÓPAI, NAGY, jórészt „latin”-testvériségnek létét semmiféle intenzívebb távközlési kapcsolat nem támasztja alá. A centrifugális erők fölülmúlják a koherenciát, s inkább egy erős antigráfot produkálnak. A Földközi tenger nagyhatalma, Franciaország, sokkal intenzívebben távbeszél Belgiummal és Svájcjal, ahová a francia nyelvterület átnyúlik, mint a Pireneusok túloldalán elhelyezkedő Spanyolországgal. S a telefonkapcsolat Olaszországgal még kevésbé van kihasználva. Franciaországnak az európai kontinentális nagyhatalomhoz, Németországhoz fűződő újkeletű fegyverbarátsága sem fejeződik ki aránylag intenzív távközlésben. S Németország is elsősorban német ajkú szomszédait, Ausztriát és Svájcot választja partnernek.

Európa déli részén is, mint másutt, azt a megállapítást támasztja alá a telefonvonalak intenzív kihasználása, hogy a nemzetközi beszélgetések elsősorban ott élénkülnek meg, ahol a „nemzeti” országhatárok nem esnek egybe a nyelvterületi határokkal. Görögország aránylag sokat telefonál Ciprusra és Albániába, ahol görögök élnek. S a kis kapacitású albán telefonhálózat leginkább görögországi, és kisebb mértékben az Adriai-tenger túlsópartján lévő, albán bevándorlókat befogadott, itáliai telefonálással van megterhelve, amely újra a nyelvi kisebbségek létével indokolható. Általában a balkáni országokat összekötő vonalak tapasztalható intenzív kihasználása az etnikai határokat nem követő államhatárokból ered.

Az Ibériai-félsziget két országának viszont egyértelműen erős a távközlési koherenciája. Nemhiába: a Pireneusok volt Európa történetében a legstabilabb határvonal. E képpel csak az interferál, hogy — főleg Portugália esetében — a távbeszélés preferencia-indikátora jelzi, mely északibb országban van aránylag sok portugál vendégmunkás.

Az ibériai góc, amelyben Portugália nem is földközi-tengeri ország, és a balkáni kapcsolatok is mutatják, hogy a Braudel geopolitikai tanulmányaiban kultivált „Dél- ill. földközi-tengeri Európa” nosztalgikus és turisztikai kép, amelyet bizonyos politikai érdekek szolgálatában bizonyos — régebben gyarmatosító — körök tovább fogalmazznak. Mindenesetre távközlési preferencia-indikátorunk dél-európai koherenciának nem találta nyomát; inkább egy délkelet- és délnyugat-európai megosztásra utaló antigráfot.

VÉGKÖVETKEZTETÉSEK

ETANULMÁNYUNK, AZ EURÓPÁN BELÜLI TELEFONÁLÁSI LEHETŐSÉGEK relatív kihasználási fokára építve, az ITU 1992-es adatai alapján kutatta fel, hol mutatkoznak viszonylag erős kapcsolttság, koherencia jelei. A módszer maga a világ más vidékeire és a kapcsolattartás más formáira — mint egymásnak utazással való felkeresésére — is alkalmazható. Tágabb kutatási tervünk keretében erre sor is fog kerülni, amennyiben erre a rendelkezésre álló adatok módot adnak. Azok hiányossága és megbízhatatlansága nagyban korlátozza a használt, egyébként nagyon kifejező mutatók alapján levonható következtetések horderejét.

Indikátorunk statisztikailag semlegesítette a telefonhálózat sűrűségének, mint paraméternek, befolyását. Ennek ellenére a hálózat relatív sűrűsége minőségileg kihathat arra, hogy a teljes belföldi és nemzetközi kommunikációs folyamatban a távközlés milyen fontos helyet foglal el. Ahol kevés és „kurblis” telefon¹² van, az emberek bizonyára inkább átlátogatnak a szomszéd községbe, mintsem megkíséreljék, hogy a postahivatalból áttelefonáljanak, nem is beszélve arról, hogy a jelenlétkommunikáció gazdagabb és időtartamát a költségesség sem korlátozza. Mivel a gyenge telefonhálózattal rendelkező országokban gyakran a távolsági közlekedés is akadozó, az utazási lehetőség alig árnyékolja be a távközlés jelentőségét, inkább a nemzetközi kapcsolatok szükségessége. S ha az írástudatlanok száma nem magas, inkább a levelezés jelent konkurenciát.

Ezen korlátokon belül arra a következtetésre juthatunk, hogy sem az újabb politikai formációk — mint az Európai Közösség vagy az EFTA — sem a földközi-tengeri „latin-Európa” szociológiai léte egyelőre nem domborodott ki az Európa távközlési koherenciáit mutató gráftérképen, mert azon csak a Benelux-államszövetség, az Északi Tanács, a volt K.u.K. Monarchia és az Ibériai félsziget alkotnak góccokat. Kapcsolattartás ott jelentkezett markánsan, ahol a nyelvterületek átnyúltak a — sokszor nemrég, sebtében létrehozott — nemzetállamok határain, amelyek önkényesen szétválasztottak régi birodalmi együttélés által összekeveredett népeket. Minden kétnyelvűségen és fordítási lehetőségen túl, a közös nyelv képez elsődleges koherenciát¹³ az egyszerű, mélyen megérthető kommunikáció révén.

A közös anyanyelven túl¹⁴, s másodsorban az egymás nyelvét könnyen megértő nyelvrokonok között jelentkezett kommunikációs koherencia, mint az Skandináviában és az Ibériai-félszigeten vagy a Beneluxok nagy részénél megállapítható.

ANKERL GÉZA-DIRK PEREBOOM

Jegyzet

- (1) Ankerl G.: *Európa sajátossága és kisajátítása — magyar szemmel*. In: *Valóság* 1994. 8. 80-91. o. — Ankerl G.: *A NATO együttlése a többi civilizációval*. In: *Magyar Szemle*, 1994. április, 422-37.
- (2) Például az ENSZ számára a világ politikailag öt részes (kelet-, nyugat-, észak-, dél- és közép-) Afrikára, négy részes (karibi, közép, mérsékelt klímájú és trópusi) Latin-Amerikára, egyrészes, Észak-Amerikára három részes (kínai, japán és más), Kelet-Ázsiára, háromrészes (kelet, közép és nyugat), Dél-Ázsiára, Óceániára, FÁK-ra és a négyrészes (kelet, nyugat, észak és dél) Európára osztható fel. Izrael ebben a dél-Európához tartozik. (U. N. *Patterns of Urban and Rural Population Growth*. New York, 1980, 11. és 146. o.)
- (3) ALEXANDER J. C.: *Core Solidarity, Ethnic Outgroup and Social Differentiation*. In: DOFNY J. szerk.: *National and Ethnic Movements*. Beverly Hills CA, 1980. Ankerl G.: *Towards a Social Contract on a World-Wide Scale*. ILO, Genf, 1980, 2-11. o. DURAND Y.: *Les solidarités dans les sociétés humaines*. Párizs, 1987.
- (4) Ankerl Géza. *Kommunikáció és építészet*. Műszaki Kiadó, Budapest, 1991. 13-31. o.
- (5) Ankerl G. és Pereboom D.: *The Relative Social Coherence or Connectednes in Europe Measured by a Preference Indicator of Telecommunication*. INU Working paper, Geneva, 1993. Írásunk e munka magyar nyelvű összefoglalója.
- (6) STAPLE G. C. és MULLINS M.: *Telecom Traffic Statistics — MIT Matter*. In: *Telecommunications Policy* 1989, június. 105-128. (lásd 107. o.) A londoni International Institute of Telecommunication-nek The Global Telecommunications — Traffic Report — évenkénti jelentései.
- (7) MICHAEL MINGES szerk.: *European Telecommunication Indicators*. ITU, Genf, 1991. IX. 1.
- (8) ASGHAR M.: *Evolution du volume de trafic, du nombre des circuits téléphoniques et des supports de transmission*. In: *Journal des Télécommunications (IUT)*, 1988, július, 463-72, különösen 464-5. o. és I. táblázat.
- (9) Köztudott, hogy a telefonon folyó „hangtalan” transzmissziók mint a fax (távmasolás) is a távbeszélgetésekhez adódnak.
- (10) Nem szabad elfelejteni, hogy nemcsak Magyarország volt megszállva, de a II. világháborúban győztes hatalmak által 1955-ig Ausztria is.
- (11) Erdélyre vonatkozólag nincsenek külön adataink.
- (12) A nemzetközi statisztikák azt elhanyagolják, ha két ország közötti forgalom nem éri el az évi félmillió percet. Továbbá megjegyzendő, hogy míg Franciaországban 1991-ben csak 0,6%-a a hívásoknak hiúsul meg és a nem működő főállomások száma mindössze 9%, addig az Európai Unió egy másik országában, Portugáliában e számok 50% és 64%-ra rúgnak, tehát rosszabb mint hazánkban (44,9% és 55%/1990). Gyenge vigasz, hogy Romániában (70% és 97%) és Bulgáriában (75% és 50%) a helyzet még rosszabb. (*European Telecommunication Indicators* ITU, Genf, 1992, 111 és 23.o.)
- (13) Ezt alátámasztja egy korábbi (1970) vizsgálatunk. Az egységes díjszabású Nagy-Montreálon belül, ahol egyes negyedeket jellegzetesen francia (pl. Outremont), másikat (pl. Westmount) jórészt angol nyelvűek lakják, az este hét óra utáni beszélgetések preferenciális elosztása alapján felrajzolható a város „nyelv(járás)j” térképe; ugyanis rátaláltunk ezen városnegyedek határaitra azáltal, hogy ott a beszélgetések sűrűsége megritkult.
- (14) Ankerl G.: *Az anyanyelv és a többi — a nyelvhasználat egy „keveredéses” világban*. In: *Család, Gyermek, Ifjúság*. 1994. július, 11-15.

HANS STAUDACHER: 3x (1958/59)

ÚJ VILÁGREND A SZUPERSZTRÁDÁN

A Z ÖBÖL-HÁBORÚBAN 1991-ben aratott amerikai és ENSZ-győzelem után GEORGE BUSH beígérte az „új világrendet”. Az emberek akkor elképzelhetőnek tartották, hogy az Egyesült Államok, mint az egyetlen szuperhatalom, az új demokratikus rend megteremtésén fog munkálkodni, amelyben nagyjából azonos értékek válnak uralkodóvá. Ez az elképzelés már léket kapott az egykori Jugoszláviában, majd Szomáliában. Valami másfajta „új világrend” azonban egyre határozottabb körvonalakkal kezd kirajzolódni. Mert a társadalmi átalakulások általában nem a politikusok elképzeléseitől függenek, sokkal inkább a tudományos és a technológiai fejlődés adta új lehetőségektől. Erre utaltak a februári davosi világgazdasági találkozó előadásai, majd a világ hét legfejlettebb országa, a G-7-ek képviselői tekinthették meg Brüsszelben 140 informatikai vállalat legújabb számítógépeit, és a komputerhálózatok összekapcsolásából feltáruló, valóban új világrendet.

Ez volt az első eset, hogy a számítógépipar ilyen központi helyet foglalt el a G-7 minisztereinek összejövetelén. Az Európai Parlament épületében rendezték a kiállítást, amelyen minden nem csak látható, de alkalmazható is volt, amit az információs forradalom az utóbbi időszakban létrehozott. Közben merőben új kifejezéseket és fogalmakat kellett elsajátítaniuk, mint *Internet*, *multimédia*, *modem*, *online*, *CD-ROM*, *interaktív*, *E-mail*. Mindebből tudomásul kellett venniük, hogy az információs szupersztráda már kiépülőben van, és a fejlődés olyan üteművé vált, amikor a számítógépipar nagyhatalmai élesedő versenyben igyekeznek kielégíteni a hihetetlen gyorsasággal növekvő piac igényeit. A bemutatókat követő eszmecszerén a hét miniszter támogatásáról biztosította a széles szupersztráda-elv legfejlettebb technológiájának jelen lévő képviselőit.

A következő tervek előmozdítását ígérték: a verseny támogatását, a privat beruházás előmozdítását, a hálózat szabad használatának biztosítását, a fogyasztók univerzális kiszolgálását, a kulturális és nyelvi különbségek tiszteletben tartását a sztráda forgalmában. A cél, amelyet közösen kitűztek: megteremteni a valóban globális információs szupersztrádát. Az IBM európai főnöke ezt követően cikket írt az *International Herald Tribune*-ben, és a globális információs infrastruktúra (GII) megteremtését vázolta fel. Helyzetéből adódóan, a piacok teljes felszabadítását és a vállalkozó szellem gyors terjedését

sürgette, mert így kap új dinamizmust az egész gazdaság. Sze me előtt már a valódi információs társadalom képe jelent meg.

A hétköznapok valósága még messze jár e képzeletben már megjelent társadalomtól. Az Internet hálózat jelenleg ötmillió számítógépet kapcsol össze, és eszközeivel már 159 állam közelíthető meg. A bővülés szédítően gyors. A hálózat ugyanis lehetővé teszi a tanítást, a tanulást, a vásárlást, a közlekedési információk lehívását, a hozzájutást a nagy könyvtárak minden adatához, a banki műveleteket, képernyőnkre varázsolhatunk gyakorlatilag minden filmet, színházi és operaelőadást, a sportprogramokat a világ minden tájáról. Akinek a lakásán van komputere és modeme, az beszélgethet is, bekapcsolódhat a tv-vitákba, egyetlen gombnyomással millió készülékhez küldhet üzeneteket. A „cyberspace” kifejezés a kibernetika és az űr szó összevonásából származott, és a komputeres hálózatok sokaságát jelenti. A legnagyobb hálózat az Internet mellett, a CompuServe és a nyomában járó America Online is több mint kétmillió előfizetővel rendelkezik. A vezető hírügynökségek híreitől, a friss újságokon át szinte minden elolvasható és beszerezhető, a légitársaságok menetrendjétől az egészségügyi tanácsadásig, s mindez színesen illusztrálva. A laptoptal, az öلبen elérő, hordozható komputerrel a világ bármely tájáról be lehet kapcsolódni a hálózatba. NEWT GINGRICH, a képviselőház elnöke elektronizálni akarja az egész kongresszust, és hasonlóképpen a komputer megszállottja AL GORE alelnök is. A képviselők és szenátorok így jóval egyszerűbben és hatásosabban tarthatnak kapcsolatokat választóikkal.

HIPERDEMOKRÁCIÁNAK KERESZTELTE EL a neves futurologus házaspár, ALVIN és HEIDI TOFFLER legújabb könyvében, *Az új civilizáció megteremtésében* a komputerrel rendelkező emberek új lehetőségeit a közvetlen demokrácia gyakorlásában. „A kommunikációs technológia látványos előretörése először nyitja meg az utat a polgárok közvetlen részvételére a politikai döntéshozatalban” — írják. A választópolgár saját magát képviselheti, nincs szüksége közvetett képviselőkre. A Fehér Házat és a kongresszust eddig is elárasztották a fax-üzenetek, most a hálózaton keresztül közvetlenül, képernyőről fejezhetik ki véleményüket a kongresszusban folyó vitákban. Elérkezett az idő az amerikai alkotmány újragondolására. Még jobban érvényesíthetők az új lehetőségek az önkormányzatoknál és a városházán. És mi lesz a washingtoni politikai elit eddigi befolyásával és a lobbystákkal, akiknek száma 1975 óta megnégyszereződött?

A *Newsweek* külön számot adott ki (1995. február 27.), így kísérelve meg, hogy olvasóit közelebb hozza az információs forradalomhoz. A forradalom csak most kezdődött, de máris kezd nyomasztóan ránk nehezedni — írja a bevezetőben. Túlszárnyalja alkalmazkodási képességünket, idejétmúlttá teszi törvényeinket, átalakítja erkölcsünket, szétzilálja a valóságról alkotott elképzeléseinket és hosszú időszakokra odaszögez bennünket a komputer képernyője elé. És senki sem tudja, mit is kezdünk, milyen irányba haladjunk az új lehetőségekkel.

MIBEN KÜLÖNBÖZIK A DIGITÁLIS FORRADALOM az összes többi előzötől? Abban, hogy a „komputer szörnyeteg” természete egészen más. A komputer a most érettségizett fiatalnak lehetővé teszi, hogy néhány perc alatt elvégezze valamennyi műveletet, amellyel a világ összes eddigi matematikusa küszködött. A központosítás és a decentralizálás történelmi küzdelmében a komputer eleinte a hatalomnak kedvezett, hiszen az állampolgárokról szinte minden információt begyűjtött és tárolt. Mostanra viszont a decentralizáló természete bontakozott ki, hiszen egy nagyvállalat bármelyik kis tisztviselője néhány gombnyomással betekinthez az üzleti adatokba, és képet kaphat a konszern egész működéséről. Ugyanakkor a lehallgatási technika fejlődése során semmi sem marad titokban, s mint ORWELLNÉL a *Big Brother*, a legtitkosabb beszélgetéseinkről is tudomást szerez az ellenőrző hatalom. Másfelől a technika megfosztja bizonyító erejétől a fényképet, a video- és magnókazettát, mert minden hamisítható, módosítható. Csökken a nemzetközileg elismert határok jelentősége is, hiszen a hálózaton keresztül ellenőrzés nélkül áramlik tőke, információ, kép és hang.

Az egyenlőség és egyenlőtlenség vonalán sűrűsödik a következő feszültség. NICHOLAS NEGROPONTE, a Massachusetts Institute of Technology Media Laboratóriumának igazgatója a *New York Times*-ban az országok közötti várható különbségekről írva többi között Németországot és Mexikót hasonlítja össze. A két országnak nagyjából ugyanannyi lakosa van. De a németek több mint fele idősebb 40 évesnél, míg a mexikóiak több mint fele fiatalabb 20 évesnél. Melyik ország húz több hasznot a digitális forradalomból, amikor az ezredfordulóra egy komputer olcsóbb lesz, mint egy kerékpár? Thaiföldön egy főre számítva már több a hordozható telefon, mint az USA-ban. Japán késve kapcsolt rá az információs forradalom új állomására. Az Egyesült Államokban a személyi számítógépek több mint 50 százaléka már bekapcsolódik valamelyik hálózatba, Japánban csak kilenc százalék. A lemaradást most akarják óriási erőfeszítéssel behozni.

A geológiai lemezek mélyben rejlő feszültségeiről a tudomány már egy idő óta megfelelő ismeretekkel rendelkezik, a földrengés időpontját mégsem képes előre jelezni. Az ezredforduló küszöbén, a gazdasági világrendszerben viszont már észlelhetők azok a repedések, amelyek téveszthetetlen jelei a közeli földrengésnek. A gazdaság és társadalom Richter-skáláján legalább olyan erősségű lesz a rengés, mint volt az Ipari Forradalom, amely megteremtette a gépi termelés és közlekedés uralmát. Az indító lökést ehhez a harmadik Információs Forradalom adja. Az első volt a rádió, a második a televízió, a jelenlegi pedig a „cyberspace”.

Az Információs Forradalmat a lélegzetállító technológiai újítások hajtják előre, amelyek felgyorsítanak mindent. Tíz évvel ezelőtt a szabadpiaci gazdaság egymilliárd embert fogott át, ma már hárommilliárdot, s ezzel megadja számukra a lehetőséget arra, hogy bekapcsolódhassanak a XXI. század modernizációs áramlatába. A forradalmak állomásai és következményei azonban kiszámíthatatlan-

nok. A matematika még nem találta meg azt az algoritmust, megoldási szabályt, amely eligazítást nyújthatna akár a szupersztráda közlekedési előírásaira, akár annak fejlődési irányára. A világ a bizonytalanság és a kizökkenés állapotába került, átszerveződik a nemzetközi munkamegosztás, a vagyon- és tőkeelosztás. Ami bizonyos, az a globális gazdaság méreteinek és a benne lezajló folyamatok sebességének hihetetlen növekedése. Huszonnégy órán keresztül megszakítás nélkül folyik az üzletkötés a pénzpiacokon, s a másodperc tört része alatt hatalmas tőkék vándorolnak New Yorktól Tokióig és Londontól Sydneyig. A fejlett országok jelenlegi munkaerejéből mindössze tíz százalék marad a termelésben, a többi a szolgáltatás valamelyik ágazatában, nagyjából a számítógépes világhálózatban talál alkalmazást.

NAGYON SOKAK SZÁMÁRA FÁJDALMAS LESZ A VÁLTOZÁS, az emberek többségének fel kell adnia eddigi, megszokott életkörülményeit, a szilárd és hagyományos demokráciákban is felerősödik a nosztalgia a csendesebb, nyugodtabb, biztonságosabb régi rend iránt. A gazdasági főguruk viszont fenyegető intelmeket intéznek a tágranyílt szemmel báméskodókhoz: aki várakozik, azt egykettőre hagyják. „A munkavállalóknak kalap helyett *guillotine*, nyaktoló van a fején, a versenyképesség nevében a vállalat leszeleteli a költségeket és a létszámot” — mondta egy amerikai gazdasági orákulum. Nem is olyan régen még három világról beszélünk, a fejlett tőkés első, a szocialista második és a fejletlen harmadik világról. Az új forradalom vertikálisan osztja ketté a glóbuszt: lesznek, akik idejében bekapcsolódnak a hálózatba, elsajátítják a szükséges ismereteket, és lesznek, akik nem tudnak felzárkózni, így leszakadnak. Mélyül tehát a szakadék a gazdagok és a szegények, a beérkezettek és a perifériára szorultak között.

A népek és országok előtt az a feladat áll, hogy miközben megtalálják a felvezető utat az információs szupersztrádára, egyben kidolgozzák ezen a pályán a közlekedés humánus, emberméretű szabályait is. Mert csak ez lehet az új világrend, a „globális falu” törvénye.

PETHŐ TIBOR

SUMMARIES

IVÁN VITÁNYI (1925) sociologist, Member of Parliament for the Hungarian Socialist Party since 1989: *Permanence and Change*. In his contribution to our round table, he detects some unchanging behaviour patterns in Hungarian society, and the urge to transcend them.

ISTVÁN NEMESKÜRTY (1925), writer and film historian: *The Burden of Responsibility* — an essay on the parliamentary speeches of the deceased Prime Minister, JÓZSEF ANTALL (1990-93).

JOHN GRAY, Fellow of Jesus College, Oxford, Member of the Board of the Social Market Foundation: *Post-Communist Societies in Transformation* — the prospects for social market economy in East and Central Europe.

CLAYTON ESHLEMAN (1935), American poet and editor: *The Sanjo Bridge* — an essay on the relationship of art, mass culture and entertainment.

ANDRÁS BERTALAN SZÉKELY (1952): sociologist of culture and minorities, government official: *Living Together — With a Changing Intensity*. A study of the situation of the Gypsy minority in Hungary.

ERNŐ P. SZABÓ (1952), historian of art: *Adding Colour to a White Spot* — Trends in Austrian Art between 1945 and 1960.

FERENC GÉZA MAÁR (1966) librarian: *The Traces of Conquest(s) in Hungarian Place Names* — an analysis of the layers of Hungarian language thousand years ago.

GÉZA (GUY) ANKERL (1933) sociologist, MIT (Cambridge, USA) and Budapest University of Engineering, with DIRK PEREBOOM: *Telecommunications Contacts of the Regions of Europe* — sociological analysis of the frequency of international calls.

TIBOR PETHŐ (1918), Chairman of the Board of *Magyar Nemzet*, our foreign policy columnist: *The new world order of the communications superhighway*.

INHALT

IVÁN VITÁNYI (1925), Professor für Soziologie, Parlamentarier der Sozialistischen Partei: *Permanenz und Wandlung* ist der Titel seiner Studie. Der Autor analysiert die Wandlungen der ungarischen Gesellschaft im politischen, wirtschaftlichen, zivilen und kulturellen Bereich.

ISTVÁN NEMESKÜRTY (1925), Schriftsteller, Filmhistoriker: *Die Last der Verantwortung*; über die Reden des im Jahre 1994 verstorbenen Ministerpräsidenten ANTALL JÓZSEF.

CLAYTON ESHLEMAN, amerikanischer Dichter: *Die Sanjo-Brücke*; Essay über das Verhältnis von Kunst und Massenkultur.

JOHN GRAY, Ökonom, Politologe, Mitarbeiter des Oxforder Jesus College, Mitglied des Vorsitzes der Social Market Foundation: *Die sich wandelnden*

postkommunistischen Gesellschaften; Essay über die Marktwirtschaft, über die Aussichten Mittel- und Osteuropas.

ANDRÁS BERTALAN SZÉKELY (1952), Kulturosoziologe, Minderheitsforscher: *Gemeinsam leben – mit veränderlicher Intensität*; Studie über die Lage der ungarischen zigeuner Bevölkerung.

ERNŐ P. SZABÓ (1952), Kunsthistoriker: *Färbung eines weisen Fleckes*; Bestrebungen der österreichischen Kunst zwischen 1945-1960.

FERENC GÉZA MAÁR (1966), Lehrer, Bibliothekar: *Spuren der ungarischen Landnahme in den Ortsnahmen*.

GÉZA (GUY) ANKERL (1933), Sociologe, Professor der Cambridger MIT-DIRK PEREBOOM: *Die nachrichtentechnischen Verbindungen der europäischen Regionen*.

TIBOR PETHŐ (1918), Publizist, Vorsitzender des Redaktionsausschusses der *Magyar Nemzet*: *Die neue Weltordnung auf den Superautobahnen der Information*.

SOMMAIRE

IVÁN VITÁNYI (1925), sociologue, professeur à l'Université, député parlementaire du Parti Socialiste Hongrois: dans son étude intitulée *Permanence et changement*, il analyse les transformations réalisées dans le système politique, économique, culturelle hongrois, ainsi que dans la structure de la société civile.

ISTVÁN NEMESKÜRTY (1925), écrivain, historien du cinéma: *Le poids de la responsabilité*, commente les discours prononcés au Parlement par l'ancien Premier ministre JÓZSEF ANTALL, dépecé en 1993.

CLAYTON ESHLEMAN (1935), poète et éditeur américain: *Le pont Sanjo* est un essai sur les rapports entre art, culture des masses et divertissement.

JOHN GRAY, économiste, politologue, Jesus College, Oxford, membre de la Présidence du Social Market Foundation: *Société post-communiste en transformation* est une étude sur les perspectives de l'économie du marché socialie en Europe Centrale et de l'Est.

ANDRÁS BERTALAN SZÉKELY (1952), sociologue de la culture, spécialiste de la question des minorités, fonctionnaire d'État: *Coexistence – par température variable* est un essai sur les conditions des tziganes de Hongrie.

ERNŐ P. SZABÓ (1952), historien de l'art: *Colorier une tache blanche*: les tendances dans l'art autrichien entre 1945 et 1960.

FERENC GÉZA MAÁR (1933), Professeur de sociologie à MIT à Cambridge (USA) et à l'École Polytechnique de Budapest et DIRK PEREBOOM: *La relation des régions européennes par télécommunication*: une analyse des fréquences des communications internationales.

TIBOR PETHŐ (1918), Président du Comité de rédaction du quotidien *Magyar Nemzet*, notre chroniqueur de politique extérieur: *Un nouvel ordre mondial sur les grandes voies de la communication*.

Téli Levelek 1995.

I. évfolyam 1. szám. Ára: 45 forint

E negyedévenként megjelenő irodalmi és művészeti folyóirat szerkesztői és szerzői szeretettel ajánlják az Olvasó figyelmébe novelláikat, esszéiket, grafikáikat. Reméljük, minden évszakban, legalább egy órára, kiszabadíthatjuk a hétköznapi taposómalmából.

Az 1995 *Tavaszi Levelek* április elején jelenik meg. *Téli Levelein*ket, igen korlátozott példányszámban, megrendelhetik a szerkesztőségben (1111 Budapest, Irinyi J. út 45. félemelet 2.). Ugyanitt elő is fizethetnek a folyóíratra; a díj évenként 160 Ft.

A MAGYAR SZEMLÉT AZ ALÁBBI HÍRLAPÁRUSOK ÁRUSÍJTJÁK BUDAPESTEN:

Batthyány téri metró; Frankel Leó utcai aluljáró; Flórián téri üzletközpont; Bécsi út 122-124.; Déli Pályaudvar, metró; Déli Pályaudvar, üzlet; Kosztolyáni tér, Bukarest; Újpest, Árpád úti metró; Kálvin tér 1.; Kígyó utcai lapüzlet; Deák téri aluljáró, lapüzlet; Váci u. 10.; Szabadsajtó u. 6.; Petőfi S. u. 17.; Párizsi udvar; Nyugati téri üzlet; Jászai Mari téri aluljáró; Erzsébet krt. 17., lapüzlet; Baross téri üzlet; Ferenc körúti aluljáró; Bajcsy-Zs. 76., közlönybolt; Lehel tér, Gogol utcai lapüzlet; Árpád-híd, metró; Móricz Zs. körtér, 6-os villamos indulási oldala; 114. postahivatal; Moszkva tér (Gomba); Örs vezér tere (Sugár).

A MAGYAR SZEMLÉT ÁRUSÍTÓ KÖNYVESBOLTOK:

BUDAPESTEN:

ATLANTISZ KÖNYVSZIGET	V., Piarista köz 1.
B.PEST SZÉKESFŐVÁROS KÖNYVESHÁZ	VI., Király u.50.
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ	VII., Rákóczi út 14.
ÍRÓK BOLTJA	VI., Andrassy út 45.
LITEA KÖNYVESBOLT	I., Hess András t. 4.
PETŐFI KÖNYVESBOLT	II., Margit krt. 7.
PONT KÖNYVESBOLT	V., Mérleg u. 6.
PÜSKI KÖNYVESHÁZ	I. Krisztina krt. 26.
STÚDIUM AKADÉMIA KÖNYVESBOLT	V., Váci u. 22.
SZÁZADVÉG KÖNYVESBOLT	V., Veres Pálné u. 4-6.
A BALASSI KIADÓ KÖNYVESBOLTJÁBAN	II., Margit u. 1.
korlátozott számban	korábbi számaink is kaphatók.

VIDÉKEN A HÍRLAPKIADÓ RT. KÖNYVESBOLTJAI:

SZEGED, Fekete Sas u. 19.; **PÉCS**, Jókai u. 25.

C Z A K Ó G Á B O R

T Ö R Ö K K Ö

Formabontó regény, mondhatni avantgard: van eleje, van vége, igazi hősei valóságos kalandokba bonyolódnak. Szövegét Czákó Gábor személyesen írta, ahelyett, hogy szerzette volna innen és amonnan. A Törökkő a rendszerváltozás regénye, noha egy muknyi napi politika sincs benne. Arról szól, ami örök: a szerelemről. Egy régi faluról, amelyet elnyelt Budapest; a korról, amelyben élünk, s ahol megtörtént, amire a legnagyobb szükség volt: az élet visszazökkenhetett a maga kerékvágásába. A regényírás is, mert a kettő valamiképpen egy. A Borjáthiak és Alapiak szerelmi háborúsága valóságos, tehát titokzatos és mítikus, hiszen mítosz nélkül nincs realitás.

Kapható a *Magyar Szemle* szerkesztőségében Ára 267 forint.

MAGYAR SZEMLE

Előfizetési díj:

- egy évre 1140 Ft külföldön 50 \$
 fél évre 570 Ft külföldön 25 \$

Az előfizetési díjat a részemre megküldött postautalványon egyenlítem ki.

Név

Cím

Dátum

Aláírás

Kérjük, vágja ki és borítékban adja fel a szerkesztőség címére (1428 Bp., Pf. 71., vagy 1085 Bp., Blaha L. tér 3.). Előfizetőinknek jutalmat nem, de egy színvonalas, értékes lapot minden hónapban adhatunk a befizetett összeg ellenértékéért! A hiányzó számok átvehetők a szerkesztőségben, vagy — postaköltség ellenében — igénye szerint megküldjük Önnek!

MAGYAR SZEMLE

Megjelenik havonta

A szerkesztőség címe:
1085 Budapest, Blaha L. tér 3.
Telefon: 266-0562 Fax: 266-0561
Postacím: 1428 Budapest, Pf. 71.

Kiadja:

Hírlapkiadó
Részvénytársaság

ISSN 1216 6235

Felelős kiadó:
DR. MOLNÁR PÉTER vezérigazgató

Nyomdai munkálatok:
Hírlapnyomda, Lajosmizse
Felelős vezető:
BURJÁN NORBERT igazgató

Tipográfia terv:
BANGA FERENC
Műszaki szerkesztés:
MAGYAR BERTALAN
Lapmenedzser:
VÁCZI GÁBOR

Terjeszti:
belföldön a Magyar Posta
Előfizethető a postahivatalokban
és a szerkesztőségben
Előfizetési díj: egy évre 1140 Ft,
fél évre 570 Ft;

külföldön a Kultúra
Külkereskedelmi Vállalat
Előfizethető a Vállalatnál,
H-1389 Budapest P.O.B. 149,
vagy a Magyar Hitelbanknál
(H-1133 Budapest) vezetett
202-10995 számú számláján,
vagy külföldi partnereinél
Előfizetési díj: postaköltséggel
együtt egy évre 50 \$, fél évre 25 \$

A CÍMLAPON:

RUDOLF HAUSNER:

APA ÉS FIÚ (1993)

REPRO: P. SZABÓ ERNŐ

AUSZTRÁLIA: G. Menczer, P.O.B. 219.
Watirna South 3152 Vic.
BELGIUM: „Du Monde Entier”: S.A.,
162 Rue du Midi, B-1000 Bruxelles
BRAZÍLIA: Livraria D. Landy Ltda. Rua
7 de Abril 252, 01051 Sao Paulo.
DÁNIA: Munksgaard, 35 Norre Sogade,
1370 Copenhagen
FINNORSZÁG: Akateeminen Kirjakaup-
pa, Keskuskatu 2, SF 00100 Helsinki 10.
FRANCIAORSZÁG: Societé Balaton,
67, Bld. Pasteur, 75015 Paris
HOLLANDIA: Faxon Europe B. V.,
Postbus 197., 1000 AD Amsterdam
IZRAEL: Tel-Aviv; Hungarian Culture
and Business Center, Allenby Str. 38.,
P.O.B. 26439; Tel-Aviv, 652116
JUGOSZLÁVIA: Forum Vojvode Misi-
ca broj, 1.21000 Novi-Sad
JAPÁN: Nauka Ltd., 2-30-19 Minami-
ikebukuro, Toshima-ku, Tokyo 171.
KANADA: Pannonia Books, P.O.B.
1017, Postal Station „B” 6, Toronto Ont.
M5T 2T8; Hungarian Ikka and Travel
Service, 1208 Granville Street, Vancou-
ver, B.C. V6-1M 4; Culture Hongroise,
Mme Vera Bencze, 6958 Wilderton Ave.
Montreal Que. H3S 2M5.
NAGY-BRITANNIA: Hungarian Book
Agency, Mrs. Klara Adams, 87 Seward-
stone Road, London E2 9HN;
Collet's Holdings Ltd., Denington Esta-
te, Wellingborough Northants, NN8
2QT.
NORVÉGIA: Narversen Inte-Center,
P.O.B. 6125 Etterstadt, 0602 Oslo 6.
NSZK: Kubon und Sagner, Postfach
34010, 8000-München 34. H. und S. Kat-
ko, Musica Hungarica. Rümansstrasse
4. 8000-München 40; Zeitungsvertrieb
Gebrüder Petermann GMBH und Co
KG, Kurfürstenstr. 111. D 1000 BERLIN
30; Translibris Zeitschriften und Buch-
vertrieb G8MH Moltkestr. 80. D-5000
KÖLN 1.
SVÁJC: Magda Szerday, Teichweg 16,
4142 Münchenstein
SVÉDORSZÁG: Esselte Tidskriftscent-
ralen, P.O.B. 638, 2-101 28 Stockholm,
Wennergren Williams AB, Box 30004, S-
104 25
Stockholm: BTJ Bibliotekstjanst AB,
Box 200, S-221 CO Lund
USA: Center of Hungarian Literature,
4418, Tóth Avenue, Brooklyn, N.Y.
11204; Ebsco, Industries Inc. P.O.Box
1943, Birmingham, Ala. 35201, Framo
Publishing, 561 West Diversey Parkway
Room 19. Chicago 111. 60614; Püski-
Corvin, 251 E. 82 Street, New-York, Nr.
10082
VENEZUELA: A Weiss'y Asciados
S.R.L. Ibarra a Veroes-Av. Urdaneta
Edif. Torre Alfa 7 piso Caracas.

A Kortárs Kiadó új könyveiből

Csóri Sándor: Hattyúkkal, ágyútűzben — új versek. Fóliázott karton kötésben, 116 oldalon, bolti ár: 286 Ft.

Tamási Áron összegyűjtött novellái — Élő Klasszikusok sorozat. Vászon kötésben, 566 oldalon, bolti ár: 650 Ft; fóliázott karton kötésben, 566 oldalon, bolti ár: 490 Ft.

Szilveri János minden verse — gyűjteményes kötet, fotókkal illusztrálva. Fűzött, 343 oldalon, bolti ár: 699 Ft.

Magyar Zsoltár — Válogatás a Szenczi Molnár-fordításoktól napjaink zsoltárköltészetéig. Keménytáblás, műbőr, 786 oldalon, bolti ár: 950 Ft; fóliázott karton kötésben, két kötetben, 786 oldalon, bolti ár: 750 Ft.

Tolnai Ottó: Kékítőgolyó — Új prózák könyve. Fóliázott karton kötésben, 402 oldalon, bolti ár: 550 Ft.

Miskolczi Ambrus: Lélek és titok — A román nemzeti mítosz. Közép Európa Mítoszai sorozat. Fóliázott karton kötésben, 128 oldalon, bolti ár: 246 Ft

Lázár Ervin: A nagyravagyó feketerigó — Diamesék sorozat. Fóliázott karton kötésben, 40 oldalon, bolti ár: 236 Ft.

Áprily Lajos: Igaz mesék az állatokról — Természetnovellák gyerekeknek és fiatal felnőtteknek. Az én erdőm sorozat. Fóliázott karton kötésben, 44 oldalon, bolti ár: 210 Ft

Karel Capek: Egy kis foxi élete — Hiteles mese egy kölyök-kutya kalandjairól, Capek rajzaival. Fóliázott karton kötésben, 64 oldalon, bolti ár 248 Ft.

Hajdu István: Vetett árnyék — Művészeti esszék. Korszak sorozat. Keménytáblás, matt fóliás kötésben, 170 oldalon, bolti ár: 330 Ft.

Egyéni vásárlók 20% kedvezménnyel vásárolhatnak a kiadóban! Keressük azokat a könyvkereskedőket, akik szívesen forgalmaznák boltjukban a kortárs magyar és gyerekirodalom alkotásait, akik hosszú távon partnereink lennének. Várjuk jelentkezésüket a kiadóban személyesen vagy telefonon! A kiadó címe: 1062 Budapest, Bajza u. 18. Tel.: 342-1520, 343-1168.

SZEMBE KELL VÉGRE NÉZNÜNK AZZAL, hogy a magyar társadalom ölbetett kézzel nézi, mi történik körülötte. (...) Az ország mintha labdarúgó-pálya lelátójáról nézné kormány és ellenzéke mérközését, hol együttérzéssel, hol pedig kárörvendve hallgatva a közvetítések magyarázoinak szavait, megfellebezhetetlennek tűnő ítéleteit. Mi magunk, a magunk erejéből, alig teszünk valamit. (...) Elfogadjuk, hogy a kormányok dolga: rólunk gondoskodni. Ezért annak a csapatnak a totószelvényét töltjük ki a választásokon, amelyik többet (nagyobb nyereséget) ígér. A társadalom e közönye történelmi távlatú; lényege, hogy az állam vezetői nehezen szabadulnak meg az államközpontúság téveszméjétől... (NEMESKÜRTY ISTVÁN: *A felelősség súlya* — Antall József országgyűlési beszédeiről)

ÉN MAGAM ÉPPEN AZ ELMÚLT ÉVTIZEDEK VÁLTOZÁSAINAK BUKTATÓIN, a nekifutások és bukások összefüggésein éreztem és értettem meg a sokszor latens belső struktúra igazi erejét. (...) úgy fogalmaztam meg magamnak is, hogy miközben hét látványos „rendszer-váltást” éltem meg, (minden esetben idegen hadsereg be- és kivonulásával egybekötve), azonközben valamilyen értelemben a „rendszer” mindvégig ugyanaz maradt. A HORTHY-„rendszer” és a KÁDÁR-„rendszer” különösképpen sok azonosságot mutatott, de ezen túlmenőleg sem a jobboldali, sem a baloldali diktatúra, sem a rövid kétéves majdnem-demokrácia (45-47) sem tudott ennek az alaprendszernek a legfőbb ismérveitől megszabadulni. (VITÁNYI IVÁN: *Allandóság és változás*)

A MINDENKINÉL HÁTRÁNYOSABB SZOCIÁLIS MILIÓBÓL és egy egészen eltérő kultúrából érkező cigánygyermek hátrányai az általános iskolában csak fokozódnak. Az iskoláztatás épp egyik fő funkcióját, a kollektív mobilitást nem képes betölteni az ő esetükben. (...) ...a cigányok között igen kisszámú a szellemi dolgozó. Hiányzik az a réteg, amely példájával közvetlenül ösztönző erőt jelentene a hátrányos helyzetből való kijutáshoz. Az egyéni mobilitással valóban kiemelkedettek zöme elszakadt és tudatosan is elhatárolódott kibocsátó közösségtől, annak tagjaitól. (...) Némi reménnyel kecsegtet azonban, hogy a cigányság differenciálódásának folyamányaként egyes rétegei számára a tudás értéként kezd jelentkezni, tehát gyermekeik taníttatásáért tesznek is már. Ez előbb-utóbb egy saját értelmiségi réteg kialakulásához vezethet. (SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN: *Együtt élni — változó hőfokon*)

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL: HERCZEGH GÉZA: *Bibó István válogatás nélkül*; JEFFREY SACHS a gazdasági sokkterápiáról; KÁDÁR BÉLA a magyar modernizáció távlatairól; MÁDL FERENC az európai integrációról és a nemzeti kultúráról; GYÖRGY LAJOS: *Ökológiai filozófiai iskolák*